STUDIA Academica SLOVACA

10

PREDNÁŠKY XVII. LETNÉHO SEMINÁRA SLOVENSKÉHO JAZYKA A KULTÚRY

BRATISLAVA 1981

Vedecký redaktor Šimon Ondruš
Recenzent Jozef Mistrík

Účelová publikácia Odboru školských stykov so zahraničím
Ministerstva školstva SSR
Vydala ALFA, vydavateľstvo technickej a ekonomickej
literatúry, n. p., Bratislava
Redakcia interných publikácií - vedúci redaktor
Juraj Koutný

Zborník Studia Academica Slovaca 10 je jubilejný. Obsahuje prednášky, ktoré odzneli na XVII. seminári slovenského jazyka a kultúry, konanom od 26. júla do 22. augusta 1981 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Okrem toho sa v tomto jubilejnom zväzku publikujú závažnejšie prehľady a informácie o účastníkoch a organizátoroch seminára v uplynulých desiatich rokoch, ako aj prehľadný obsah zo všetkých doterajších zborníkov SAS. Tematicky i žánrovo sa však prirodzene nadväzuje na predchádzajúce zväzky.

Doteraz sa tu publikovalo 329 prednášok, pričom sa žiadna téma neopakovala. Texty - okrem úvodného a záverečných prehľadov - sú zoradené abecedne podľa ich autorov. Základné údaje o autoroch tohto zväzku a o ich najvýznamnejších knižných publikáciách sa uvádzajú v závere.

Medzi texty sa zaradilo aj hodnotenie jazykovedného diela jubilujúceho riaditeľa SAS a zakladateľa tohto, dnes už tiež jubilejného zborníka Studia Academica Slovaca univ. prof. PhDr. Jozefa Mistríka, DrSc.

Cieľom zborníka Studia Academica Slovaca je poskytovať slavistom a slovakistom základný študijný materiál o slovenskom jazyku, kultúre a slovenských reáliách.

KSČ a revolučné premeny na Slovensku

Samuel Cambel

Rok 1981 je významným jubileom Komunistickej strany Československa, ktorá v ňom dovršuje šesťdesiat rokov svojej existencie. Za toto obdobie sa jej postavenie a význam v československej spoločnosti od základu zmenilo. V podmienkach buržoáznej Československej republiky bola stranou vykorisťovaného a zbedačovaného ľudu, viedla štrajkové boje priemyslového proletariátu a roľníckej chudoby, s jej zápasmi sú spojené úspechy pri organizovaní národnooslobodzovacieho a protifašistického boja, komunisti boli vedúcou silou v Slovenskom národnom povstaní, i neskôr, keď po porážke hitlerovského fašizmu bolo treba na troskách druhej svetovej vojny obnovovať mierový život a rekonštruovať znivočené národné hospodárstvo.

Oslobodenie a víťazstvo národnej a demokratickej revolúcie roku 1945 ešte nerozhodlo o charaktere moci v novom Československu. KSČ bola v tom čase už vedúcou silou v Národnom fronte Čechov a Slovákov, ale na výkone moci sa ešte spolupodieľali aj buržoázne strany. Tie - na rozdiel od komunistov- nepodporovali dôsledne demokratický program sociálnoekonomických a kultúrnych premien, ale

ho všemožne brzdili, usilujúc sa o návrat k predmníchovským pomerom.. Napriek tomu, že pozície buržoázie vo vláde i v parlamente neboli malé /z 300 miest v Ústavodarnom národnom zhromaždení získali vo voľbách roku 1946 nekomunistické strany 149 miest; komunisti a sociálni demokrati predstavovali v parlamente teda len tesnú väčšinu/, vývoj v procese prerastania národnodemokratickej revolúcie vyústil nakoniec vo víťazstvo socialistickej revolúcie. V spojitosti s tým si naši nežičlivci v tábore imperialistickej buržoázie už neraz položili otázku, čo pomohlo komunistom pri riešení vládnej krízy vo februári 1948, čo rozhodlo o definitívnej porážke buržoázie v Československu. V snahe spochybniť rozhodujúcu úlohu robotníckej triedy a roľníctva vo vývoji pred Februárom 1948 sformulovala reakcia tézu o exporte revolúcie z Moskvy do Československa, tvrdiac, že revolúcia k nám došla "na bodákoch vojakov Červenej armády".

Československá historiografia, opierajúc sa o svedectvo dobových dokumentov, o bohatstvo archívnych fondov a konkrétne o historické fakty z rokov protifašistického odboja a povojnového obdobia, presvedčivo ukázala, že rozhodujúcu úlohu v našej revolúcii nemali vonkajšie činitele, ale že tvorcom svojho osudu bol pracujúci ľud, zväzok robotníckej triedy, roľníctva a mestských stredných vrstiev. Po skúsenostiach z buržoázneho Československa, po trpkých sklamaniach z Mníchova a klérofašistického ľudáckeho štátu väčšina národa sa pevne primkla na stranu komunistov a v kritických dňoch februárovej vládnej krízy podporila vládu Klementa Gottwalda. Ani Slovensko sa nestalo trojským koňom Československej revolúcie a napriek prevahe "demokratov" v slovenských národných orgánoch po voľbách v roku 1946 ani jeho roľnícka a katolícka väčšina nešla s "demokratmi", a ich vodcovia

zostali od svojich voličov v rozhodujúcej chvíli izolovaní.

Znárodnenie priemyslu, bánk a poisťovníctva, pozemková reforma, rozdelenie statkárskej pôdy do rúk tých, ktorí na nej pracujú, rozsiahly sociálny program, demokratizácia školstva, kultúry, ako aj ďalšie opatrenia v prospech ľudových más, upevnili zväzok s roľníctvom, rozptýlili jeho nedôveru v politiku KSČ a získali ho pre revolúciu.
V Československu vo februárových dňoch roku 1948 netiekla krv. Bez jediného výstrelu, bez krviprelievania, pokojnou, parlamentnou a ústavnou cestou zvíťazila socialistická revolúcia. Z politického javiska odišla trieda, ktorá chcela za každú cenu zastaviť koleso dejín a zabrániť tomu, aby sa odkaz protifašistického boja a historické ponaučenia posledných desaťročí uplatnili v logických mocenskopolitických zmenách. Ústavná hlava Československej republiky prezident dr. Eduard Beneš nepodpísal návrh novej vlády na čele s komunistom Klementom Gottwaldom pod akýmsi tlakom Moskvy, ale v dôsledku vnútropolitických zmien, ktoré sa v Československu postupne v rokoch 1945-1948 uskutočnili a ktoré vyústili v socializmus. Prirodzeným dôsledkom tohto vývoja bol vzrast autority Komunistickej strany Československa, ktorá vždy v minulosti, i po oslobodení, stála pevne na strane pracujúceho ľudu. Február 1948 uzavrel proces, ktorý rozhodol aj o tom, že sa naša Republika i medzinárodnopoliticky pevne primkla k štátom socialistického spoločenstva.

S odstupom uplynulých desaťročí môžeme dnes hodnotiť, aký úžitok priniesla revolúcia národom Československa, ale aj to, aký historický dopad mal v živote Čechov a Slovákov sám fakt, ktorého šesťdesiatročné jubileum si v tomto roku pripomíname: vznik Komunistickej strany Československa. Svedectvom toho je práve najviac naše Slovensko. Jeho cesta od Februára 1948, od chvíle, keď

zodpovednosť za veci národa a štátu prešla úplne na plecia komunistov, je históriou hrdinstiev prostého ľudu, znamená rozvoj v takom rozsahu a takej hĺbke, aký nemá v minulosti nášho národa obdobu. Pritom prerod sa uskutočnil v tak neuveriteľne krátkom čase, že generácie, ktoré ešte žijú, môžu samy, ako súčasníci a tvorcovia tohto prerodu, jeho výsledky bilancovať a zvažovať.

Nové podmienky, ktoré sa v Československu utvorili po upevnení februárového víťazstva pracujúceho ľudu a generálna línia výstavby socializmu daná IX. zjazdom KSČ roku 1949 umožnili prejsť k výstavbe socialistickej spoločnosti, umožnili, aby sa zásada "spravodlivého rozdelenia národného dôchodku", zdôraznená už v Slovenskom národnom povstaní, realizovala na princípe socialistických výrobných vzťahov a v podmienkach plánovaného hospodárstva. Generálna línia výstavby socializmu bola vnútorne sklbeným programom, ktorý umožňoval proporcionálny vývoj jednotlivých oblastí života i riešenie závažných úloh rozvoja celej spoločnosti. Počítalo sa v nej i s industrializáciou Slovenska, ako jedného zo základných aspektov ďalšieho riešenia národnostnej otázky v Československu, i s kolektivizáciou poľnohospodárstva, ktorá mala od základu zmeniť spôsob života a zvýšiť úroveň pracujúceho roľníctva.

Socialistické premeny ekonomickej základne boli sprevádzané revolučnými zmenami v oblasti ideologickej, v kultúrnom živote spoločnosti. Aby myslenie bolo silou urýchľujúcou socialistický vývin, bolo treba politickú porážku buržoázie dovŕšiť likvidáciou jej ideologického dedičstva. To vyžadovalo ďalej rozvíjať program demokratizácie kultúry a školstva, ich sprístupnenie najširším vrstvám, stupňovať boj proti vplyvom buržoáznej ideológie a viesť tento boj z pozícií marxizmu-leninizmu tak, aby idey socialistického vlastenectva a proletárskeho inter-

nacionalizmu víťazili nad kozmopolitizmom a buržoáznym nacionalizmom. V tomto duchu sa mala uskutočňovať i výchova vlastnej inteligencie, ideove i triedne úzko spätej so socializmom.

Národná a demokratická revolúcia účtovala nielen s hitlerovským fašizmom, ale i s ľudáckym buržoáznym nacionalizmom, jeho klérofašistickou ideológiou, náboženskou neznášanlivosťou, cirkevným tmárstvom a fanatizmom. I na tomto poli priniesol Február 1948 ďalšie revolučné výdobytky. Staré idey demokratického humanizmu obrodil marxizmus-leninizmus, ideológia a svetonázor revolučného proletariátu a víťaznej socialistickej revolúcie. Marxizmus-leninizmus všehumanistické idey naplnil novým obsahom, dal im novú krv, novú silu. S jeho pomocou sa menila materiálno-výrobná základňa krajiny, rozširovali sa socialistické výrobné vzťahy, vznikali nové fabriky, nové družstevné objekty, nové školy, rástli noví ľudia. Napredovala industrializácia Slovenska. Podiel priemyselnej výroby Slovenska na celkovej výrobe Československa stúpol z 8,2% roku 1945 na 13,2% roku 1948 a na 15,6% roku 1953. Slovensko sa menilo na krajinu priemyselno-agrárnu. Tým bol urobený i významný krok k praktickému napĺňovaniu vzájomného vzťahu Čechov a Slovákov.

Úspechy industrializácie Slovenska stávali sa mocnou zbraňou proti buržoáznemu ľudáckemu nacionalizmu, ktorý v časti slovenskej spoločnosti ešte dožíval. Úsilie KSČ o vytvorenie politických, ekonomických a kultúrnych podmienok rovnoprávnosti a bratskej spolupráce medzi českým a slovenským národom sa nevyvarovalo niektorých nedostatkov a jednostrannosti. Avšak rozhodujúcim a určujúcim pre toto obdobie bol fakt, že sa ľud ničím nedal odradiť od socialistickej cesty. Vďaka úsiliu celej československej robotníckej triedy, pokrokovej inteligen-

cie a pracujúceho roľníctva, menila sa i tvár Slovenska. Kým priemyselná výroba v Československu v období 1955-1961 vzrástla o 81%, na Slovensku za rovnaké obdobie o 113%. Tým sa podiel Slovenska na celkovej priemyselnej výrobe štátu v roku 1961 zvýšil o 2,1% oproti roku 1955, a dosiahol celkom 18,2%. Už v prvej päťročnici sa na Slovensku vybudovali veľké stavby a závody, ako Oravská priehrada, hliníkáreň v Žiari nad Hronom, elektráreň v Novákoch, mostáreň v Brezne nad Hronom, spolu 125 nových a 109 rozšírených závodov. Do roku 1965 sa na Slovensku uviedlo do prevádzky 256 nových priemyselných závodov a ďalších 171 sa zrekonštruovalo. Paralelne s industrializáciou postupovala i socializácia dediny. Roku 1961 socialistický sektor v poľnohospodárstve už obhospodaroval takmer 89% poľnohospodárskej pôdy a na trhovej produkcii sa podieľal 90-mi %. Socialistická výstavba upevnila politické a sociálne istoty pracujúcich a presvedčila väčšinu ľudu o prednostiach socialistického zriadenia. Prax päťdesiatych rokov však zároveň ukázala, že jednostranné ekonomické chápanie národnostnej otázky je nedostačujúce, ak sa neopiera o politické a štátoprávne riešenie rovnosti medzi národmi v jednom štáte, ako ho realizovala socialistická prax v Sovietskom zväze utvorením federácie nezávislých sovietskych republík.

Tohto problému sa dotkla i celoštátna konferencia KSČ v júni 1956, ktorá konštatovala potrebu "zvýšiť právomoc slovenských národných orgánov", a to rozšírením zákonodarnej právomoci, a tým aj zodpovednosti SNR, ako i presunutím značnej časti kompetencie z ministerstiev na povereníctva. Na základe toho došlo k úprave Ústavy 9. mája, zakotvujúcej postavenie a pôsobnosť slovenských národných orgánov a k rozšíreniu ich kompetencie. Išlo o úpravu v duchu Košického vládneho programu. K novému

ústavnoprávnemu riešeniu pomeru česko-slovenskému, ktorý znamená kvalitatívny zvrat v jeho dovtedajšom posudzovaní, dochádza ústavným zákonom z 27. októbra 1968. Východiskom bola cesta socialistickej federácie ako zodpovedajúcej formy štátneho zriadenia, ktorá svojimi štátnymi inštitúciami poskytuje dostatočný priestor pre realizáciu národnej suverenity za podmienok úzkej spolupráce obidvoch národov Československa, a to tak v oblasti politickej, ako aj hospodárskej. Ústavný zákon o federácii sa vracia k myšlienke federatívneho usporiadania česko-slovenského vzťahu, známej zo SNP a z uznesenia SNR o zásadách postavenia Slovenska v oslobodenej ČSR z 2. marca 1945, ale už na vyššej úrovni. Ústavný zákon z roku 1968, i ďalšie, ktoré ho doplňali, vychádzali z práva národov na sebaurčenie, z princípu dobrovoľnosti a rovnoprávnosti vytvorenia federácie, ale aj socialistického internacionalizmu a vedúcej úlohy KSČ. Tieto zákony sa opierajú o vyspelú materiálno-technickú základňu, o socialistické výrobné vzťahy garantujúce i ekonomicky "princíp rovný s rovným", i to, "aby rozdelenie národného dôchodku bolo čo najrovnomernejšie". Idea hospodárskeho vyrovnania Slovenska a českých krajín z manifestov a deklarácií vstúpila do života ako realita, ako aktuálny problém našich dní.

Po všetkých skúsenostiach v časoch dávnominulých i z posledných desaťročí ukázal sa aj pre národy Československa adekvátnym riešením model socialistickej federácie harmonicky zlaďujúci záujmy českého a slovenského národa, záujmy maďarskej, ukrajinskej, poľskej i nemeckej národnosti, záujmy všetkých pracujúcich so záujmami spoločného československého štátu, jednotnej Československej socialistickej republiky. Tak hodnotil skúsenosti prvých rokov života československého federatívneho štátu i generálny tajomník ÚV KSČ a prezident ČSSR Gustáv Husák

na XIV. zjazde KSČ roku 1971: "Dovŕšili sme vývoj vzťahov medzi našimi národmi leninským princípom federatívneho usporiadania nášho štátu. Treba povedať, že federatívne usporiadanie napriek jeho novosti u nás a krátkym skúsenostiam sa osvedčilo a stalo sa pozitívnym faktorom tak pre rozvoj našich národov a národností, ako aj pre upevnenie československého štátu." V tom je obsiahnutá podstata a cieľ leninského riešenia národnostnej otázky: "uspokojením špeciálnych potrieb a požiadaviek jednotlivých národov ... plne vyjadriť spoločné potreby a požiadavky všetkých národov Zväzu". O súlad národných a internacionálnych záujmov sa opiera i naša československá federácia. Ona je pre súčasnosť i pre budúcnosť garantom bratského vzťahu Čechov a Slovákov, realizujúc tak základnú ideu, ku ktorej sa už naša národná a demokratická revolúcia prihlásila.

Veľký spoločenský pohyb, ktorému dalo podnet aprílové a májové plénum ÚV KSČ roku 1969, od základu zmenilo i podmienky, ktoré určovali riešenie hospodárskych a sociálnych problémov socialistickej spoločnosti a otvárali priestor veľkému politickému, kultúrnemu a sociálnemu rozvoju Slovenska a celého štátu. Celá naša krajina prechádzala v tých rokoch zložitým obdobím politických zápasov a hľadania východísk. V relatívne krátkom čase podarilo sa novému vedeniu strany na čele s Gustávom Husákom zažehnať hospodársku krízu, vniesť systém do ekonomiky a normalizovať štát mocensko-politicky. Postupne, ako sa do života našej spoločnosti vracal poriadok, dôvera vo vedenie štátu, ako sa upevňovalo medzinárodné postavenie Republiky, zužovalo sa pole tým, ktorí po januári 1968 hnali vývin doprava. Komunistická strana Československa sa v tomto zápase oprela o národné, demokratické a revolučné tradície našich národov, o pokrokový odkaz našich dejín, o záujmy pracujúceho ľudu na rozvoji socialistickej spoločnosti. Myšlienka so-

ciálnej spravodlivosti z čias SNP sa v uzneseniach XIV., XV. a XVI. zjazdu KSČ premietla do nášho života ako požiadavka a potreba vyššej náročnosti na úroveň riadenia i urýchlenia dynamiky rozvoja výroby na Slovensku v súlade so zabezpečením direktívy XIV. zjazdu KSČ o ekonomickom vyrovnávaní. Povstalecký antifašizmus, odmietajúci ideológiu ľudáctva v uzneseniach plenárnych zasadaní ÚV KSČ a zjazdov KSČ a KSS stráca starú podobu, a ako aktuálny problém marxisticko-leninskej výchovy a ideológie stáva sa integrálnou súčasťou riešenia otázok rozvinutej socialistickej spoločnosti v Československu.

I ďalšia veľká idea revolúcie - spojenectvo so Sovietskym zväzom - sa stala natrvalo určujúcou v zahraničnej politike a ako poučenie z histórie i odkazom pre budúce generácie. V Slovenskom národnom povstaní videli vedúce povstalecké orgány, vedenie komunistickej strany a Slovenskej národnej rady v spojenectve so Sovietskym zväzom,spásu, záchranu a státisíce na povstaleckom území sa už vtedy mohli na príkladoch presviedčať o užitočnosti i osudovosti tohto spojenectva. Povstanie i oslobodenie napísali v dejinách našich vzťahov s národmi ZSSR kapitolu, ktorá je zárukou i do budúcnosti. Antisovietizmus pravice v krízových rokoch 1968-1969 je poučením, kam môže viesť zrada, alebo hoci "iba" ľahostajnosť k odkazu našej revolúcie. Pokus o kontrarevolúciu odhalil samu triednu podstatu, ale i cieľ, ktorý pravicový oportunizmus antisovietskymi výpadmi v Československu sledoval. Pokus sa zlikvidoval, a z krízy vyšla Komunistická strana Československa ideove a organizačne zocelenejšia. Jej zbraňou je marxizmus-leninizmus, opierajúci sa o bohaté skúsenosti medzinárodného revolučného robotníckeho hnutia, najmä prax KSSZ. Výchova k socialistickému vlastenectvu a proletárskemu internacionalizmu stavia však i

na pokrokových národných a demokratických tradíciách, vracia sa k nim ako k začiatku veľkých revolučných socialistických premien, ktorých vrchol zosobňuje naša socialistická skutočnosť.

Progresívny politický vývin v posledných desiatich rokoch bol sprevádzaný rozvojom všetkých odvetví národného hospodárstva, rastom životnej úrovne obyvateľstva Slovenska, úspechmi na poli školstva, vedy i kultúry.

Nedávno Slovenský úrad štatistický uverejnil údaje o prevratných zmenách, ktoré sa udiali na Slovensku od oslobodenia v roku 1945 do súčasnosti /pozri publikáciu "Slovensko v podmienkach socialistickej výstavby", Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1981/. Tieto čísla dokumentujú cestu, ktorá zo zaostalého agrárneho prívesku Rakúsko-Uhorska a neskôr aj buržoázneho Československa vyzdvihla Slovensko na úroveň krajiny s rozvinutým priemyslom a moderným poľnohospodárstvom, opierajúcim sa o socialistické formy veľkovýroby.

Na prvom mieste sú to výsledky socialistickej industrializácie Slovenska. Priemyselná produkcia Československa roku 1978 sa v porovnaní s rokom 1937 celoštátne zvýšila na vyše 12-krát, na Slovensku 47-krát. Rýchlejším tempom rastu produkcie v porovnaní s celoštátnym tempom vzrástol podiel Slovenska na priemyselnej výrobe ČSSR z 13% roku 1948 na 28,8% roku 1979. Zvýšenie podielu Slovenska na celoštátnej produkcii zaznamenali všetky výrobné odvetvia, najviac strojárstvo, hutnícky a chemický priemysel. Napríklad produkcia strojárskeho priemyslu na Slovensku v rokoch 1949-1980 vzrástla 66-krát; roku 1977 prevýšila celoštátny objem z roku 1960. Podľa objemu výroby je to najväčšie odvetvie a na celoštátnej strojárskej výrobe sa podieľa 27,6%. Viac ako polovica závodov sa vybudovala až po roku 1945 a prakticky všetky

staré závody sa zrekonštuovali a zmodernizovali. Na Slovensku sa sústredila celoštátna výroba rozhlasových prijímačov, televízorov, chladničiek, elektrických sporákov, jednostopových motorových vozidiel do 100 ccm a pod. Vysokokvalitné výrobky, ako napr. zdravotnícke zariadenie z Chirany v Starej Turej, obrábacie stroje z Trenčína, valcovacie linky z Dubnice a Sniny, žeriavy z Mostárne v Brezne, lode zo Slovenských lodeníc v Komárne, káble z podniku Kablo v Bratislave a ďalšie moderné podniky na Slovensku, založili nové tradície a dobré meno československého strojárstva v zahraničí.

Chemický priemysel na Slovensku zvýšil výrobu 60-násobne. Najväčší vzostup dosiahla výroba priemyselných hnojív, najmä dusíkatých a fosforečných. Základom rozvoja chemického priemyslu je spracovanie sovietskej ropy. Za dvanásť rokov sa ropovodom Družba dopravilo do najväčšieho petrochemického kombinátu v ČSSR - Slovnaftu v Bratislave - 56 mil. ton sovietskej ropy. V súčasnosti tento podnik vyrába okolo 70% petrochemických výrobkov, mazadiel, vykurovacích olejov a pohonných hmôt. Veľmi rýchle sa rozvíjala výroba pneumatík v Púchove. Gumárne v Púchove sa na celoštátnej výrobe pneumatík na osobné automobily roku 1978 podieľali 58-mi percentami.

Trvalý vzrast zaznamenali aj ostatné priemyselné odvetvia. Spomeňme ešte produkciu spotrebného priemyslu. Táto v rokoch 1949-1980 vzrástla až 13-násobne. Ide hlavne o odevný priemysel, na ktorý sa kladie dôraz pri uspokojovaní potrieb obyvateľstva. O jeho objeme si možno urobiť približnú predstavu prostredníctvom údajov z oblasti vnútorného obchodu. V roku 1979 priemysel dodal /v maloobchodných cenách/ odevy v cene 3 mld. Kčs a za 1,7 mld. Kčs koženej obuvy. V spotrebe obuvi 4,4 páru ročne na 1 obyvateľa patrí ČSSR k popredným štátom na svete.

Štrukturálne premeny priemyslu na Slovensku sa uskutočnili v súlade s cieľmi jednotného československého národného hospodárstva, so zreteľom na prírodné, ekonomické a pracovné podmienky. V súlade s tým došlo v uplynulých desaťročiach k prudkému rozmachu koncentrácie priemyslu. Počet závodov s vyše tisíc pracovníkmi sa roku 1978 v porovnaní s rokom 1937 zvýšil takmer 12-násobne, pritom počet zamestnaných v týchto závodoch vzrástol 14-násobne. Ďalší rozvoj priemyslu Slovenska bude vychádzať z vybudovanej materiálno-výrobnej základne socialistickej spoločnosti a možností, ktoré dáva jednotná ekonomika ČSSR a medzinárodná spolupráca v rámci spoločenstva RVHP.

Napriek problémom a ťažkostiam, ktoré sprevádzali prechod od roľníckej malovýroby k socialistickej veľkovýrobe v poľnohospodárstve, dosiahlo slovenské poľnohospodárstvo významné úspechy. Hoci sa výmera poľnohospodárskej pôdy od roku 1948 do roku 1980 zmenšila o 295 tis. ha, t.j. o 11,2%, a podstatne sa znížil počet pracovníkov, poľnohospodárstvo teraz dosahuje 2,7 krát väčší objem produkcie ako roku 1948. V rokoch 1949-1980 vzrástol objem hrubej poľnohospodárskej produkcie /v stálych cenách roku 1967/ na 1 ha poľnohospodárskej pôdy zo 4209 Kčs na 11 994 Kčs a na 1 pracovníka z 12 647 Kčs na 80 537 Kčs, a to hlavne vďaka vzostupu živočíšnej výroby. Socialistická prestavba poľnohospodárstva menila aj spôsob života dedinského ľudu. Samozásobiteľský charakter dediny sa oslaboval a ťažisko zásobovania obyvateľstva sa presúvalo na družstevný a štátny obchod. Kým roku 1948 prichádzalo z hrubej poľnohospodárskej produkcie do štátnych fondov iba 21,6%, v súčasnosti je to už 63,7%. Najväčší podiel na tomto vývoji majú JRD, ktoré zabezpečujú viac ako tri pätiny poľnohospodárskej produkcie.

Rozvoj ekonomických činiteľov na Slovensku umožňoval

rýchly vzostup životnej úrovne najširších vrstiev obyvateľstva. Z utvorených zdrojov národného dôchodku sa každým rokom viac použilo na osobnú a spoločenskú spotrebu obyvateľstva. Rozširovala sa zdravotná a sociálna starostlivosť tak vysoko vyzdvihnutá i z tribúny XXVI. zjazdu KSSZ L. I. Brežnevom. Sprístupnilo sa vzdelanie a kultúra všetkým vrstvám pracujúceho ľudu. Finančné prostriedky zo štátneho rozpočtu na školstvo a vzdelanie vzrástli od roku 1945 8-krát a roku 1980 tvorili 8 miliárd Kčs. Vybudovaním 3800 nových škôl rozličných druhov /z toho 1652 materských/ a 26 400 učebňami sa dosiahli značné úspechy v rozširovaní a obnovovaní materiálno-technickej základne školstva.

Výsledky starostlivosti o vzdelanie možno dokumentovať i konkrétnymi faktami o rozvoji vysokého školstva na Slovensku. Nadväzujúc na najpokrokovejšie pedagogické tradície a v súlade s úlohami pri výstavbe socializmu, dochádza po roku 1948 k značnému rozmachu vysokých škôl. Okrem centra v Bratislave, kde dovtedy existovala len Univerzita Komenského, Slovenská vysoká škola technická a Vysoká škola ekonomická /predtým Vysoká škola obchodná/, vznikli vysoké školy v ďalších mestách: v Košiciach, v Nitre, vo Zvolene, v Žiline, v Prešove, v Trnave a v Banskej Bystrici. Len v dennom štúdiu sa počet poslucháčov zvýšil z necelých 9 tisíc na 59 tisíc. V súlade s potrebami národného hospodárstva sa zhruba polovica poslucháčov prijíma na technické odbory, takže dnes v nich študuje 47,2% študentov v porovnaní s 34,2% z roku 1969. Za posledných desať rokov vysokoškolské štúdium skončilo 87 659 absolventov, z toho 12 959 v štúdiu popri zamestnaní. To pozitívne ovplyvnilo kvalifikačnú štruktúru pracovníkov národného hospodárstva.

Mohli by sme vo výpočte pokračovať údajmi z ďalších

oblastí života našej spoločnosti, mohli by sme ďalej zvažovať a porovnávať. XVI. zjazd KSČ v apríli 1981 nás postavil pred nové úlohy a kriticky analyzoval cestu, ktorou sme išli. Jej začiatok súvisí s rokom 1921, rokom vzniku Komunistickej strany Československa, ktoré stála a stojí za všetkým progresívnym, čím pokrokové a socialistické Slovensko žilo, o čo sa usilovalo, i to, čo nového za roky od oslobodenia vytvorilo.

Jazykovedné dielo Jozefa Mistríka

Šimon Ondruš, Ján Sabol

2. februára 1981 oslávil okrúhle životné jubileum - 6o rokov - popredný slovenský jazykovedec univ. prof. PhDr. Jozef Mistrík, DrSc. Narodil sa v robotníckej rodine v stredoslovenskej baníckej dedine Španie Dolina. V r. 1937-1941 študoval na Učiteľskom ústave v Banskej Bystrici. Dva roky učil na základnej škole v rodnej obci. Po složení skúšok zo slovenskej, ruskej a nemeckej stenografie pôsobil na stredných odborných školách v Trenčíne a v Bratislave. Na Filozofickej fakulte UK v Bratislave vyštudoval odbor slovenčina - ruština. Od r. 1961, keď získal hodnosť kandidáta viet, do r. 1965 bol vedeckým pracovníkom v bývalom Ústave slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied. Od r. 1965 dodnes pracuje na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty UK v Bratislave. R. 1967 sa stal docentom, o dva roky neskôr získal vedeckú hodnosť DrSc., a r. 1979 sa stal univerzitným profesorom.

Profesor J. Mistrík je od r. 1972 riaditeľom Letného seminára slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca a vedeckým redaktorom rovnomenného zborníka prednášok, ktorý založil a vedie /r. 1981 tento zborník završuje

už svoj 10. ročník/. Dlhší čas pôsobil na zahraničných univerzitách ako hosťujúci docent, profesor alebo špecialista v Moskve, Oxforde, Sheffielde a v Kolíne nad Rýnom.

Neobyčajne rozsiahla jubilantova činnosť vydáva svedectvo o vedcovi-teoretikovi, vytyčovateľovi výskumných trás, ale dialekticky aj o bádateľovi, ktorý svoje poznatky všestranne odovzdáva do povedomia širokej kultúrnej verejnosti, o pedagógovi, z ktorého srší prenikavosť myšlienky a originálnosť spôsobu argumentácie, o oduševnenom kultúrnom pracovníkovi, o precíznom organizátorovi.

Rozsiahle je jazykovedné dielo profesora J. Mistríka; predstavujú ho desiatky monografií a stovky štúdií /k bibliografii jubilantových prác pozri Dvonč, L.: Súpis prác Jozefa Mistríka za roky 1953-1970. Slovenská reč, 36, 1971, s. 113-124; Súpis prác prof. Jozefa Mistríka za roky 1971-1979. Slovenská reč, 46, 1981, s. 52-61/.

Zo svojho rodiska - baníckej dediny - si jubilant ako keby symbolicky priniesol do vlastného vedeckého výskumu schopnosť vidieť pod povrchom vecí ich zmysel, vnútornú náplň, "hĺbkovú štruktúru", premietať si jazykový materiál hlbinne, naprieč všetkým jeho prvkom, vnímať ho aj v kontrastoch a obrysoch. Výstižne to vyjadril v odpovedi na otázku v rozhlasovej relácii k svojmu jubileu, ako s odstupom času vníma svoj rodný kraj, svoje detstvo, ako sa tieto fenomény premietli aj do jeho vedeckého myslenia a poznania: "Vedecké myslenie a poznanie vznikalo niekde tam, kde sa stretalo svetlo a tma, kde boli kontúry. Vo svojich predstavách, v myslení, vo vyjadrovaní hľadám vždy jasné hranice, nemám rád hmlisté miesta, nejasnosť, šumy. Nerád hovorím o tom, čo len tuším. Človek, ktorý sa narodil v horách, nevie klamať, za všetkým tuší ozvenu a bumerang. Preto rád idem na svetlo s tým, čo mi je jasné, a pritom tak, aby to bolo jasné aj adresátovi. Riskujem

vo vedeckých prácach aj to, že čo je jasné, zdá sa jednoduché."

Jubilantova pedagogická práca na rozličných typoch škôl nechala svoje odtlačky v hutnosti, názornosti až metaforickosti jeho vedeckého výkladu, bádanie v oblasti stenografie a stenografická prax /J. Mistrík začínal svoju výskumnú a publikačnú činnosť ako stenograf; veľký spoločenský význam má jeho stenografia pre nevidiacich/ zase v zmysle pre skratku, v koncíznosti, v schopnosti vystihnúť podstatu vecí a vidieť aj na malej ploche široké súvislosti a kontexty ...

Základnou vedeckovýskumnou orientáciou profesora J. Mistríka je štylistická rovina spisovnej slovenčiny. Od pozorovaní jazykových faktov a ich štylistickej diferencovanosti najmä pre potreby praxe /v práci Praktická slovenská štylistika, 1961, 1963/ cez pokus o systematický prierez jazykových javov a ich štylistickej platnosti /v knihe Slovenská štylistika, 1965/ smeruje k syntéze v rozsiahlom diele Štylistika slovenského jazyka /1969, 1977/, ktoré je modernou, odborne vysoko fundovanou prácou z oblasti všeobecnej teórie štylistiky i štylistiky dnešnej spisovnej slovenčiny. Široký jazykový i mimojazykový kontext interpretácie jazykových javov v tejto práci možno dobre demonštrovať už na definícii centrálneho pojmu štylistiky, pojmu štýl: "Jazykový štýl je spôsob cieľavedomého výberu, zákonitého usporiadania a využitia jazykových prostriedkov na komunikáciu so zreteľom na situáciu, funkciu, zámer autora a na obsah prejavu. Štýl je teda selekcia /výber/ a kompozícia /usporiadanie/." /s. 32/ V monografii imponuje neustály autorov pohyb od časti k celku a naopak, spätie a napätie jednotlivého a všeobecného, javu a podstaty, exaktnosť a presvedčivosť argumentácie. Presne to vyjadril sám v úvode k 2. vydaniu

práce: "Štylistické javy sa chápu dialekticky a ich existencia sa prezentuje v permanentnom pohybe. Závisle od toho sa chápe aj proces ich skúmania, opisu a hodnotenia. Štylistické hodnoty a normy sa vidia v kontexte doby, situácie i v kontexte, ktorý vzniká medzi expedientom a percipientom prejavu." /s. 6/

Hlavné oblasti jubilantovho štylistického výskumu slovenčiny sú najmä umelecký štýl, rečnícky štýl a publicistický štýl. Viaceré čiastkové rozbory výstavby textu zhŕňa v teoretickej práci Kompozícia jazykového prejavu /1968/, ktoré je pre výskum štruktúry jazykového textu tým, čím je teória literatúry pre štúdium umeleckého textu. Autor obohacuje naše poznanie o výstavbe textu vo viacerých pásmach mikrokompozičných a makrokompozičných javov /glutinácia textu, členenie textu, odstupňovanie textu, skryté medzitextové kontakty; exaktné vymedzenie znakov informácie, rozprávania, opisu a výkladu/. Teóriu textu, najmä jeho výstavby a konexie, rozpracúva neskôr v ďalších štúdiách a zhŕňa v práci Exakte Typologie von Texten /München 1973/ a v inštruktívnej knižke Štruktúra textu /1975/. Do tohto okruhu jubilantovho vedeckého záujmu by sme mohli zaradiť ďalšie práce priekopníckeho charakteru: Žánre vecnej literatúry /1975/ - tu ide o prvý pokus o komplexný pohľad na systematiku žánrov z tejto oblasti a o úspešné úsilie exaktne vymedziť a definovať jednotlivé žánre; Rétorika /1978, 1980/ - vysvetlenie širokých kontextov rečníckeho štýlu s dôrazom na jazykové dorozumievacie prostriedky; Dramatický text /1979/ - prvé práce venované štylistike dramatického textu v sugestívnom priestore jazykových a mimojazykových zložiek dramatického umenia; východiskom na spracúvanie základných otázok boli vlastné autorove prieskumy konkrétnych dramatických textov. Na výskum umeleckého a rečníckeho štýlu nadväzuje

svojimi esejami o medzivojnovej a súčasnej slovenskej próze a dráme a o umeleckom texte z hľadiska interpreta a poslucháča /Hovory s recitátorom, 1971, český preklad 1976; Hľadanie profilu básne, 1972; Úvahy s recitátorom, 1974/.

Spoločným menovateľom mnohých Mistríkových prác je jednoznačný metodologický postup opretý o exaktnosť analýzy skúmaných faktov. Jeho exaktný výskum slovenčiny vrcholí v dielach Frekvencia slov v slovenčine /1969/ a Retrográdny slovník slovenčiny /1976/. Možno ho pokladať za priekopníka v oblasti matematickej lingvistiky a vo výskume typológie textu v modernej slovenskej jazykovede. Profesor J. Mistrík takto vo svojej rozsiahlej výskumnej činnosti vyplnil vysoko klenutý oblúk - od zvuku k významu /originálnymi zisteniami prispel aj do riešenia otázok intonačnej výstavby textu/, od slova k textu, od vety k žánru, k celému prejavu, k človeku ... Jeho metodologickým "partnerom" a "súpútnikom" je napríklad esej, ale kontrastne aj teoreticky prísny postup matematickej jazykovedy. Ako keby sa v jeho diele boli dialekticky skĺbili zdanlivý paradox, ale aj vzrušujúca symbióza poézie matematiky a matematiky poézie. Asi tak, ako reagoval na toto "súžitie" dvoch protikladných oblastí ľudskej činnosti v spomínanej rozhlasovej relácii: "Poéziou nazývame báseň, ale poéziou môže byť aj pekná hudba, žena i víno; pre hladného hoci dobré jedlo. Každá práca môže spĺňať kritériá poézie. Rovnako aj matematika. Som ochotný veriť téze, že väčšiu účasť na vzniku poézie má prijímateľ, než to, čo ju provokuje. Skutočne pri spracúvaní štatistiky o frekvencii slov som neraz mal pocity ako pri vnímaní peknej básne. Verím teda v poéziu matematiky. A matematika poézie? Koľko sa len proti nej nahromžilo. A predsa je poézia exaktne merateľná. Veď prostriedky básne sa identifikujú

meraním v priestore a v čase. Sémantické trblietanie vzniká sčitovaním a odčitovaním. Matematický zásah - pridanie alebo vynechanie - mení sémantiku. Kto pozná dobre matematické zákonitosti básne, tomu je vlastne čítanie oných zákonov poéziou. Iba teória kruto oddeľuje matematiku od poézie. Život nie."

Druhou základnou vedeckovýskumnou oblasťou profesora J. Mistríka je gramatika súčasnej spisovnej slovenčiny. Je priam zákonité, že aj tu si obľúbil témy, v ktorých mohol pozorovať široké súvislosti komunikačného procesu, najmä vzťah expedienta a percipienta, a textovej výstavby: problematiku častíc /tento slovný druh spracoval aj do kolektívnej akademickej Morfológie slovenského jazyka, 1966/, otázky slovosledu a vetosledu v slovenčine, špeciálne problematiku enklitík ako kontextových slov /knižne: Slovosled a vetosled v slovenčine, 1966/ a funkciu a využívanie gramatických prostriedkov expresívnosti. Aj výsledky výskumu v tejto oblasti využíva pri štylistickom hodnotení jazykových faktov a pri celostnom pohľade na štruktúru textu spisovnej slovenčiny.

Jubilant pracuje aj v oblasti jazykovej kultúry. Je autorom praktických príručiek Slovenčina pre každého /1967, 1971/, Abeceda sekretárky /1968/, Rýchle čítanie /1980/, viacerých učebníc slovenčiny a mnohých praktických poznámok v odbornej a pedagogickej tlači. V odbore rusistiky je spoluautorom učebníc ruštiny /Ruština. Učebnica pre ľudové kurzy ruštiny I-III, 1955/. Osobitne sa pristavíme v tomto priestore jubilantovej činnosti pri knižke Kapitolky zo štylistiky /1977/, pretože sa v nej dosť charakteristicky pretínajú súradnice jeho bádateľskej akríbie a dotykov s jazykovou praxou, pevného teoretického zázemia a citu pre "príhovor" k percipientovi, "súhry" a "protihry" jazykových a mimojazykových javov, šírky i

ponoru do rozoberanej problematiky. Všimnime si to na dlhšom úryvku z kapitolky Tempo reči a štýl, aby zároveň vyzneli aj osobitosti autorovho populárno-náučného štýlu: "Ako sa realizuje tempo reči a čo sa ním konkrétne vyjadruje? Čím je rýchlosť reči väčšia, tým je prejav štylisticky nižší. Čím je tempo pomalšie, tým je prejav obsahovo závažnejší a patetickejší. Napríklad za rovnaký časový úsek sa vo veselohre použije viac slov ako v tragédii, v prednáške alebo v referáte sa povie viacej slov ako v slávnostnom prejave. Dôležitejšie rozhlasové správy sa čítajú pomalším tempom. V každej spravodajskej relácii, v ktorej sú správy usporiadané podľa dôležitosti, tempo reči postupne stúpa. Pri oznamovaní menej významnej veci, pri bežnej komunikácii sa hovorí rýchlejšie ako pri oznamovaní významnejšej veci ...

Aký význam má uvažovať o tempe reči v súvislosti s kultúrou prejavu? ... Tempo je silný štylistický znak, ktorý sa vníma aj vtedy, keď sa nedá doslovne postrehnúť obsah textu. Tempo, to je obal, podľa ktorého sa môže usúdiť na obsah ... Je proti kultúre a proti štylistickej čistote prejavu, ak medzi obsahom a tempom vzniká diskrepancia ... Zmena tempa znamená zmenu štýlu, zmenu postoja autora, zmenu funkcie textu. Aj keď je to formálny príznak štýlu, jeho sila v procese dorozumievania je ďalekosiahla." /s. 185, 187/

V známej téze Štýl je človek sa implicitne upozorňuje na nerozlučnú sviazanosť jazyka a myslenia, na vzťah jazyka a skutočnisti, na súčinnosť jazykových a mimojazykových činiteľov utvárajúcich a dotvárajúcich individuálny jazykový štýl. Túto myšlienku profesor J. Mistrík svojou výskumnou prácou rozšíril na poznanie Štýl je život. Také široké sú kontexty jeho bádateľskej práce.

Profesor J. Mistrík svojou vlastnou vedeckou tvorbou potvrdzuje dvojaké vývinové smerovanie dnešnej vedy:

k špecializácii a k integrácii. Jeho prácu však charakterizuje aj dvojjedinosť teórie a praxe, bádateľa a pedagóga, koncepčného výskumného pracovníka a organizátora, hľadača vedeckej pravdy a krásy ... Štylistika, ktorá je centrom jeho výskumného záujmu, svojím univerzálnym nadhľadom pokrýva – prirodzene – aj jazyk vedy a umenia. A nebude preto veľmi nepresné konštatovanie, že bádateľ *v tejto disciplíne má najbližšie k symbióze exaktného* vedeckého poznania a obrazného, "umeleckého" vyjadrenia.

Do ďalších rokov jubilantovi vinšujeme pevné zdravie a mnoho plodných rokov na napĺňanie jeho ľudskej i vedeckej symbiózy – pravdy vedy a krásy umenia. Na všestranný prospech slovenskej, československej, slovanskej i svetovej jazykovedy, na úžitok človeku ...

Ad multos annos!

Poslanie Slovenskej literárnej agentúry vo svete

Matej Andráš

Slovenská literárna agentúra patrí medzi dôležité inštitúcie a plní významné úlohy v našej kultúrnej politike tak doma, ako aj smerom k zahraničiu. Za tridsať rokov existencie prešla viacerými vývojovými stupňami, kým sa napokon už celé desaťročie udržala na úrovni svetových agentúr tohto typu. A blaží nás, keď z rôznych končín sveta počujeme hlasy, že sme serióznou socialistickou inštitúciou, s ktorou radi spolupracujú. Táto rozsahom neveľká, významom však "svetová" inštitúcia vznikla 1. novembra 1949 ako odbočka Československého divadelného a literárneho jednateľstva v Prahe a pracovala v Bratislave ako VI. oddelenie ČDLJ až do roku 1953, keď sa zo Slovenského oddelenia Divadelného a literárneho zastupiteľstva vytvorilo samostatné slovenské ľudové družstvo spisovateľov, skladateľov a prekladateľov. Družstvo malo viac ako 150 individuálnych a kolektívnych členov a túto členskú základňu tvorili tak spisovatelia a skladatelia, ako aj umelecké zväzy. V takejto forme inštitúcia pracovala do roku 1962. Komisia Slovenskej národnej rady pre školstvo a kultúru vydala štatút Slovenského divadelného a literár-

neho zastupiteľstva, na základe ktorého sa v kultúrnej verejnosti známa DILIZA stala samostatnou inštitúciou, predmetom činnosti ktorej bola predovšetkým ochrana autorských práv literárnych a divadelných diel na území Slovenska. Zahraničná pôsobnosť ostala aj naďalej v pražskej DILIA až do roku 1969, teda do federatívneho štátoprávneho usporiadania Československej socialistickej republiky, presnejšie do 1. októbra 1969, kedy Ministerstvo kultúry SSR vydalo štatút Slovenskej literárnej agentúry, LITA, ktorá pokračovala v dovtedajšej činnosti DILIZA, navyše však postupne začala preberať aj zahraničnú pôsobnosť vo vzťahu k Slovenskej socialistickej republike. To však neznamená, že DILIA a LITA pracujú v tomto smere izolovane. Obidve inštitúcie koordinujú postupy vo všetkých oblastiach svojej činnosti.

Začiatky práce Slovenskej literárnej agentúry smerom do zahraničia neboli však ľahké. Bolo treba nadväzovať kontakty s niekoľkými tisíckami zahraničných partnerov, s ktorými DILIA už dve dvadsaťročia spolupracovala. Mnohí nás nechceli zo začiatku brať na vedomie, preto sme museli požiadať sesterskú DILIA, aby nám pomohla uviesť sa, dostať sa do povedomia tých sto a tisícok svetových vydavateľstiev, súkromných agentov, spisovateľov, hudobníkov... Spoločnými silami sa nám podarilo, najmä však po júni 1970, kedy bola LITA spolu so Slovenským ochranným zväzom autorským, za výdatnej pomoci pražského Ochranného zväzu autorského prijaté za člena Medzinárodného združenia spoločnosti autorov a skladateľov - CISAC. Poslaním slovenskej literárnej agentúry je okrem jej hlavných úloh, ktoré tkvejú vo výhradnom oprávnení zastupovať autorov literárnych, dramatických a hudobnodramatických diel, sprostredkúvať prevod autorských práv do zahraničia a zo zahraničia, propagovať diela doma a v zahraničí, aj

starostlivosť o repertoáre profesionálnych divadiel a ochotníckych súborov, a to v podobe ponuky rozmnožením pôvodných a preložených rukopisov divadelných hier, pásem, zborníkov a iných malých javiskových útvarov pre rôzne kultúrno-politické jubileá. Táto činnosť bola prvých dvadsať rokov existencie agentúry v popredí a za tridsať rokov sprístupnila našej divadelnej verejnosti do štyritisíc titulov rozmnožením divadelných textov, bulletinov, katalógov a pod.

Slovenská literárna agentúra nemá priamy vplyv na tvorbu edičných plánov vydavateľstiev ani na tvorbu dramaturgických divadiel, televízie, rozhlasu a ochotnícke súbory. Jednako však slovenský čitateľ má - a do značnej miery aj zásluhou Slovenskej literárnej agentúry - možnosť poznať skutočne to najlepšie a najprogresívnejšie zo svetovej klasickej a súčasnej literatúry. Dokazuje to aj tá skutočnosť, že agentúra objednáva zo zahraničia slovenským vydavateľstvám do šesťtisíc knižných titulov zo svetovej literatúry ročne, divadelníkom okolo štyristo titulov divadelných textov v origináli a okolo sto titulov im ponúka v slovenskom preklade. Takže je z čoho vyberať. Za desať rokov sa cez Slovenskú literárnu agentúru sprístupnilo slovenským čitateľom a divákom do 2500 literárnych a do 1300 dramatických diel z celého sveta, ktoré vyšli v slovenských vydavateľstvách, boli šírené v divadlách, rozhlase, televízii, ochotníckymi súbormi atď. Počet vydávaných a šírených titulov je však omnoho väčší. Nespomínam tu diela voľné, to znamená tie, ktoré nie sú autorskoprávne chránené a možno ich vydávať bez sprostredkovacej služby Slovenskej literárnej agentúry. Patrí sem celá svetová klasika a diela autorov krajín, ktoré nepristúpili k medzinárodným konvenciám o ochrane autorských práv /Bernskej a Všeobecnej ženevskej/. Napríklad donedáv-

ne - do roku 1973 - keď ZSSR pristúpil ku Všeobecnej konvencii o ochrane autorských práv - k takýmto voľným dielam z hľadiska ochrany patrila aj celá tvorba autorov Sovietskeho zväzu. Dnes sú sovietski autori pre všetkých používateľov chránení a Všezväzová agentúra na ochranu autorských práv /VAAP/, s ktorou má Slovenská literárna agentúra tú najlepšiu spoluprácu, patrí medzi najvýznamnejšie agentúry na ochranu autorských práv na svete.

Slovenská literárna a dramatická tvorba začala prenikať do sveta až v socialistickom Československu, aj to zo začiatku len jedným, maximálne tromi titulmi ročne. Dovtedy bolo naše exportné konto nulové. Postupne sa však záujem o našu tvorbu stupňoval a dnes vykazujeme ročne vyše sto uzavretých zmlúv na šírenie našich diel v zahraničí. A tak za posledných desať rokov činnosti agentúry sa môžeme v tomto smere popýšiť už pekným číslom umiestených diel v socialistických i kapitalistických krajinách, ktoré predstavuje 471 titulov krásnej i odbornej literatúry a 167 dramatických a hudobnodramatických diel pre zahraničné divadlá, televízne a rozhlasové vysielania. Aj keď z počtu vydaných titulov v zahraničí pripadá len desatina na kapitalistické krajiny, aj tak to možno považovať za úspech, pretože, ako vieme, vydavateľstvá v týchto krajinách sú orientované vyslovene komerčne a neraz aj "autarkčne" nacionalisticky, čím chcem povedať, že sa zameriavajú takmer len na vydávanie vlastnej literatúry /napríklad Francúzi, Angličania, ale aj Taliani a Španieli/. Na druhej strane zasa spriatelené rozvojové krajiny, ktoré by prichádzali do úvahy ako partneri pre šírenie našej literatúry, nemajú ani potrebnú vydavateľskú bázu ani prostriedky na vydávanie, ba dokonca niektoré ani nezabezpečujú ochranu tvorby a očakávajú v každom smere pomoc od nás.

vo socialistických krajín je tradične najväčším vydavateľom a šíriteľom našej umeleckej tvorby Sovietsky zväz, kde za posledné desaťročie vyšlo 162 titulov súčasných beletristických a odborných diel, druhým naším najväčším partnerom je Poľská ľudová republika s 82 titulmi, ďalej nasleduje NDR so 61 titulmi, Maďarsko s 53 titulmi, Bulharsko so 43, Juhoslávia s 24, Rumunsko s 11 titulmi. Z krásnej literatúry sú najvydávanejšími slovenskými spisovateľmi Laco Novomeský, Miroslav Válek, Margita Figuli, Andrej Plávka, Vinco Šikula, Ľubo Feldek, Klára Jarunková, Alfonz Bednár, Krista Bendová, Rudolf Jašík, Rudo Moric, Mária Ďuríčková.

Úspechy vo svete zaznamenáva za posledné desaťročie aj slovenská dramatická tvorba. Opäť najviac našich hier a v najväčšom počte inscenovali vo viacerých republikách Sovietskeho zväzu. Tak napríklad tri hry Ivana Bukovčana /Kým kohút nezaspieva, Luigiho srdce, Sneh pod Limbou/ uviedli v divadlách v Kamo, Taganrogu, Bobrujsku, Tambove, Tule, Nikolajeve, Ždanove, Tbilisi, Odese, Donecku; hry Jána Solovič Žobrácke dobrodružstvo, SAS /Strašne ošemetné situácie/, Strieborný jaguár, Meridián v Moskve, Samarkande, Ašchabade, Kirovobade, Alma-Ate, Orenburgu, Novomoskovsku a ďalších divadlách, hry Osvalda Zahradníka Sólo pre bicie /hodiny/ a Sonatínu pre páva v Moskve, Rige, Kišineve, Pskove, Leningrade, Vologde, Jaroslavli a Šjauľjaji. Najúspešnejšou hrou za toto desaťročie sa stala hra Ivana Bukovčana Kým kohút nezaspieva. Inscenovali ju vo všetkých európskych socialistických krajinách, vrátane Juhoslávie, a práva na ňu v preklade Gustava Justa /NDR/ vykúpilo aj vydavateľstvo NSR Drei Masken Verlag, ktoré sa zaviazalo hru propagovať aj v ďalších krajinách nemeckej jazykovej oblasti. Frekventovanými autormi na javiskách socialistických krajín sú opäť Ján Solovič, Ján

Kákoš, Osvald Zahradník, Peter Kováčik a Ľubomír Feldek predovšetkým so svojou bábkovou hrou Botafogo, ktorú inscenovali okrem iného aj vo Švédsku a Dánsku. Do Latinskej Ameriky, na Kubu, prenikol Ján Solovič hrou SAS, pre Havanu pripravila LITA aj preklad ďalšej hry Jána Kákoša - Dom pre najmladšieho syna. Vo Fínsku uviedli hru Osvalda Zahradníka Sólo pre bicie /hodiny/. Dobre sa uplatňuje na zahraničných javiskách aj naša dramatická tvorba pre deti a mládež. Hry Ján Kákoša, Ľubomíra Feldeka, Jána Romanovského, Ladislava Luknára, Jozefa Mokoša, Štefana Šmihulu a ďalších sú už neodmysliteľnou súčasťou repertoárov európskych bábkových scén.

Pokiaľ ide o prenikanie našej dramatickej tvorby do kapitalistických krajín, darí sa nám to predovšetkým prostredníctvom rozhlasovej hry, ktorá sa aj zásluhou Československého rozhlasu dostala do Belgicka, Japonska, Talianska, NSR, Fínska a ďalších krajín.

Keď hovoríme o prenikaní našej umeleckej spisby do zahraničia, je tu jeden a najväčší problém - problém jazykový, lebo naša ľubozvučná slovenčina, žiaľ, zatiaľ nemá šance stať sa svetovým jazykom. Nie je problémom pri prenikaní do krajín socialistického tábora, ktoré výmene kultúrnych hodnôt venujú už programovo mimoriadnu starostlivosť. Ťažko prekonateľnou bariérou je však prenikanie našej literatúry do západných krajín, ktoré tým svetovým jazykom vládnu. Aj keď každoročne usporadúvame v rámci SAS letné kurzy slovenčiny pre zahraničných záujemcov a mnohí z ich frekventantov si osvojili a obľúbili našu literatúru, nedokázali si zatiaľ vo svojich krajinách vydobyť také miesto v komerčne orientovanom vydavateľskom systéme, aby mohli popri záplave domácej tvorby presadzovať diela slovenskej literatúry, ktoré aj vo svetovom meradle predstavujú skutočné literárne hodnoty.

Agentúra je jediným dodávateľom divadelných textov pre potreby divadiel, televízie, rozhlasu, ochotníckych súborov. Doteraz sprístupnila úctyhodné množstvo titulov, no vieme, že sú tu ešte mnohé rezervy, na ktoré však Slovenská literárna agentúra sama nestačí, veď jej činnosť nie je nikým dotované, hradia si ju formou režijnej zrážky z honoráru samotní autori. Väčšinu titulov rozmnožujeme pre potreby ochotníckych krúžkov, súťažiacich v rámci rôznych súťaží usporadúvaných Osvetovým ústavom alebo Slovenským Ústredným výborom Zväzu československo-sovietskeho priateľstva. S ich pomocou, hlavne finančnou, by sme mohli aj túto službu, ktorou sa môže pochváliť len málo agentúr na svete, skvalitniť a vyhovieť tak častým volaniam po väčšom výbere divadelných textov zo strany profesionálnych i ochotníckych divadelníkov.

V poslednom období sa Slovenská literárna agentúra v úzkej súčinnosti so Zväzom slovenských spisovateľov popri ostatných úlohách sústredila na plnenie úlohy propagácie slovenskej literatúry v zahraničí. Svoju činnosť v tomto smere orientuje na pružné a pohotové propagovanie noviniek slovenskej literatúry všetkých žánrov. Na tento cieľ slúžia najmä pravidelne vydávané propagačné bulletiny - listovky, monotematické a príležitostné bulletiny s hlavným cieľom uplatniť sa na medzinárodných knižných veľtrhoch a v rozvojových krajinách. Na propagačné účely rozmnožuje LITA slovenské divadelné hry v prekladoch do svetových jazykov. V roku 1979, keď sa táto naša činnosť naplno rozbehla, sme vydali v ruskom jazyku bulletin pre Medzinárodný knižný veľtrh v Moskve a vo francúzskom jazyku bulletin k Medzinárodnému roku dieťaťa nazvaný Svet dieťaťa s medailónmi o našich autoroch pre deti a mládež a s ukážkami z ich tvorby. Pripravujeme ďalšie bulletiny, a to Slovenská poézia a Slovenská dráma. Cti-

Žiadosťou Slovenskej literárnej agentúry je, aby činnosť propagácie slovenskej literatúry v zahraničí spružnela aby propagačné materiály vychádzali takmer súčasne s novou slovenskou knihou, a to na oveľa vyššej kvalitatívnej úrovni. Chceli by sme so Zväzom hudobných skladateľov vyriešiť aj propagáciu našej hudobnodramatickej tvorby. Preto svoje ďalšie perspektívy a možnosti vidíme v bohatej úrode kvalitnej umeleckej i odbornej tvorby a svoje plány v tomto smere vkladáme do rúk a umných hláv našich autorov a skladateľov. Slovenská literárna agentúra má dosť možností a síl, aby sa o uplatnenie našej tvorby vo svete postarala.

Hodnotiace jazykové prostriedky v texte

Eugénia Bajziková

Vo svojom príspevku sa zameriame na zistenie prostriedkov, ktorými sa pôsobí na prijímateľa textu. Podľa terminológie L. A. Kiselevovej /1978/ ide o jazykové prostriedky vo funkcii jazykových alebo rečových pragmém.

Pri pragmatickom aspekte jazykového znaku G. Klaus /1975/ zdôrazňuje, že pri jazykovej /znakovej/ komunikácii nejde len o podanie správy, ale o podanie správy s určitým cieľom. Podávateľ často chce vyvolať v príjemcovi "určité chování, určité pocity, určitý kladný postoj ke zprávě" /Tamže 21/. Na dosiahnutie tohto cieľa podávateľ používa jazykové prostriedky vhodné na vzbudenie záujmu poslucháča. Treba dodať, že popri kladných postojoch v texte môžu byť aj záporné postoje /ak sa niečo hodnotí negatívne a v tom zmysle sa pôsobí na poslucháča/.

O pragmatických vlastnostiach všetkých jazykových jednotiek /morfém, slov, slovných spojení, viet/ píše L. A. Kiselevová. Cieľom jej práce o rečovom pôsobení je prispieť k formovaniu lingvistickej disciplíny skúmajúcej pragmatický aspekt jazyka, a to teórie rečového pôsobenia - pragmatickej lingvistiky, pragmalingvistiky.

Pri skúmaní pragmatických aspektov vychádza L. A. Kiselevová z týchto konštatovaní:

a/ pragmatické aspekty a vzťahy sú jazyku vlastné, preto jazyk musí mať prostriedky, pomocou ktorých želané pôsobenie uskutočňuje,
b/ podávateľ a prijímateľ tieto prostriedky ovládajú.

Pragmatickú funkciu jazykových prostriedkov zaraďuje autorka do radu iných funkcií v istom hierarchickom usporiadaní /prvú vrstvu tvorí myšlienková a komunikatívna funkcia, druhú intelektuálne-informatívna a pragmatická a tretiu vrstvu pri pragmatickej funkcii funkcia pobádacia, emocionálna, emocionálno-hodnotiaca, expresívna, estetická a kontaktná, tamže 47/. L. A. Kiselevová naznačuje vlastnosti jednotlivých jazykových jednotiek, ktoré rozdeľuje na informémy /čiste informačné prvky/ a pragmémy /s funkciou regulovať ľudské chovanie/. Medzi informémami a pragmémami je priestupná hranica. K pragmémam sa zaraďujú napríklad pobádacie, emocionálne, expresívne a kontaktové slová.

V slovenskej lingvistike pri výskume pragmatického aspektu jazykových jednotiek sa možno opierať o výskumy v oblasti štylistiky /J. Mistrík, 1977, 1978; F. Miko, 1970, 1978/, kde pri hodnotení sémantických, gramatických a štylistických aspektov niektorých jazykových javov sa prihliada, resp. upozorňuje na vplyv jazyka alebo použitého jazykového prostriedku na prijímateľa.

Tento text je prvým príspevkom do rozboru jazykových prostriedkov z pragmatického hľadiska s obmedzením na slová a gramatické tvary s touto pôsobiacou funkciou.

Východiskovým materiálom, na ktorom chceme demonštrovať postup pri zisťovaní rečového pôsobenia na poslucháča, je výkladový slohový postup, ktorý sa ústne realizoval na vyučovacej hodine /je to prepis z magnetofónového záznamu/. Pre výklad je síce charakteristická objektívnosť, avšak výklad má svoje varianty, pri ktorých sa môže /a

v istých prípadoch aj musí/ prejaviť osobný postoj podávateľa. Cieľom podávateľa je teda okrem vecného informovania pôsobiť istým vytýčeným, zámerným smerom na poslucháča. Z jazykového hľadiska treba teda skúmať, ktoré jazykové prostriedky nemajú len informatívnu funkciu, ale priberajú aj ďalšiu funkciu, funkciu pôsobenia - pragmatickú funkciu.

Vo východiskovom texte /na vybraných úryvkoch z každej časti trichotomicky členeného výkladu/ budeme sledovať tie prostriedky, ktoré nemajú len informatívnu úlohu.

Hovorový text /monologický výklad s dialogickými prvkami/	Jazykové prostriedky pôsobenia /pragmémy/
Úvod:	
Na predchádzajúcej hodine sme hovorili o vývinových tendenciách poézie po roku 1945.	1. osoba pl.
Aké úlohy stáli pred literatúrou po roku 1945 a po februári 1948?	opytovacie zámeno intonácia /opytovacia veta/
Jadro:	
Pred literatúrou tohto obdobia stálo zobrazenie človeka v novej spoločenskej situácii a formovanie jeho vzťahu k novej spoločnosti, spoločnosti socialistickej, aby si k nej utvoril kladný vzťah.	prídavné meno prídavné meno prídavné meno prídavné meno
Teda zobraziť toho nového socialistického človeka a v literatúre zobraziť literár-	vysvetľovacia častica, prídavné meno /2x/

neho hrdinu. Keď pôjde o poé-	
ziu, zobraziť nového lyrické-	prídavné meno
ho hrdinu.	
Prečo dávame do súvisu	príslovkové zámeno opytova-
tento vývin spoločensko-po-	cie, 1.os. pl., zámeno ten-
litických udalostí? Preto,	to/socialistický/, intonácia
že literatúra je súčasťou	/opyt. veta/
nadstavby, ktorá odráža ži-	
vot v základni a v základni	
nastali po roku 1948 zmeny,	
ktoré táto literatúra potom	zámeno táto /socialistická/
zobrazuje. Spomínali sme, že	1 os. pl.
oživenie poézie nastáva v ob-	
dobí päťdesiatych rokov a k	
tomuto oživeniu prispieva i	priraďovacia spojka so stup-
básnik Ján Kostra. Vstupuje	ňujúcim významom
do literatúry už v predvojno-	vytyčovacia častica
vom období. Jeho literárnu	
tvorbu môžeme rozdeliť na tri	modálne sloveso 1. os. pl.
obdobia.	
Prvé básne Jána Kostru	
majú sociálno-revolučné lade-	prídavné meno
nie. Z poetizmu si básnik od-	
náša veršovanú techniku a sen-	prídavné meno
zuálne vnímanie sveta, ktoré	
natrvalo poznačili jeho tvorbu	vlastnostná príslovka
od debutu - básnickej zbierky	spôsobu
Hniezda, až po básnickú zbier-	vytyčovacia častica
ku Za ten máj.	
Zo zbierky Javorový list	
sú známe básne Na návšteve po	prídavné meno
dlhých rokoch, Môj rodný kraj,	

Javorový list z Jasnej Poľany.	
Zastavíme sa pri básni Na návšteve po dlhých rokoch.	1. os. pl.
Vy ste si ju už mali prečítať. Aký motív tu autor znova rozvíja, k akému motívu sa vracia?	2. os. pl. /oslovenie/, vytyčovacia častica, modálne sloveso, opytovacie zámeno /2x/, intonácia /opytovacia veta/, okolnostná príslovka času, prídavné meno /2x/,
Opäť sa vracia k motívu rodného kraja. Lenže už k rodnému kraju, ktorý sa zmenil. Je celkom iná jeho Moja rodná, ako ju poznal a ako ju spoznáva teraz.	vytyčovacia častica vytyčovacia častica hodnotiaca, vymedzovacie zámeno kvalitatívne

Záver:

Na záver zhrnieme. Uveďte základné motívy Kostrovej tvorby!	1. os. pl., 2. os. pl. prídavné meno intonácia /rozkazovacia veta/
Základné motívy jeho tvorby sú: motív detstva,	prídavné meno
rodného kraja a telesná krása	prídavné meno /2x/

Vo východiskovom hovorovom texte síce prevláda ako zámer komunikácie informovanie, čo vyplýva z povahy textu /náučný text, výklad/, je to však text, v ktorom na osi expedient – text – percipient je v úlohe expedienta pedagóg a v úlohe percipienta žiak, preto do svojho prejavu podávateľ vložil hodnotenie, postoj, pôsobenie. V tomto texte o J. Kostrovi okrem podávania faktov, vysvetľovania ako komunikatívnych postupov použil podávateľ podnecovanie /prečo dávame do súvisu tento vývin spoločensko-politických udalostí, zastavíme sa pri básni Na návšteve po dlhých rokoch/, zisťovanie /aký motív tu

autor rozvíja/, aktivovanie /spomínali sme, vy ste si ju už mali prečítať, uveďte základné motívy Kostrovej tvorby/, kontaktovanie /1. a najmä 2. osoba pl./ a ďalšie špecifikujúce komunikatívne postupy. V porovnaní s písaným textom o J. Kostrovi /v učebnici/, ktorý neobsahuje všetky uvedené komunikačné postupy, dosahuje podávateľ vyšší stupeň pôsobnosti, čo je cieľom pri plnení vytýčeného komunikačného zámeru, v konkrétnom prípade pri plnení výchovnovzdelávacích cieľov v dialektickej jednote pri výklade literatúry.

Jazykové prostriedky v demonštrovanom texte vzhľadom na vytýčený cieľ rozdeľujeme do troch skupín:

a/ jazykové prostriedky, ktorých hlavnou funkciou je informovať - informémy;

b/ jazykové prostriedky, ktorých hlavnou funkciou je aktivovať percipienta /s prvkami dialogického charakteru/ - aktivizujúce pragmémy;

c/ jazykové prostriedky, ktorých hlavnou funkciou je hodnotenie podávaných informácií - hodnotiace pragmémy.

Do skupiny aktivizujúcich pragmém patria v texte /do úvahy berieme celý východiskový text/ tieto jazykové prostriedky: 1. a 2. osoba pl. prézenta, opytovacie zámená, intonácia /v opytovacích a rozkazovacích vetách/.

Do skupiny hodnotiacich pragmém patria: prídavné mená, častice, modálne slová, vymedzovacie zámená.

Najviac pragmém /ale aj informém/ v rozoberanom texte je z prídavných mien, ktoré z hľadiska uvedeného prístupu môžeme rozdeliť na 1. prídavné mená v úlohe informém, ak majú len /alebo prevažujúcu/ informačnú funkciu /E. M. Vaľfová ich nazýva denotačnými, 1978/, napr. povojnové obdobie, literárna tvorba, vývinové tendencie; 2. prídavné mená v úlohe pragmém, ak majú len hodnotiacu funkciu, alebo informatívno-hodnotiacu /E. M. Vaľfová ich nazýva

kvalifikačnými/, napr. milovaná osoba, sociálno-revolučné ladenie, senzuálne vnímanie; 3. prídavné mená, ktoré vystupujú vo funkcii pragmém pod vplyvom determinujúceho slova, vety, alebo celého kontextu, vtedy hovoríme o rečových pragmémach, napr. nová spoločnosť, zrelý debut, prísna kritickosť.

Výskum pragmém /jazykových aj rečových/, ako to vyplýva z načrtnutého rozboru, je úzko spätý s textom, resp. s kontextom alebo s konsituáciou, v ktorej sa pragmémy používajú. V príspevku sme len naznačili niektoré problémy vzťahu text a prijímateľ. Je to v podstate ďalší pohľad na funkciu jazykových prostriedkov. L. A. Kiselevová tu hovorí o novej jazykovednej disciplíne, skôr však možno konštatovať, že ide o jeden zo štylistických aspektov.

Literatúra

Kiselevová, L. A.: Voprosy teoriji rečevogo vozdejstvija. Izd. Leningradskogo universiteta, Leningrad 1978.
Klaus, G.: Síla slova. Edice Most. Mladá fronta, Praha 1975.
Miko, F.: Text a štýl. Smena, Bratislava 1970.
Miko, F.: The programme of the text. Kabinet literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky Pedagogickej fakulty v Nitre, 1978.
Mistrík, J.: Štylistika slovenského jazyka. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1977.
Mistrík, J.: Rétorika. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1978.
Voľfová, E. M.: Grammatika i semantika prilagateľnogo. Nauka, Moskva 1978.

Súčasný slovenský film

Emil Bandik

1. Rozhodujúcou zložkou pri tvorbe ideovo-umeleckých, náročných a divácky príťažlivých filmových diel ostáva dramaturgia hraného, krátkeho a spravodajského filmu. Opierajúc sa o analýzu problémov, nedostatkov a ich príčin, uskutočnilo vedenie Slovenského filmu začiatkom tohto roku významné organizačné a racionalizačné opatrenie práve v tejto rozhodujúcej tvorivej oblasti zriadením tvorivo-výrobných skupín zodpovedných predovšetkým za včasnú a ideovo-umelecky náročnú literárnu prípravu potrebného počtu, ba možno povedať zásoby kvalitných filmových scenárov a za ich úspešnú realizáciu do podoby ideovo-umelecky kvalitného filmového diela. Tvorivo-výrobné skupiny riadi priamo a bezprostredne 1. námestník riaditeľa SF pre tvorbu.

So zreteľom na tvorivo-výrobný proces od námetu až po hotové filmové umelecké dielo, ktorý trvá priemerne dva roky, dnes ešte nie je možné prácu tvorivo-výrobných skupín hodnotiť, aj keď doterajšie výsledky sú v podstate priaznivé.

V hranej tvorbe v roku 1980 najvydarenejším umeleckým

činom je koprodukčný film s Filmovým štúdiom Praha Barrandov nášho režiséra Martina Hollého Signum laudis, dôkazom čoho je aj ocenenie na XXII. Medzinárodnom filmovom festivale v Karlových Varoch udelením Veľkej osobitnej ceny poroty.

Z hľadiska ideovo-umeleckej kvality úspešným dielom je aj film režiséra Ottu Krivánka „Otec ma zderie tak či tak" o to viac, že ide o žáner, ktorého nedostatok pociťuje nielen slovenský film, ale možno bez nadsázky povedať, že celá svetová kinematografia – film pre deti a mládež. Na odstránenie tohto nedostatku a na vytvorenie priaznivých podmienok pre túto žiadúcu tvorbu v rámci spomínaných tvorivo-výrobných skupín osobitná skupina je zameraná na tvorbu pre deti a mládež.

Dobrú úroveň má aj film režiséra Ivana Húšťavu „Odveta" zo súčasného života mestských detí a mládeže.

Film režiséra Martina Ťapáka „Hodiny" zvýrazňuje v dramatickej podobe niektoré konfliktové situácie zo súčasného života ľudí v prostredí horskej dediny.

V roku 1980 v hranej tvorbe sa vytvorili ďalej filmy režiséra Jána Lacku Toto leto doma, Dušana Kodaja Pomsta mŕtvych rýb, Vladimíra Kavčiaka Karline manželstvá, Jozefa Zachara Demokrati, Jána Zemana Citová výchova jednej Dáše a Dušana Hanáka Ja milujem, ty miluješ.

Z hľadiska tematiky vytvorených filmov môžeme pozitívne hodnotiť popri žánri filmov pre deti a mládež prevažujúcu tematiku zo súčasného života, najmä so zreteľom na malú produkciu /desať filmov/ našej kinematografie. V zápase o vyššiu ideovo-umeleckú kvalitu, žiaľ, niektoré svojím zjednodušeným pohľadom na súčasné dianie v budovaní rozvinutej socialistickej spoločnosti vyznievajú ideovo-umelecky nepresvedčivo a problematicky.

V oblasti hranej tvorby v r. 1980 vytvorili aj desať jednotiek hraných filmov pre televíziu, 32 dabovaných fil-

mov a 16 televíznych filmov.

Krátky film realizoval v roku 1980 filmy na základe dramaturgickovýrobného plánu so zvláštnym dôrazom na filmy k významným výročiam politickým a spoločenským udalostiam.

Krátkometrážna tvorba venovala prvoradý priestor aktuálnym otázkam súvisiacim s realizáciou cieľov vytýčených pre našu spoločnosti XV. zjazdom KSČ.

Krátky film na Festivale československej krátkometrážnej filmovej tvorby v Piešťanoch v roku 1980 v konfrontácii československej krátkometrážnej tvorby získal dve hlavné ceny v populárno-vedeckej tvorbe Kamzík tatranský a v animovanej tvorbe Jedináčik. Ďalej bol ocenený Čestným uznaním v kategórii publicistického a spravodajského filmu film Chladná rána. Ekofil Ostrava udelil hlavnú cenu filmu O čistú vodu.

Krátkometrážna tvorba sa zamerala na dôsledné objasňovanie a realizáciu politiky strany najmä v periodikách a dokumentárnych dielach. Vznikol rad úspešných diel o popredných pracovníkoch v oblasti priemyslu, poľnohospodárstva, politického a spoločenského života, ako aj slovenskej ľudovej a profesionálnej kultúry. Objavili sa diela i kritické a satirické, pranierujúce malomeštiactvo, nevyužívanie pracovného času, plytvanie materiálom a energiou a znečisťovanie životného prostredia.

Pri väčšine vytvorených filmov je zachovaný dobrý ideovo-umelecký štandard a kvalita. Už spomínané stranícke dokumenty nás nabádajú a zaväzujú vytvoriť všetky podmienky pre vznik výrazných diel so súčasnou, spoločensky najzávažnejšou tematikou a problematikou ako v dokumentárnej, tak i v populárnovedeckej oblasti a o výraznejšiu stimuláciu pre vznik ideovo-esteticky kvalitných, ako aj výchovne účinných diel.

Začiatkom druhého polroku r. 1980 pripravil Krátky film závažné témy, ktoré majú dôstojne pripomenúť významné výročia, ako napr. k 60. výročiu KSČ sa vytvorili tieto filmy: Robotnícke kolónie, Ad revidendum, Hviezdy žiaria z východu; k XVI. zjazdu KSČ a zjazdu KSS: Cesta vpred, Text na diplom, Fárajúca inžinierka, Tvrdší ako kameň a ďalšie; k voľbám do zastupiteľských zborov Na sútoku štyroch riek, Kronika 1825 dní.

K najvýraznejším a najvýznamnejším dielam animovaného filmu v roku 1980 patrí celovečerný film Krvavá paní, réžia Viktor Kubala.

Celkove Krátky film vytvoril v roku 1980 171 krátkometrážnych filmových diel, z toho 102 diel vlastnej tvorby a 69 filmov na objednávku.

2. Práca s filmom v rámci Slovenskej požičovne filmov vychádzala z prijatého dramaturgického plánu a z plánu kultúrno-politickej práce s filmom na rok 1980. Plán na rok 1980 predpokladal uviesť do siete kín 210 celovečerných filmov, z toho 146 filmov socialistickej produkcie, čo predstavuje 69,5%. Skutočne bolo zaradených do kín 215 celovečerných filmov a 10 pásem krátkych filmov socialistických kinematografií. Z celkových 225 celovečerných filmov bolo 166 zo socialistických krajín, čo predstavuje 74%.

Osobitný význam z hľadiska kultúrno-politického, ako i zvyšovania návštevnosti mali osvedčené podujatia s filmom a rôzne prehliadky národných kinematografií, ako aj tematicky zamerané pásma filmových programov. Tak napr. Dni sovietskych filmov usporiadané pri príležitosti osláv 35. výročia oslobodenia ČSSR; zvýšil sa počet návštevníkov na jedno filmové predstavenie o 39 tisíc divákov.

V rámci Mesiaca československo-sovietskeho priateľstva navštívilo sovietske filmy vyše milión divákov. Aj v roku 1980 sa dosiahli pozoruhodné výsledky: kultúrno-po-

litický efekt v letnej časti filmových festivalov prebiehajúcich sa dosiahol v tom, že v 19 festivalových mestách na Slovensku navštívilo sovietske filmy 875 tisíc divákov. Pri tomto podujatí sa prehĺbila spolupráca aj s národnými výbormi a Slovenským výborom SZM, ktorí boli spoluusporiadateľmi podujatí.

V kinách na Slovensku za rok 1980 bolo 21 636 000 návštevníkov. Ak si uvedomíme, že kiná sú v správe národných výborov, tak aj určité rezervy a opatrenia na zlepšenie kultúrno-politickej práce s filmom najmä smerom k zvyšovaniu návštevnosti na slovenské, české, sovietske filmy a filmy ostatných socialistických kinematografií a pokrokové diela svetovej kinematografie treba hľadať v ďalšom zvyšovaní účinnosti a kvality programovania a propagácie v Slovenskej požičovni filmov, ale najmä v skvalitnení práce s filmom pri národných výboroch a v samotných kinách tvoriacich integrovanú miestnu socialistickú kultúru, a teda v prehĺbení spolupráce so všetkými spoločenskými organizáciami.

Do roku 1981 prvého roku 7. päťročnice nastúpil Slovenský film s novou koncepciou organizačnej a riadiacej štruktúry, najmä v oblasti tvorby s ustanovením nových tvorivo-výrobných skupín, ako o tom už bola reč. Cieľom tohto úsilia je podstatne zlepšiť ideovo-umeleckú kvalitu hraných a krátkych filmov.

V roku 1981 plán ukladá vytvoriť v celovečernej tvorbe vlastných filmov 10 filmových diel vlastnej tvorby. Okrem toho sa počíta s tvorbou 9 televíznych hraných filmov. Krátky film v roku 1981 má za úlohu vytvoriť 185 krátkometrážnych filmov, z toho 105 vlastných a 80 objednávkových.

Tvorba krátkych filmov v I. štvrťroku 1981 sa zameriavala najmä na prípravu XVI. zjazdu KSČ a v seriáli „V ústrety zjazdu" sme realizovali viaceré monotematické

vydania. Napríklad film „Čas tvorivých činov" bilancoval úspechy našej socialistickej spoločnosti dosiahnuté po XV. zjazde KSČ.

V I. štvrťroku tohto roku sa realizovali dva celovečerné filmy a 31 vlastných krátkometrážnych filmov. Ďalej Slovenský film vytvoril 43 krátkych objednávkových filmov a okrem toho i hraný film pre Slovenskú televíziu.

Významným činom bola príprava, oponovanie a schvaľovanie dramaturgicko-výrobného plánu hranej a krátkometrážnej tvorby na rok 1982 a výhľadového dramaturgického plánu na roky 7. päťročnice /1983-1985/. Z osobitných kultúrno-politických podujatí práce s filmom v I. štvrťroku tohto roku uvádzame Filmový festival pracujúcich - zima 1981.

V I. štvrťroku 1981 sa zvýšila účasť na filmoch socialistickej tvorby, a to z 50,8% z roku 1980 na 54%.

V marci sa uskutočnil XIV. Festival českých a slovenských filmov - hranej tvorby v Kladne, kde získal náš film „Otec ma zderie tak či tak" jednu z hlavných cien.

Filmové jar 1981 sa niesla v znamení 33. výročia víťazstva československého pracujúceho ľudu pod heslom Filmovým umením za ďalšie úspechy socialistického poľnohospodárstva. V 96 kinách SSR na 316 predstaveniach sa zúčastnilo vyše 34 tisíc návštevníkov, čo je viac oproti minulému roku napriek poklesu počtu kín o vyše 2000 divákov.

Dni kultúry ZSSR sa uskutočnili v okrese Nitra, v rámci ktorých sa premietli nové sovietske filmy Syn svojej vlasti, Olympiáda a Tigrou stopou. V rámci Dní kultúry ZSSR sa uskutočnil aj Festival detských sovietskych filmov.

V I. štvrťroku tohto roku sa uskutočnilo ďalších 13 kultúrno-politických podujatí s filmom, a to predovšet-

kým slávnostné premiéry slovenských a sovietskych filmov.

Riaditeľ Slovenské filmu s. Ing. J. Hlinický sformuloval hlavnú cestu, po ktorej pôjde Slovenský film, takto: "V koncepčnosti a profilácii dramaturgie vidíme jeden zo základných predpokladov realizácie kultúrnej politiky KSČ a dosahovania kvalitnejších výsledkov v našej filmovej tvorbe. Dramaturgiu orientujeme na aktívnejšiu spoluprácu s čoraz širším okruhom autorov, na žánrovú rozmanitosť a precíznu literárnu prípravu scenárov. Od dramaturgov vyžadujeme, aby boli rovnocennými partnermi autora i režiséra, aby aktívne pomáhali počas celého tvorivého procesu pri zrode plnokrvného diela, neochudobneného ideologicky ani umelecky. V ostrom stretaní ideí a ideológií v súčasnom triedne rozdelenom svete výchovné funkcie filmu vzrastá. Bez umelecky stvárnenej idey stráca aj najlepšie remeselne utvorené dielo na hodnote, na svojom opodstatnení. Myšlienka mu dáva zmysel a len ňou vynikne jeho estetický a spoločenský význam. Naším cieľom je dosiahnuť v tvorivo-výrobných skupinách vyrovnanú krátkodobú i dlhodobú koncepciu. Ona sa už črtá v dramaturgických plánoch na tento, ale výraznejšie na budúci rok a na nasledujúce roky".

Nesklonné slová v spisovnej slovenčine

Ladislav Dvonč

V spisovnej slovenčine a v slovenčine vôbec podobne ako v niektorých iných slovanských jazykoch a v niektorých ďalších indoeurópskych jazykoch, ku ktorým z hľadiska genetického patrí aj slovenčina, sa v značnej miere uplatňuje ohýbanie slov /flexia/ patriacich do niektorého zo slovných druhov, a to skloňovanie /deklinácia/ alebo časovanie /konjugácia/. Skloňovanie sa uplatňuje pri podstatných menách, prídavných menách, zámenách, číslovkách a pri niektorých slovesných tvaroch /slovesné podstatné mená, príčastia/, časovanie pri slovesách. Skloňovanie sa pri spomínaných slovách neuplatňuje absolútne, t.j. vo všetkých prípadoch. Napríklad podstatné mená sa bežne skloňujú, ale niektoré podstatné mená sú nesklonné, podobne sa bežne skloňujú prídavné mená, iba malá časť takýchto slov sa neskloňuje, atď. V slovenských jazykových príručkách sa po prehľade skloňovania slov z istého slovného druhu, resp. prehľade gramatických vzorov /napr. podstatných mien/ podáva zvyčajne stručné poučenie o slovách, ktoré sa neskloňujú. V slovenskej jazykovednej literatúre nemáme však zatiaľ k dispozícii prácu, v ktorej by sa súhrnne na jednom mieste podávalo poučenie o všet-

kých nesklonných slovách v spisovnej slovenčine. Takýto prehľad je potrebný a užitočný z teoretického aj praktického hľadiska. Úlohou tohto príspevku, ako o tom hovorí už jeho názov, je podať takýto súhrnný prehľad.

Podstatné mená

Nesklonnosť sa v rámci ohybných slovných druhov /podstatných mien, prídavných mien, zámen, čísloviek a slovies/ prejavuje v najväčšej miere pri podstatných menách, ktoré predstavujú jeden zo základných slovných druhov v spisovnej slovenčine. Nesklonné bývajú najčastejšie slová cudzieho pôvodu, pri ktorých pomer ich zakončenia a prirodzeného rodu nezodpovedá slovenskej deklinačnej sústave. Zriedkavejšie bývajú nesklonné aj slová domáceho pôvodu, a to niektoré vlastné mená /nárečového pôvodu s neobvyklým zakončením/. Nesklonné pritom bývajú niektoré podstatné mená mužského rodu, ženského rodu, alebo aj stredného rodu.

Podstatné mená mužského rodu

Pomenovania cudzieho pôvodu, ktorými sa označujú osoby alebo zvieratá, sa na základe svojho zakončenia skloňujú podľa vzoru chlap /napr. prezident - prezidenta, génius - génia, impresário - impresária, Szabó - Szabóa/, podľa vzoru hrdina /napr. aga - agu, apostata - apostatu/ alebo vzoru kuli /napr. efendi - efendiho, abbé - abbého, Nizámí - Nizámího/. Iba niektoré zo slov cudzieho pôvodu sú nesklonné. Zo slov zakončených v písme aj vo výslovnosti na spoluhlásku je nesklonné napr. slovo chargé d' affaires. Nesklonnosť tohto pomenovania si možno vysvetliť jeho používaním v úzkej diplomatickej oblasti, v ktorej sa kedysi takmer výlučne uplatňovala francúzština ako tzv. diplomatický jazyk. Podobne ako vo francúzštine sa ani v slovenčine toto pomenovanie neobmieňa. Zo slov anglického pôvodu nesklonné je napr. slovo mister /bežne používané nie samostatne, ale iba v spojení s menom oso-

by, ktoré sa riedne skloňuje/. Zo slov, ktoré sa v písme končia na spoluhlásku a vo výslovnosti na samohlásku, je nesklonné napr. slovo monsieur /podobný prípad ako slovo mister/. Zo slov zakončených v písme a vo výslovnosti na samohlásku, je nesklonné napr. slovo francúzskeho pôvodu parvenu. Nesklonné je aj meno Višnu. Toto meno sa najčastejšie tiež nepoužíva samostatne, ale v spojení so všeobecným podstatným menom boh, ktoré sa skloňuje, čím sa kompenzuje nedostatok skloňovania pri mene Višnu. Nesklonné bývajú najmä pomenovania cudzokrajných zvierat mužského rodu, ktoré sa končia na -u, napr. marabu, zebu, nandu, kakadu. Predtým sa neskloňovalo slovo kenguru, dnes sa namiesto podoby kenguru ako podstatného mena muž. rodu zaužívala podoba kengura ako podst. meno žen. rodu, ktoré sa pravidelne skloňuje podľa vzoru žena, čiže sa touto zmenou odstránila nesklonnosť. Zo slov na -a je pre svoju jednoslabičnosť nesklonné meno Ra. Samostatne použité sa vyskytuje iba v krížovkách, inak sa vždy spája so slovom boh, resp. spojením slov egyptský boh, ktoré sa skloňuje, napr. egyptský boh Ra - egyptského boha Ra. Z cudzích slov zakončených na predné samohlásky sa neskloňuje slovo atašé, ktoré je tiež francúzskeho pôvodu, hoci inak slová na -é sa skloňujú podľa vzoru kuli, napr. vidiecky abbé - vidieckeho abbého, ale nový atašé - nového atašé. Z vlastných mien sa v spisovnej slovenčine neskloňujú české priezviská na -ů, napr. Janů, Janků, Venclů, Petrů, Bártů, Pavlů, Martinů. Z domácich priezvisk sa neskloňujú mená zakončené na dvojhlásku -ie, napr. Svoreňovie /= spis. Svoreňov/. Domáce priezviská na -e typu Mišeje, hoci majú podobný pôvod, sa už skloňujú podľa vzoru kuli, priezviská typu Balažoviech sa skloňujú podľa vzoru chlap: Mišeje - Mišejeho, Balažoviech - Balažoviecha.

Podľa platnej kodifikácie /Pravidlá slovenského pra-

vopisu, 1971, s. 67/ pri menách so šľachtickým predikátom, pripojeným k menám predložkou, skloňuje sa iba meno, kým predikát sa neskloňuje, napr. Pongrác z Mikuláša - Pongrácovi z Mikuláša. Podobne sa neskloňujú predikáty s latinskou predložkou de a obdobné románske predikáty, napr. Buoc de Dolina - Buoca de Dolina, Tycho de Brahe - Tycha de Brahe, Lope de Vega - Lopeho de Vega, Calderon de la Barca - Calderona de la Barca, San Juan de la Cruz - Sana Juana de la Cruz, Leonardo da Vinci - Leonarda da Vinci, Rosso di San Secondo - Rossa di San Secondo, Pietro di Cosima - Pietra di Cosima, Jules Barbey d'Aurevilly - Jula Barbeyho d'Aurevilly. Stav v norme spisovnej slovenčiny je trochu iný. Predikát pripojený k menu domácou predložkou z sa neskloňuje, napr. Pongrác z Mikuláša, naproti tomu predikáty s latinskou predložkou de a obdobné románske predikáty alebo aj iné predikáty s cudzími predložkami sa zvyčajne skloňujú, napr. Calderon de la Barca - Calderona de la Barcu, Pietro di Cosima - Pietra di Cosimu, Ludwig van Beethoven - Ludwiga van Beethovena, Charles de Gaulle - Charla de Gaulla, Maxence van der Meersch - Maxencea van der Meerscha, Ferdinand de Saussure - Ferdinanda de Saussura, Joachim von Ribbentrop - Joachima von Ribbentropa. V menách tohto typu sa pôvodný šľachtický predikát /ktorý dnes už zvyčajne skutočný šľachtický predikát nepredstavuje/ prehodnotil na priezvisko. V cudzích menách osôb typu Calderon de la Barca nejde už o spojenie rodného mena so šľachtickým predikátom, ale analogicky podľa pomenúvania iných osôb o spojenie rodného mena s priezviskom. Skloňovanie predikátu podporuje aj jeho skloňovanie v tých prípadoch, keď sa používa samostatne, napr. Brahe - Braheho, d'Artagnan - d'Artagnana, zum Winkel - zum Winkela, e Silva - e Silvu, y Gasset - y Gasseta, den Uyl - den Uyla a pod. /podrobnejšie pozri Dvonč, 1958, s. 65-94/. V slovenskej ja-

zykovednej literatúre sa aj dnes neraz veľmi rigorózne vyslovuje požiadavka neskloňovať cudzie šľachtické predikáty /v zhode s kodifikáciou v Pravidlách slovenského pravopisu/ a skloňovať iba meno pred šľachtickým predikátom /napríklad Sekvent, 1976, s. 244-247/, táto tendencia je však v rozpore s vývinovou tendenciou spisovnej slovenčiny, t. j. s úsilím zaradiť aj takéto mená do deklinačnej sústavy, teda riadne ich skloňovať.

V románskych menách osôb sa neskloňujú slová súvisiace s lat. príd. menom sanctus, napr. San Giorgio - San Giorgia, Santa Cruz - Santa Cruzovi. Nesklonné bývajú aj rozličné iné časti mien osôb, ktoré majú pôvod v niektorých plnovýznamových slovách, napr. Can Grande - Can Grandeho. V menách cudzieho pôvodu nesklonné bývajú aj rozličné časti, ktoré vyjadrujú príbuzenský vzťah, napr. pomenovania otca, syna, deda: Ben Sliman - Ben Slimana, Ben Bella - Ben Bellu, Mac Arthur - Mac Arthura, Mac Millen - Mac Millena, Mac Namarra - Mac Namarru. Niekedy takéto výrazy splývajú už s nasledujúcim menom do jedného slova, priezviska, napr. San Gallo aj Sangallo, Mac Millen, ale Macmillan.

V čínskych menách osôb sa neskloňuje prvá časť mena, ktorá stojí na začiatku /pred druhou časťou mena, v ktorej sú slabiky spojené spojovníkom/, napr. Mao Ce-tung - Mao Ce-tunga, Čou En-laj - Čou En-laja, vo vietnamských menách prvá časť mena, v ktorej sa slabiky píšu so spojovníkom napr. Pham-van Dong - Pham-van Donga. Niektoré z takýchto mien sa už píšu dohromady a skloňujú sa ako celok, napr. Čankajšek - Čankajšeka, takže tu už niet nesklonnej časti mena. Keď sa z čínskych mien používa iba prvá časť samostatne, pravidelne sa skloňuje, napr. Mao - Maa, ale Mao Ce-tunga, Teng - Tenga, ale Teng Siao-pchinga a pod.

Nesklonné bývajú v spisovnej slovenčine aj niektoré podst. mená muž. rodu, ktoré označujú neživé javy skutoč-

nosti /nie osoby alebo zvieratá/. Nesklonné sú napr. pomenovania meracích jednotiek, ktoré vznikli z mien osôb patriacich do vzoru kuli: curie, henry. Nejednotne sa v slovenskej jazykovednej literatúre hovorí o rode a skloňovaní pomenovania meracej jednotky tesla /z priezviska Tesla/. Uvádza sa ako podst. meno muž. rodu, ktoré sa skloňuje podľa vzoru hrdina /Masár, 1969, s. 63/, ako nesklonné podst. meno muž. rodu /Ivanová-Šalingová - Maníková, 1979, s. 876/, ale aj ako podst. meno žen. rodu, ktoré patrí do vzoru žena /Pecior, 1970, s. 125-126/. Pretože pri zdomácňovaní sa pre určenie rodu stáva dôležitý nie jeho pôvod, ale zakončenie, slovo tesla sa stáva skôr podst. menom žen. rodu, ktoré sa pravidelne skloňuje. Z pomenovaní cudzích menových jednotiek je nesklonné slovo lei, resp. leu. V hovorovom jazyku sa namiesto pomenovania bulharskej menovej jednotky lev so skloňovaním podľa vzoru dub používa leva podľa tvaru množného čísla v bulharčine, pričom sa neskloňuje, napr. jeden leva, päť leva. Z vlastných mien sa neskloňuje napr. názov bratislavskej budovy Lafranconi, ktorý tiež vznikol z mena osoby patriaceho do vzoru kuli.

Cudzie viacslovné zemepisné názvy a iné vlastné mená z cudzích jazykov sa skloňujú zvyčajne ako celok, t.j. pádové prípony sa pridávajú k ostatnému slovu a slová stojace pred ním bývajú nesklonné, najmä slová ako napr. mont, mount, port /druhové určenie názvu/ a rozličné iné slová v platnosti prívlastkov, napr. Mont Blanc - Mont Blancu, Mount Everest - Mount Everestu, Port Said - Port Saidu, San Sebastian - San Sebastiana, San Salvador - San Salvadora, Santa Cruz - Santa Cruzu, Sankt Peterburg - Sankt Peterburgu, New Hampshire - New Hampshiru, New Orleans - New Orleansu, New York - New Yorku, Enten Bühl - Enten Bühlu, Kuala Lumpur - Kuala Lumpuru, Hudson Street - Hudson Streetu, State Department - State Departmentu.

Niekedy sa nesklonnosť neuplatňuje preto, lebo sa namiesto takéhoto cudzieho názvu používa domáci názov /preklad cudzieho názvu/, ktorý sa pravidelne skloňuje, napr. New Zealand - Nový Zéland, New Brunswick - Nový Brunswick, Hudson Street - Hudsonská ulica atď. V cudzích zemepisných názvoch s predložkovými výrazmi sa podobne ako v domácich názvoch predložkový výraz nemení, napr. San Juan de la Cruz - zo San Juana de la Cruz, Berwick upon Tweed - z Berwicku upon Tweed, ako je napr. Jur pri Bratislave - z Jura pri Bratislave /Dvonč, 1967, s. 13-19/.

Pôvodne nesklonné slová sa vo vývine spisovnej slovenčiny postupne zaraďujú do skloňovacej sústavy podstatných mien. Napr. slovo francúzskeho pôvodu departement sa predtým uvádzalo v našich jazykových príručkách ako nesklonné, novšie sa začalo pravidelne skloňovať podľa vzoru dub: departementu, departementy /Dvonč, 1949/50, s. 140/.

Podstatné mená ženského rodu

Podstatné mená ženského rodu, ktoré sa končia na spoluhlásku a ktorými sa označujú osoby, sa v spisovnej slovenčine neskloňujú, napr. madame, girl, miss, mistress, Manon, Rút, Miriam atď. Ženské rodné mená takto zakončené zvyčajne sa analogicky skloňujú podľa iných ženských rodných mien na -a, ktoré prevažujú medzi ženskými rodnými menami, menia sa podoby so zakončením na -a a s pravidelným skloňovaním, napr. Ester - Estera, Dagmar - Dagmara /Dvonč, 1981, s. 7/. Čínske a iné podobné mená žien, ktoré sa končia na spoluhlásku, sa tiež neskloňujú, napr. Pak Den-aj; nepriberajú slovotvornú príponu -ová ako iné mená, napr. King - Kingová, Schiller - Schillerová, ktoré sa pravidelne skloňujú, napr. Kingová - Kingovej, Schillerová - Schillerovej atď. Výnimočne priberajú príponu -ová a pravidelne sa skloňujú, ak ide o úplne zdomácnené čínske mená, napr. Čankajšek - Čankajšeková.

Nesklonné bývajú názvy vzdialenejších miest zakonče-ná vo výslovnosti na spoluhlásku, napr. Auvergne, hoci niektoré iné podobné názvy sa skloňujú, napr. Champagne – v Champagni. Nesklonnosti niektorých takto zakončených názvov sa jazyk vyhol použitím zdomácnenej podoby na -a, ktorá sa pravidelne skloňuje, napr. Chalkis – Chalkida. Vo viacslovných názvoch cudzieho pôvodu nesklonné ostávajú prívlastky, napr. Santa Maria – zo Santa Marie. Inokedy sa jazyk vyhol nesklonnosti utvorením a používaním zdomácnenej podoby, napr. West Virginia – Západná Virgínia /zdomácnená podoba sa pravidelne skloňuje/. Predložkové výrazy v názvoch ostávajú nesklonné, napr. Santa Maria di Leuca – zo Santa Marie di Leuca, Cortina d'Ampezzo – z Cortiny d'Ampezzo. V juhoslovanských názvoch sa prívlastky pravidelne skloňujú, napr. Fruška Gora – Fruškej Gory, Banja Luka – Banje Luky, Bela Crkva – Belej Crkvy, Stara Zagora – Starej Zagory, prípadne sa tu popri oficiálnych podobách utvárajú aj zdomácnené podoby, ktoré sa tiež skloňujú, napr. Stara Pazova – Stará Pazova, zo Starej Pazovy.

Nesklonné sú aj podst. mená ženského rodu zakončené na inú samohlásku ako -a, napr. Sapfo, Barbro, Inge, Lobe, džentry, jury, lobby. Ženské mená gréckeho a latinského pôvodu na -o podobne ako mená zakončené na spoluhlásku dostávajú niekedy podobu na -a podľa nepriamych pádov a pravidelne sa skloňujú, napr. Ísis – Ízida, Ízidy, Ceres – Cérera, Cérery, Dido – Didona, Didony, Juno – Junóna – Junóny /Horecký, 1946, s. 182/, meno Diké na Díka, Díky /ibid./. Od cudzích mužských priezvisk patriacich do vzoru kuli sa zvyčajne tvoria ženské podoby pomocou prechyľovacej prípony -ová, napr. Škultéty – Škultétyová, Attlee – Attleeová a pod.; tie sa pravidelne skloňujú. Príponu -ová nepriberajú a neskloňujú sa výnimočne niekto-

ré mená známych spisovateliek, vedkýň alebo umelkýň, napr. Figuli, Christie, Curie, a to zvyčajne v spojení s rodným menom alebo všeobecným podstatným menom, napr. Margita Figuli, Agatha Christie, madame Curie /ale už napr. Eva Curieová/, ktoré dostatočne naznačujú, že ide o pomenovanie žien /Dvonč, 1959, s. 98-102/. Nesklonné ostávajú takéto mená aj v zložených priezviskách, napr. Maróthy-Šoltésová – Maróthy-Šoltésovej /Dvonč, 1962, s. 252-253/, v ktorých druhé meno dostatočne ukazuje, že ide o označenie ženy, nie muža. Spisovná slovenčina však aj v takýchto prípadoch dáva prednosť podobám žien, ktoré sa pravidelne skloňujú, preto sú bežné podoby s príponou -ová. Názov Labe je v spisovnej slovenčine nesklonný, iba v oficiálnom názve Ústí nad Labem zachovávame aj v slovenčine tvar Labem podľa stavu v češtine. Slovo avenue je nesklonné, podobne zakončené slovo revue sa čiastočne skloňuje v niektorých pádoch /pozri ďalej/. Slovo zoo je podst. menom str. rodu aj žen. rodu; ako podst. meno žen. rodu sa neskloňuje. Namiesto pomenovania zoo sa dnes veľmi často používa dvojslovné pomenovanie zoologická záhrada, ktoré sa pravidelne skloňuje, čím sa odstraňujú isté ťažkosti a rozpaky pri používaní slova zoo.

Podstatné mená stredného rodu

Podst. mená str. rodu na -o sa pravidelne skloňujú podľa vzoru mesto. Zo slov na -o sa neskloňuje názov Oslo /pri skloňovaní vznikala by homonymia s tvarmi slova osol, čomu sa jazyk vyhýba/.

V dvojslovnom názve Monte Carlo sa skloňuje iba slovo Carlo, slovo Monte ostáva nesklonné: z Monte Carla /podobne ako Mont Blanc – z Mont Blancu/. Slovo san sa v zemepisných názvoch str. rodu podobne ako v názvoch muž. rodu neskloňuje, napr. San Giorgio – zo San Giorgia, San Francisco – zo San Francisca, San Domingo – zo San Dominga, podobne sa neskloňuje ani slovo são, napr. v názve

São Paulo /vysl. sanpaulo/ - São Paula. V názvoch s predložkovými výrazmi sa takéto výrazy neskloňujú, napr. Rio de Janeiro - z Ria de Janeiro, Reggio di Calabria - z Reggia di Calabria, Santiago de Cuba - zo Santiaga de Cuba /Dvonč, 1967a, s. 115-117; Dvonč, 1967b, s. 13-19/.

Nesklonné sú ďalej slová str. rodu na -ó /písané aj eau/, napr. plató, šapitó, tableau a podobne. Popri podobe tableau sa na označenie maturitného súboru fotografií používa podoba tablo ako hovorová a tá sa pravidelne skloňuje podľa vzoru mesto: maturitné tablo, maturitného tabla /Kučera, 1976, s. 285-286/.

Nesklonné sú v spisovnej slovenčine aj podst. mená str. rodu na -e, -é, -i, -í /s rozličným pravopisom zakončenia/, napr. palmáre, extempore, finále, Chile, Frunze, Tampere, matiné, defilé, resumé, dražé, soirée, renomé, pyré, Dahomé. Nesklonné sú aj podst. mená str. rodu zakončené na samohlásku -i, -í, napr. rugby, baby, Miami, Mississipi, Lahti, Sydney, Togliatti /názov mesta/, Bikini, Dillí, Canterbury, Capri.

V dvojslovných názvoch sa neraz neskloňuje ani prvé slovo na -o, napr. Pôrto Alegre, Lago Maggiore, Belo Horizonte. Slovo rio sa však skloňuje podobne ako v názve Rio de Janeiro: Rio Grande - Ria Grande. Neskloňujú sa slová, ktoré sú pôvodne prívlastkami, napr. New Jersey - z New Jersey /ako slovo New v názve New York/. Niekedy sa pri názvoch str. rodu vyhol jazyk nesklonnosti takýchto slov tým, že sa namiesto pôvodného, oficiálneho názvu zvyčajne používa u nás poslovenčený názov, ktorý sa pravidelne skloňuje, napr. New Mexico - Nové Mexiko.

České miestne názvy na -í sa podľa platnej kodifikácie skloňujú podľa vzoru vysvedčenie, napr. Ústí nad Labem - z Ústia nad Labem, Ústí nad Orlicí - s Ústia nad Orlicí, Zaječí - zo Zaječia, Valašské Meziříčí - z Valašského Meziříčia. Podrobnejšie skúmanie normy spisov-

ného jazyka ukazuje, že takéto názvy ostávajú v spisovnej slovenčine nesklonné: Ústí nad Orlicí - z Ústí nad Orlicí, Zaječí - zo Zaječí, Zubří - zo Zubří; nesklonnosť podporuje niekedy aj snaha vyhnúť sa stretnutiu typickej českej hlásky ř s dvojhláskami ako typickými slovenskými hláskami, ktoré sú na začiatku pádových prípon pri skloňovaní podst. mien vzoru vysvedčenie /Dvonč, 1979c, s. 359-369/.

Podst. mená str. rodu na -a, ktoré označujú osoby alebo zvieratá, sa skloňujú podľa vzoru dievča, napr. knieža - kniežaťa, mača - mačaťa. Iné podst. mená str. rodu na -a sú nesklonné, napr. deka, hosana, aleluja. V hovorovom jazyku sa namiesto podoby deka zaužívala forma deko s nepravidelným tvarom gen. pl. dekov, napr. desať dekov. Najprv vznikol tvar gen. pl. dekov analogicky podľa tvaru gen. pl. mask. litrov, metrov, yardov a pod. /od subst. liter, meter, yard, ktoré označujú isté jednotky/, potom sa dotvoril tvar nom. sg. deko /Dvonč, 1964, s. 188/. Slovo gála je podst. menom žen. rodu so skloňovaním podľa vzoru žena alebo je nesklonným podst. menom str. rodu. Slová str. rodu na -é sú tiež nesklonné, napr. Iberá /názov jazera/ - z Iberá.

Nesklonné sú aj podst. mená str. rodu na -u, -ü /vo výslovnosti, v písme -u/, -au, -ú, napr. Peru, Baku, Tartu, Turku, Tuvalu, menu /vysl. menü/, Dachau, Dessau, Juneau, Káthmándú.

Nesklonné bývajú v spisovnej slovenčine názvy vzdialenejších miest, ktoré sa končia na spoluhlásku vo výslovnosti, napr. Adelaide /vysl. adelejd/, Lausanne /vysl. lozan/, Compiegne /vysl. kompjéň/. Rovnako sa neskloňujú niektoré podst. mená str. rodu, ktoré sa v písme končia na spoluhlásku a vo výslovnosti na samohlásku, napr. show s výslovnosťou šou /používa sa už aj táto pravopisná podoba/, pričom sa tu niekedy uplatňuje aj ženský rod analogicky podľa slova estráda. Francúzske zemepisné

74

názvy na -es, ktoré sa nevyslovuje, sú nesklonné, napr. Arles, Cannes, Chartres, Rennes. Zo zemepisných názvov, ktoré sa v písme končia na spoluhlásku a vo výslovnosti na samohlásku, sú nesklonné napr. francúzske názvy Bordeaux /vysl. bordó/, Calais /vysl. kalé/.

Nesklonné bývajú aj rozličné viacslovné názvy, v ktorých na konci je slovo zakončené v písme alebo vo výslovnosti na spoluhlásku, pričom nejaké presnejšie vymedzenie ťažko podať pre ich veľkú rozmanitosť, napr. Buenos Aires, Des Moins, Little Rock, Baton Rouge. V názvoch s predložkovými výrazmi sa neraz neskloňuje ani podst. meno zakončené na spoluhlásku, ktoré je pred takýmto výrazom, napr. Mar del Plata - z Mar del Plata, Port of Spain - z Port of Spain. Všeobecnejšie možno povedať, že málo známe alebo používané názvy pozostávajúce z viacerých slov sa neskloňujú ani v jednej svojej časti, a to niekedy dokonca slová zakončené na -o, hoci inak sa slová na -o pravidelne skloňujú podľa vzoru mesto, napr. Carson City, Jefferson City, Emil Roussi, Lago di Como atď.

Zaujímavú skupinu predstavujú podst. mená zakončené na spoluhlásku, ktoré sú mužského aj stredného rodu. Ako podst. mená muž. rodu sa pravidelne skloňujú, ako podst. mená str. rodu sú nesklonné, napr. foyer, -u i str. neskl., dur, -u i str. neskl., kosekans, -u i str. neskl., kotangens, -u i str. neskl. Častejšie sa dnes tieto slová používajú ako podst. mená muž. rodu a skloňujú sa, čo zodpovedá celkovej tendencii spisovnej slovenčiny po čo najväčšom skloňovaní podst. mien.

V doterajšom prehľade sme uvádzali podst. mená muž., žen. alebo str. rodu, ktoré sa v spisovnej slovenčine nikdy neskloňujú. Popri nich existuje malá skupina podst. mien cudzieho pôvodu, ktoré sa skloňujú čiastočne len v niektorom páde alebo len v niektorých pádoch. Napr.

slovo skóre má v hovorovom jazyku tvar inštr. sg. skórom a tvar inštr. pl. skóremi, slovo revue má tvary dat. - lok. sg. revui, gen. pl. revuí, dat. pl. revuám, lok. pl. revuách, inštr. pl. revuami /Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 123/, slovo penále má nespisovný tvar inštr. sg. penálem /op.cit., s. 59/, slovo kanoe má tvary gen., dat., lok. a inštr. pl. kanoí, kanoém, kanoéch, kanoemi, inak sa neskloňuje /Dvonč, 1961, s. 188/, slovo chianti a názov Togliatti majú tvary inštr. sg. chiantim, Togliattim /Dvonč, 1979a, s. 116/. Niektoré cudzie podst. mená str. rodu na -e sa skloňujú v množnom čísle so zmeneným tvarotvorným základom, napr. numerále - numerálií, faksimile - faksimilií, indeklinábile - indeklinábilií, nacionále - nacionálií /Dvonč, 1949/50, s. 213; Palkovič, 1978, s. 320/.

Okrem slov, ktoré sa neskloňujú vždy a slov, ktoré sa skloňujú iba čiastočne, niektoré slová a spojenia slov /viacslovné pomenovania/ sa neskloňujú iba v spojení s niektorými slovami, resp. v istom postavení. Napr. cudzie rodné meno François, ak je použité samostatne, sa skloňuje, ak sa používa v spojení s priezviskom, sa zvyčajne neskloňuje, napr. videl Françoisa, ale videl François Villona. To sa týka aj iných cudzích rodných mien, ktoré sa končia na iné samohlásky ako -o alebo -e, napr. André - Andrého, Giuseppe - Giuseppeho, Endre - Endreho, Jeno - Jenoa, Erno - Ernoa, ale André Stil - André Stila, Giuseppe Verdi - Giuseppe Verdiho, Endre Gellért - Endre Gellérta, Jeno Kenessy - Jeno Kenessyho, Erno Dohnányi - Erno Dohnányiho a pod. /Pravidlá, 1971, s. 67/. V bežnej jazykovej praxi sa neraz v spojení s priezviskami neskloňujú ani cudzie rodné mená na -o, čo je zrejme vplyv predchádzajúcich prípadov /Dvonč, 1979b, s. 231-237/, napr. Urho Kekkonen - Urho Kekkonena, Jomo Kenyatta - Jomo Kenyattu; platná kodifikácia nesklonnosť v tomto

prípade odmieta. Namiesto skloňovania Lope de Vega - Lopeho de Vega /skloňovanie mena Lope a nesklonnosť šľachtického predikátu de Vega/, ktoré vyžaduje platná kodifikácia, býva v norme spisovného jazyka neskloňovanie rodného mena Lope a skloňovanie pripojeného predikátu: Lope de Vega - Lope de Vegu. Podst. meno žen. rodu pani sa bežne skloňuje, ako prívlastok sa však neskloňuje, napr. pani Emilka - pani Emilky, pani Slatinská - pani Slatinskej, resp. inými slovami slovo pani plnovýznamové sa skloňuje, ak je použité ako formálny, zdvorilostný výraz, je nesklonné /Dvonč, 1977, s. 228-229/. Slovo revue samostatne použité sa čiastočne skloňuje /pozri vyššie/, v spojení s vlastným menom ako druhové určenie býva vždy nesklonné, napr. revue Romboid - v revue Romboid.

V spisovnej slovenčine sa v početných prípadoch používa tzv. nezhodný prívlastok v nominatíve. Takýmto nezhodným prívlastkom bývajú najmä vlastné mená v spojení s druhovými všeobecnými podst. menami, niekedy aj apelatíva. Výrazy používané ako nezhodný prívlastok v nominatíve sa neskloňujú, napr. loď Morava - lode Morava, mesto Maastricht - mesta Maastricht, kóta Sibír - kóty Sibír, novela Sedliak - novely Sedliak, edícia Stopy - edície Stopy, železnice Čadca - Makov - železnice Čadca - Makov, odbor ruština - angličtina - odboru ruština - angličtina. Vlastnými menami v tomto prípade môžu byť iba také vlastné mená, ktoré označujú neživé veci, podst. menami, po ktorých stojí nezhodný prívlastok v nominatíve, sú všeobecné pomenovania kultúrnych a civilizačných javov a prírodných javov, napr. obec, hotel, stanica, novela, edícia, súbor, vrch, údolie a pod. /Ondrus, 1969, s. 233-236/. Čo sa týka zemepisných názvov, platí konštatovanie, že známe názvy sa skloňujú, napr. mesto Bratislava - z mesta Bratislavy, rieka Váh - na rieke Váhu, neznáme názvy alebo menej známe názvy a menej používané cudzie

názvy sa neskloňujú, napr. mesto San Francisco - z mesta San Francisco, rieka Ob - na rieke Ob /Oravec, 1972, s. 12-18/. Nesklonnosť je v týchto prípadoch na postupe, takže sa novšie často neskloňujú ani názvy, ktoré sú všeobecne známe a používané, napr. mesto Zvolen - z mesta Zvolena aj z mesta Zvolen /Ružička, 1978, s. 3/.

Na záver rozboru nesklonnosti pri podst. menách možno všeobecne konštatovať, že "samostatná nesklonnosť" slov alebo aj viacslovných pomenovaní /nesklonnosť slova v akomkoľvek postavení/ sa vo vývine spisovnej slovenčiny postupne odstraňuje, niektoré z takýchto slov a pomenovaní sa po čase začínajú pravidelne skloňovať /alebo aspoň čiastočne skloňovať/, naproti tomu "pozičná nesklonnosť" /nesklonnosť niektorých slov a viacslovných pomenovaní iba v istých postaveniach, iba v istých spojeniach slov/ je v spisovnej slovenčine skôr na postupe /najmä používanie nezhodného prívlastku v nominatíve, čiže nominatívneho tvaru vo všetkých pádoch/. Vnútri deklinácie substantív je teda istý pohyb, dynamika.

Prídavné mená

Popri príd. menách, ktoré sa pravidelne skloňujú, existuje malá skupina príd. mien, ktoré sú nesklonné /Dvonč, 1950, s. 139; Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 59/. Ich príslušnosť k nadradenému substantívu sa vyjadruje iba postavením priamo pri ňom, a to vždy pred ním. Medzi nesklonné príd. mená patria /1/ príd. mená cudzieho pôvodu, napr. fajn, bordó, glezé, senzi /2/ príd. mená domáceho pôvodu, napr. bezva /skrátením zo slova bezvadný/, čača /výraz z detskej reči/.

Tak ako nesklonné podst. mená sa po čase zaraďujú do deklinačnej sústavy, aj nesklonné príd. mená sa postupne menia na príd. mená, ktoré sa riadne skloňujú. Tento transfer zo skupiny nesklonných príd. mien do skupiny

saní. Pri podst. menách, ktoré označujú predmety vyskytujúce sa dvojmo, sa v nepriamych pádoch namiesto skupinovej číslovky používa korešpondujúci tvar základnej číslovky dve, napr. dvoje rúk - z dvoch rúk, s dvoma /dvomi/ rukami. Vysvetlenie tohto stavu možno vidieť v používaní skupinových čísloviek pri niektorých podst. menách. Skupinové číslovky sa pri pomnožných podst. menách a pri podst. menách označujúcich veci /osoby/ jestvujúce v dvojiciach /pároch i vo viazaných množstvách používajú vo funkcii základných čísloviek a v tejto funkcii sú tvarovou obmenou základných čísloviek, ktoré zastupujú /Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 335/. Toto ich funkčné využívanie vedie k používaniu tvarov základných čísloviek pri skloňovaní skupinových čísloviek v spojení s istými podst. menami.

Záver

V súčasnej spisovnej slovenčine sa s nesklonnosťou stretávame v značnej miere pri podst. menách, v menšej miere pri číslovkách a príd. menách a celkom okrajovo pri zámenách. Niektoré podst. mená sú nesklonné v akomkoľvek postavení, napr. parvenu, lady, dementi. Pri týchto podst. menách sa prejavuje tendencia zaradiť ich skôr alebo neskôr do deklinačnej sústavy spisovnej slovenčiny, čiže ich skloňovať tak ako iné podst. mená, napr. Dagmar - Dagmara, Dagmary atď.,departement neskl. - departement, departementu atď. Niektoré podst. mená sa bežne skloňujú, nesklonné bývajú iba v istom postavení, v istom spojení slov, napr. slovo paní sa neskloňuje, keď sa používa ako prívlastok, mnohé vlastné mená a čiastočne aj všeobecné podst. mená v spojení s istými všeobecnými podst. menami ako druhovými určeniami sa neskloňujú, napr. mesto San Francisco - mesta San Francisco, román Večne spievajú lesy - románu Večne spievajú lesy /tzv. nezhodný

prívlastok v nominatíve/. Nezhodný prívlastok v nominatíve je v súčasnej spisovnej slovenčine veľmi produktívny, miera jeho používania sa zvyšuje, čiže sa zvyšuje miera nesklonnosti podst. mien a viacslovných pomenovaní v tejto syntaktickej funkcii. Do istej miery produktívna je nesklonnosť aj pri číslovkách.

Z typologického hľadiska treba uviesť, že slovenská morfologická stavba je výrazne flektívna, pričom flektívny typ je najvýznamnejší v oblasti skloňovania. Prechod od nesklonnosti ku skloňovaniu predstavuje uplatňovanie sa vedúceho flektívneho typu. Nesklonnosť a či amorfnosť niektorých podst. mien, príd. mien, zámen a čísloviek predstavuje výraznú polysyntetickú črtu; polysyntetický typ je síce živou, ale nie silnou zložkou slovenského morfologického systému /Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 58-60/.

Literatúra

Dvonč, L.: O niektorých nesklonných podstatných menách. Slovenská reč, 15, 1949/50, s. 138-141; Nesklonné prídavné mená. Slovo a tvar, 4, 1950, s. 139; Zo štúdia slovenského tvaroslovia. In: Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury.2. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 65-94; Cudzie ženské priezviská. Slovenská reč, 24, 1959, s. 98-102; Desať deka - desať dekov. Slovenská reč, 29, 1964, s. 188; Ku skloňovaniu slova kanoe. Slovenská reč, 31, 1966, s. 189-190; Skloňovanie cudzích vlastných mien typu Reggio či Calabria. Slovenská reč, 32, 1967, s. 13-19; Zo skloňovania slov pán a pani. Slovenská reč, 42, 1977, s. 226-229; Dynamika morfologického systému súčasnej spisovnej slovenčiny. Bratislava 1979 /v rukopise/; Nesklonné cudzie mužské priezviská a rodné mená. Slovenská reč, 44, 1979, s. 231-237; Skloňovanie podstatných mien vzoru vysvedčenie. Slovenská reč, 44, 1979, s. 359-365; Ženské rodné mená. Nedeľná Pravda, 14, 1981, č. 9, s. 7.

Horecký, J.: Grécke a latinské vlastné mená v slovenčine. Slovenská reč, 12, 1946, s. 178-183.

Ivanová-Šalingová, M. - Maníková, Z.: Slovník cudzích slov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979, 944 s.

Kučera, L.: Tableau, tabló, a či tablo? Kultúra slova, 10, 1976, s. 285-286.

Masár, I.: Tesla, tesly, či teslu? Kultúra slova, 3, 1969, s. 63.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, 896 s.

Ondrus, P.: Nezhodný prívlastok v nominatíve. Slovenská reč, 34, 1969, s. 233-236.

Oravec, J.: Prístavky a nezhodné nominatívne prív-

lastky v miestnych názvoch. Kultúra slova, 6, 1972, s. 12-18.
Palkovič, K.: Slová typu numerále. Slovenská reč, 43, 1978, s. 320.
Peciar, Š.: O skloňovaní termínu tesla. Slovenská reč, 35, 1970, s. 125-126.
Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, 424 s.
Ružička, J.: Mesto Zvolen. Práca, 10. 4. 1978, s. 3.
Sekvent, K.: O skloňovaní mien typu Valéry Giscard d'Estaing. Kultúra slova, 10, 1976, s. 244-247.

Vinárstvo a jeho perspektívy v ČSSR

Ján Farkaš

Vývoj vinohradníctva a vinárstva v ČSSR

Vinič hroznorodý patrí k najstarším kultúrnym rastlinám, ktoré sa pestovali a mali značný národohospodársky význam už v staroveku. Podľa dostupných prameňov pôvodne sa vinič nachádzal v Ázii a v Amerike, odkiaľ sa šíril s postupom civilizácie. Pod vplyvom prírodných podmienok a určitej selekcie vypestovalo sa mnoho druhov viniča s rôznymi vlastnosťami.

V našej vinárskej oblasti začal sa pestovať vinič v prvých storočiach nášho letopočtu prostredníctvom rímskych légií. Najčastejšie sa uvádza, že to bolo za panovania rímskeho cisára Próbusa /267-282 nášho letopočtu/.

Pestovanie viniča a výroba vína na Slovensku sa zintenzívnili po rozšírení kresťanstva, pričom sa ním zaoberali najmä kláštory, ktoré mali z tejto výroby významný zdroj príjmov. V Čechách sa značný rozvoj vinohradníctva zaznamenal najmä v XIV. storočí za Karla IV.

Ďalším významným medzníkom pri pestovaní hrozna a výrobe vína bolo XIX. storočie, kedy nastal jeho veľký

rozvoj. Tento rozvoj sa náhle zastavil okolo r. 1890, keď boli z Ameriky k nám zanesené nákazy: perenospóra, révokaz /filoxéra/ a múčenka /oidium/. Najnebezpečnejší bol révokaz, ktorý zničil prakticky všetky pravokorenné vinohrady.

Po tejto kalamite, ktorá postihla aj ostatné krajiny, museli sa vinohrady prebudovať tak, že ušľachtilá réva sa naštepila na podnož, ktorá je odolná proti révokazu.

Najväčší rozvoj vinohradníctva a vinárstva na Slovensku a v ČSSR sa zaznamenal po r. 1945, ktorý neprebiehal živelne, ale podľa plánu v jednotlivých rajónoch na základe ich ekologických podmienok.

Typickým znakom rozvoja vinohradníctva a vinárstva je prechod na odrody najvyšších kvalitatívnych tried a orientácia na vysoké vedenie a širšie spony, ktoré umožňujú racionálne obrábanie a komplexnú mechanizáciu.

Národohospodársky význam hrozna a vína

Hrozno je rastlina teplomilná, a preto sa s úspechom pestuje najmä v teplejších krajinách. V Československu sú na pestovanie hrozna vhodné najmä južné svahy.

Najvýznamnejšie vinárske oblasti v ČSSR, ktoré vynikajú vysokokvalitnými odrodovými vínami, sú: malokarpatská oblasť, ktorá zahrnuje Bratislavu, Raču, Pezinok, Modru, a je našou najväčšou oblasťou, ďalej hlohovsko-trnavská, nitrianska, podunajská, modrokamenská, východoslovenská, tokajská, ďalej oblasť česká od Mělnika k Velkým Žernosekám a na Morave oblasti znojemsko-mikulovská, hustopečsko-hodonínská a bzenecko-strážnická.

Významným faktorom pri pestovaní hrozna je okolnosť, že vinná réva sa veľmi dobre darí na pôdach s nižšou bonitou, na kamenistých, štrkových, ako aj na prudkých svahoch, ktoré sa nedajú využiť na intenzívne pestovanie ostatných poľnohospodárskych plodín. Je to umožnené tým,

že vinič má korene až v hĺbke niekoľkých metrov, preto veľmi dobre znáša aj dlhotrvajúce sucho.

V posledných rokoch sa zaznamenal veľký pokrok v mechanizácii obrábania vinohradov, za ktorým účelom boli prebudované vinohrady na vysoké vedenie s širšie spony, takže sa podstatne znížila potreba pracovných síl.

Ďalším stupňom racionalizácie výroby hrozna je mechanizovaný zber hrozna, za ktorým účelom boli vyvinuté a úspešne odskúšané zberové stroje v popredných vinárskych krajinách, vo Francúzsku, v Sovietskom zväze, v Kalifornii, Taliansku, Bulharsku, Maďarsku a boli odskúšané aj v Československu. Pripravujú sa podmienky na zavedenie zberových strojov na hrozno do bežnej praxe.

Uvedené okolnosti a najmä dôsledná mechanizácia pri obrábaní vinohradov umožnili prudký rozvoj vinohradníctva a vinárstva v Československu, ktorý sa prejavil podstatným rozšírením plôch vinohradov, ako aj rekonštrukciou prestarnutých vinohradov, ktoré už boli nerentabilné. Tento vývoj ukazuje tabuľka č. 1. Ako vyplýva z tabuľky, modernizáciou vinohradov sa zvýšili aj hektárové výnosy. Súčasťou tohto plánu rozvoja je aj likvidácia hybridov a ich postupné nahrádzanie ušľachtilými odrodami.

Budovanie nových vinohradov a rekonštrukcia starších nerentabilných vinohradov neprebieha živelne, ale podľa stanoveného plánu, pričom sa podiel vysokokvalitných a produkčných odrôd Ia a Ib triedy postupne zvyšuje a podiel II a III triedy znižuje, čo vyplýva z tabuľky č. 2. Odrody, ktoré sa neosvedčili, sa postupne zo sortimentu vyraďujú.

V Československu sa veľmi prudko zvýšila výroba hrozna a vína hlavne za posledných 10 rokov. Z tabuľky č. 3 vidieť, že výroba hrozna sa neustále zvyšuje a že za posledných 10 rokov stúpla o 350%, pričom sa rovno-

merne zvyšovala na Slovensku i v českých krajinách. Výnimkou bol rok 1974, kedy bola časť hrozna zničená hnilobou.

Je reálna možnosť ďalšieho rozširenia plôch viníc, ktorá sa môže rozšíriť v dohľadnom čase až o 100%, a to na svahovitých a štrkovitých pôdach s nižšou bonitou, čím sa podstatne rozšíri aj výroba hrozna, a dostaneme sa medzi jeho významnejších producentov.

K intenzívnemu rozvoju vinohradníctva a vinárstva v ČSSR prispieva činnosť Komplexného výskumného ústavu vinohradníckeho a vinárskeho, ktoré výsledky sú uznávané aj v zahraničí.

Vinohradnícky výskum vyriešil podmienky a vplyvy pri pestovaní rôznych odrôd a ich šľachtenie. Vinársky výskum vyriešil metódy pri ošetrovaní vína, ktoré umožňujú zachovanie prírodnej kvality a udržanie cenných látok pri súčasnom zlepšení kvality vína a predĺžení jeho trvanlivosti. Okrem toho rieši netradičné využitie hrozna na nealkoholické nápoje, aby sa zabránilo nadprodukcii hrozna a racionálne využitie vedľajších produktov pri výrobe hrozna a vína.

Racionálne využitie hrozna a vedľajších produktov pri výrobe vína

Vinárstvo je dôležitým odvetvím národného hospodárstva, pretože zabezpečuje výrobu viacerých dôležitých produktov. Najdôležitejším produktom z hrozna je víno, ktoré je už po tisícročia uznávané ako veľmi vhodný nápoj k jedlám a konzumuje sa tiež pri všetkých spoločenských udalostiach. Jeho obľuba a spotreba vo svete neustále stúpa.

Výskumom sa zistilo, že víno okrem základných zložiek obsahuje celý rad mikroelementov, ktoré spolupôsobia pri výmene látok v ľudskom organizme ako biokatalyzátory aktivujúce činnosť hormónov a fermentov. Mierne pitie vína má profylaktický a liečebný účinok pri niektorých žalúdoč-

ých chorobách, pri poruchách látkovej výmeny, anémii, cukrovke a pri rekonvalescencii. Už celé tisícročia je známe, že okrem liečebných a dietetických účinkov podporuje víno dobrú náladu a spokojnosť a psychicky uvoľňuje.

Na zvyšovaní obľuby vína má značný vplyv skutočnosť, že sa vyrábajú nové druhy a typy vín prírodných, dezertných tokajských a šumivých, z ktorých si spotrebiteľ môže vybrať, ďalej aj zdokonalené technológie pri výrobe, ktoré umožňuje získať lepšiu kvalitu vína.

Ďalším produktom je stolové hrozno, ktoré sa považuje za jedno z najhodnotnejších ovocí. Výroba stolového hrozna sa v poslednom čase veľmi preferuje, čo je zdôraznené aj zvýhodnenými cenami pri nákupe, a to umožňuje rozšíriť priamy konzum hrozna ako ovocie.

Významným produktom sú aj vínne destiláty, čiže koňaky, ktoré tiež našli všeobecné uplatnenie.

Najmä v posledných rokoch sa hrozno využíva aj ako surovina na výrobu nealkoholických nápojov. Pripravuje sa vinársky nealkoholický nápoj Vinea, vyrobený z hrozna, resp. muštu, ktorý získal na Medzinárodnom potravinárskom salóne Salima v Brne najvyššie ocenenie - Zlatú Salimu - a získal si veľkú obľubu aj u spotrebiteľov. Jeho výroba sa preto neustále rozširuje.

Využitie hrozna a muštu na výrobu nealkoholických nápojov umožnilo rozšíriť sortiment a zvýšiť výrobu kvalitných nealkoholických nápojov, dopyt po ktorých sa neustále zvyšuje.

V posledných rokoch sme vyriešili aj využitie vedľajších produktov pri spracúvaní hrozna a výrobe vína, pričom sa z vedľajších produktov dajú ešte získať kvalitné suroviny, a to hroznové cukorné výluhy, destiláty, kyselina vínna a krmivá. Získané krmivo sa používa do krmných zmesí pri modernom výkrme hospodárskych zvierat pomocou

Rozširovanie plochy vinohradov
v Č

Tabuľka č. 1

Ukazovateľ		
1. Plochy vinohradov	ha	
celkom		2
z toho ušľachtilých odrôd		1
hybridov		
2. Plodné vinohrady		
z toho ušľachtilé muštové odrody		:
zavlažované vinohrady		
ušľachtilé stolové odrody hrozna		
hybridy		
3. Hektárové výnosy	t/ha	
ušľachtilé odrody		
hybridy		
4. Výroba hrozna	t	
celkom		
ušľachtilé muštové odrody		
ušľachtilé stolové odrody		
hybridy		

automatov.

Z uvedeného prehľadu racionálneho využitia hrozna vyplýva, že hrozno má všestranné využitie a uplatnenie, a preto jeho pestovanie má veľký národohospodársky význam.

Perspektívy nášho vinárstva nadväzujú na dobré tradície výroby hrozna a vína, na teoretické poznatky a mnohoročné praktické skúsenosti. Výsledkom nášho snaženia je vynikajúca kvalita našich vín, ktoré dosiahli mnoho uznaní a dobre obstáli aj v najsilnejšej medzinárodnej konkurencii na konkurzoch a výstavách vín doma i v zahraničí.

a výroby hrozna v rokoch 1965 až 1980
SSR

	1965	1970	1975	1980
	4 409	33 000	39 000	45 000
	9 861	28 000	37 500	45 000
	7 548	5 000	1 500	-
	1 897	21 350	29 650	35 350
	-	-	2 000	5 000
	1 233	1 650	2 000	2 900
	7 548	5 000	1 500	-
	2,06	4,0	4,8	6,0
	3,0	4,0	4,0	-
	49 706	112 000	157 920	229 500
	24 451	85 400	142 320	212 100
	2 611	6 600	9 600	17 400
	22 644	20 000	6 000	-

Podiel odrôd hrozna v ČSSR podľa kvalitatívnych tried a jeho vývoj v %

Tabuľka č. 2

Odroda	1968	1970	1975	1980
I.a trieda				
Tramín červený	[illegible]	1,5	[illegible]	[illegible]
Rizling rýnsky	1,5	[illegible]	[illegible]	3,0
Pulandské biele	1,5	2,0	[illegible]	3,5
Semillon-Sauvignon	[illegible]	1,5	1,0	[illegible]
Furmint-Lipovina	0,3	0,5	1,0	1,0
Pulandské šedé	[illegible]	0,5	0,5	0,5
Celkom Ia trieda	4,0	[illegible]	10,0	12,0
Ib trieda				
Müller Thurgau	[illegible]	14,0	20,0	20,0
Veltlínske zelené	14,0	18,0	20,0	18,0
Sylvánske zelené a červené	12,0	12,5	15,0	14,0
Rizling vlašský	20,0	16,0	15,0	15,0
Dievčie hrozno	1,7	2,0	2,0	2,0
Muškáty	0,5	1,0	2,0	3,0
Vavrinecké	0,6	1,0	1,0	1,0
Frankovka	3,0	2,0	1,0	1,0
Neuburgské	4,0	1,5	2,0	1,5
Celkom Ib trieda	63,8	68,0	78,0	76,0
II a III trieda				
Portugalské modré	8,5	6,0	4,0	4,0
Bouvier	0,5	1,0	1,0	1,0
Chrupka	1,5	2,5	3,0	3,0

Odroda	1968	1970	1975	1980
Čabianska perla	0,3	0,3	0,2	0,2
Iršay Oliver	–	0,5	0,5	0,5
Malinger	2,0	1,5	1,0	1,0
Ezerjó	2,0	1,5	1,0	1,0
Veltlínske červené	1,5	2,0	1,0	1,0
Iné odrody	15,0	9,2	0,3	0,3
Celkom II a III trieda	31,3	24,5	12,0	12,0

Od r. 1975 boli muškáty zaradené do I a triedy.

Vzrast výroby hrozna v Československu v r. 1966 až 1975 v tisíckach ton

Tabuľka č. 3

Rok	ČSR	SSR	ČSSR
1966	20 261	39 014	59 275
1967	30 038	64 413	94 451
1968	42 378	68 217	110 595
1969	39 038	75 281	114 319
1970	43 069	92 484	135 553
1971	42 221	86 602	127 823
1972	58 028	92 173	150 201
1973	63 814	132 406	196 220
1974	46 510	88 252	135 035
1975	77 890	128 910	206 809

K štylistickej klasifikácii slovnej zásoby

Ján Findra

3

Pri úvahách o systémovej povahe slovnej zásoby sa počíta aj so štylistickým členením lexiky národného jazyka. V tejto súvislosti sa hovorí o tzv. vrstvách slovnej zásoby, ako sú žurnalizmy, hovorové slová, profesionalizmy, eufemizmy atď. /Horecký, 1956, 1972/. Takúto klasifikáciu nachádzame najmä v štylistikách, no vyskytuje sa aj v prácach z lexikológie /napr. Jedlička, 1970; Mistrík, 1977; Ondrus, 1972, 1980 atď./.

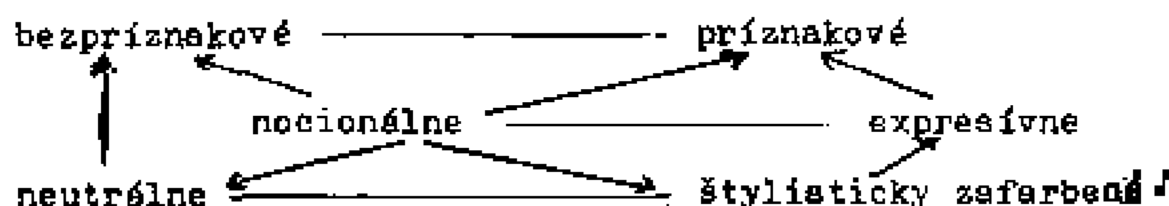
Táto štylistická klasifikácia slovnej zásoby na relatívne homogénne súbory prvkov má význam predovšetkým z hľadiska štylistiky lexikálnych prostriedkov. Príslušnosť slova k istej vrstve slovnej zásoby rozhoduje o jeho výbere a má vplyv i na jeho správanie sa v texte.

Existencia vrstiev slovnej zásoby však iba čiastočne svedčí o systémovej povahe slovnej zásoby. Z tohto hľadiska má väčší význam rozčlenenie slovnej zásoby na tzv. štylistické triedy slov /Mistrík, 1977/, ktoré ako nadradené kategórie stoja nad vrstvami slovnej zásoby. Štylistické triedy slov predstavujú rozsiahlejšie súbory le-

xikálnych prvkov; v rámci tej istej triedy sa stretáva viacero vrstiev slovnej zásoby. Ako vnútorne diferencované súbory sú jednotlivé štylistické triedy slov vzájomne zviazané vzťahom podobnosti a odlišnosti. Rôznorodý lexikálny materiál sa takto v rámci štylistických tried systémovo utrieďuje.

Ako sme naznačili, jednotlivé vrstvy slovnej zásoby sa pričleňujú k nadradeným štylistickým triedam slov. V štylistickej systematike vymedzujeme šesť takýchto tried slov. Základné je začlenenie lexikálnych prostriedkov do triedy bezpríznakových a príznakových slov. Ďalej sa vydeľuje trieda nocionálnych a expresívnych slov, ako aj trieda neutrálnych a štylisticky zafarbených slov. Ako vidno, tieto triedy slov tvoria opozitné dvojice, ktoré sú zo synchrónneho hľadiska presne rozhraničené. Znamená to, že bezpríznakové slovo nemôže byť zároveň príznakovým, nocionálne expresívnym a neutrálne štylisticky príznakovým. Z vývinového hľadiska sú hranice medzi jednotlivými dvojicami i jednotlivými triedami slov priestupné /Mistrík, 1977/. Pravda, existujú aj texty, v ktorých sa hoci nocionálne pomenovanie môže prehodnotiť na expresívny prostriedok /Findra, 1978/.

Vzájomné vzťahy medzi jednotlivými štylistickými triedami slov by sa schematicky mohli vymedziť takto:

Zo schémy zreteľne vyplýva, že takáto štylistická klasifikácia slovnej zásoby je systémová. Jednotlivé štylistické triedy slov sú vzájomne späté horizontálnym i vertikálnym smerom. Vychádzajúc z tejto obojsmernej

súvzťažnosti, pochopíme, prečo sa systémove vyčleňuje šesť osobitných štylistických tried slovnej zásoby.

Horizontálnym smerom tvoria štylistické triedy slov tri opozitné dvojice. Vertikálnym smerom sú vo vzťahu podradenosti. Keby sme vychádzali iba z toho druhého /vertikálneho/ vzťahu, javila by sa nám trieda neutrálnych slov ako reduplikácia triedy bezpríznakových slov. Vzhľadom na horizontálne vzťahy ju však potrebujeme, lebo trieda bezpríznakových slov je opozitná k triede príznakových slov a trieda neutrálnych slov je opozitná k triede štylisticky zafarbených slov. Bez opozitnej triedy neutrálnych slov by sa izolovanou triedou štylisticky zafarbených slov narušila pravidelnosť systému. Pritom triedu štylisticky zafarbených slov potrebujeme vzhľadom na disparátnosť triedy nocionálnych slov, ktoré sú síce opozitné k triede expresívnych slov, no nie sú podradené iba triede bezpríznakových /resp. neutrálnych/ slov. Časť nocionálnych slov – niektoré vrstvy tejto štylistickej triedy – sú síce neexpresívne, ale ako štylisticky zafarbené sú príznakové. Z toho vyplýva, že príznakovosť je širšia kategória ako štylistická zafarbenosť. Keďže na schéme smer šípky vlastne signalizuje podradenosť /trieda slov, ku ktorej šípka smeruje, je nadradená/, v skutočnosti by sa takáto závislosť mala vyznačiť v schéme aj od triedy štylisticky zafarbených slov smerom k triede príznakových slov. Túto závislosť sme však nevyznačili z technických príčin: šípka by musela ísť "popod" triedu expresívnych slov. Pravda, tak by sa bolo jednoznačne naznačilo, že isté vrstvy slovnej zásoby, ktoré sa pričleňujú k triede nocionálnych slov, sú ako štylisticky zafarbené síce príznakové, no nie sú expresívne. Väčšina nocionálnych slov sa, pochopiteľne, priraďuje k nadradenej triede bezpríznakových slov, ktoré sa zároveň považujú za ne-

utrálne.

Zo schémy teda vyplýva, že príznakové slová sa klasifikujú na expresívne, štylisticky zafarbené a niektoré nocionálne slová. K triede bezpríznakových slov patrí neutrálna lexika, no za bezpríznakové a neutrálne sa považuje aj väčšina nocionálnych pomenovaní.

Bezpríznakové lexikálne prostriedky sa môžu bez obmedzenia využívať vo všetkých ústnych a písomných jazykových prejavoch. Sú to citovo neutrálne slová, ktoré majú "čistú" pomenovaciu funkciu: iba pomenúvajú predmety, javy, vlastnosti, deje objektívnej skutočnosti, a teda neumožňujú podávateľovi vyjadriť subjektívny postoj k pomenovanej veci. Tieto pomenovania predstavujú základnú vrstvu lexikálnych prostriedkov v jazykových prejavoch všetkých štýlov spisovného jazyka. Patrí k nim väčšina nocionálnych pomenovaní.

Za štylisticky príznakové sa považujú také slová, ktoré vzhľadom na svoje slohové zafarbenie alebo emocionálno-expresívne odtienenie sa používajú iba v istých sférach spoločenského styku a dorozumievania. Ich slohová hodnota sa kontrastne exponuje a funkčne špecifikuje na pozadí bezpríznakových prostriedkov. Práve pri výbere príznakových slov, pri ich vzájomnom kontextovom dotyku v konkrétnom texte a v tej súvislosti pri ich včleňovaní do základnej vrstvy bezpríznakových prostriedkov sa najčastejšie porušuje slohová norma.

Štylisticky zafarbené sú také príznakové slová, ktoré pre svoje výrazné štylistické odtienenie tvoria príznakovú zložku jednotlivých štýlových vrstiev /napr. hovorové slová, kancelarizmy, žurnalizmy/. Ide teda o slová, ktorých využívanie je obmedzené štýlovým určením prejavu.

V tejto súvislosti treba upozorniť na rozdiel medzi vrstvou slovnej zásoby a štýlovou vrstvou /o názoroch

na štýlovú vrstvu pozri Ružička, 1970; Miko, 1970; Jedlička, 1970; Hausenblas, 1972, Mistrík, 1977; Košinová, 1977/. Štýlová vrstva je súbor, množina štylistických prostriedkov, ktoré sa v istých funkciách najčastejšie používajú. Mnohé z týchto prostriedkov nadobudli alebo nadobúdajú relatívne stálu slohovú hodnotu, na základe ktorej sa funkčne viažu na istú sféru spoločenského života a práce, kde sa treba jazykovo dorozumievať. Vnútri štýlovej vrstvy teda koexistujú prostriedky jednotlivých rovín jazykového systému potenciálne späté s istou oblasťou jazykového styku. Z toho vyplýva, že vrstva slovnej zásoby môže byť zložkou štýlovej vrstvy, a to popri štylisticky "príbuzných" prostriedkoch z ostatných rovín jazykového systému. Štýlová vrstva je teda širšia kategória ako vrstva slovnej zásoby. Štýlová vrstva je potvrdením toho, že v synchrónnom priereze má slohová hodnota prvku /a teda aj slova ako člena istej vrstvy slovnej zásoby/ systémový charakter, a to aj napriek tomu, že mnohé jazykové prostriedky sú štylisticky viacfunkčné, a teda patria do inventára viacerých štýlových vrstiev. Takéto viacfunkčné môžu byť aj prvky jednotlivých vrstiev slovnej zásoby; napr. profesionalizmy /spojár, stavbár, textilák atď./ sa ako štylisticky zafarbené prostriedky s príznakom expresívnosti využívajú nielen v hovorovom, ale aj v populárno-náučnom štýle.

Protipólom nocionálnych pomenovaní je trieda expresívnych slov. *Expresívne slová sú také štylisticky príznakové pomenovania*, ktoré v texte na seba upozorňujú svojou zvukovou, tvarovou alebo sémantickou nápadnosťou /Findra, 1979/. Nocionálna zložka pomenovania /"holý", vecný význam/ sa pri nich kríži s expresívnou zložkou /Mistrík, 1977/, napr.: človek - človiečik. Tu sa expresívna zložka pomenovania vyjadruje pomocou prípony. Veľmi často sú však

obidve zložky do seba neoddeliteľne vrastené, napr. terigať sa, driemať.

Expresívne pomenovania – najmä v kontexte bezpríznakových slov – poukazujú nielen na seba, ale prostredníctvom nich môže podávateľ okrem komunikovaného obsahu vyjadriť aj svoj subjektívny postoj, hodnotenie, seba, svoju osobnosť /Miko, 1969/. Vstup expresív do textu sa spravidla pociťuje ako isté narušenie až deformácia bežných vyjadrovacích postupov "v záujme" podávateľa /ako jeho subjektívne gesto/, napr.: – Človeče, to svinstvo chytilo kôru. Ako ja k tomu prídem, aby som to žral. No dobrú chuť, – prisadol si k Lukanovi.

Pomocou expresív môže podávateľ vysloviť kladný, častejšie však záporný postoj k pomenovaným ľuďom, predmetom, javom. Najmä expresívne prostriedky na vyjadrenie záporného hodnotenia a výkladu komunikovaného obsahu sú v texte aj tvarovo nápadné, expresívna zložka sa v nich uplatňuje akoby na úkor nocionálnej zložky významu.

Vrstvy slovnej zásoby, ktoré patria k nadradenej triede príznakových slov, sa spravidla pričleňujú k viacerým "nižším" triedam slov.

Štylisticky zafarbené lexikálne prostriedky môžu byť nocionálne a expresívne. K nocionálnym patrí vrstva odborných slov /terminologických pomenovaní/, žurnalizmy, kancelarizmy a cudzie slová/.

Štylisticky zafarbené slová s príznakom expresívnosti tvoria vrstvu hovorových slov, familiárnych slov, dialektizmov, slangových slov, argotizmov, profesionalizmov, zastaraných slov, historizmov, neologizmov, poetizmov, biblizmov, eufemizmov, deminutív, hypokoristík, dysfemizmov, pejoratív, augmentatív a vulgarizmov.

Za osobitnú vrstvu slov sa považujú i viacslovné pomenovania /Jedlička, 1970; Ondrus, 1972/. V porovnaní

s jednoslovnými pomenovaniami je ich osobitosť v tom, že viacslovné pomenovania ako jeden pomenovací celok označujú jeden pojmový obsah /jednu vec, predmet, vlastnosť, dej/. Viacslovné pomenovania by sa však skôr mohli považovať za osobitnú triedu slov /protipól: jednoslovné pomenovania/, lebo z viacerých slov sa skladajú prvky mnohých vrstiev slovnej zásoby /napr. odborné slová, žurnalizmy, kancelarizmy, eufemizmy, pejoratíva a i./.

Typickými viacslovnými pomenovaniami sú združené pomenovania, napr.: vysoká škola, zasadacia miestnosť, jednotné roľnícke družstvo, kysličník uhličitý. Sú to nocionálne prostriedky štylisticky zafarbené /a teda príznakové/; ich domovskou oblasťou sú administratívne, náučné a publicistické texty. Najmä v ústnych jazykových prejavoch sa združené pomenovania skracujú univerbizáciou na jednoslovné pomenovania /požiadavka ekonomiky výrazu/. Univerbizované pomenovania sa priraďujú k hovorovým slovám /cestak/ alebo k profesionalizmom /karbidka/. Sú to teda štylisticky zafarbené slová s diferencovaným príznakom expresívnosti. Ich posun smerom k spisovnosti prináša aj postupné zotieranie príznaku expresívnosti /Findra, 1981/.

Opakom univerbizácie je multiverbizácia /Jedlička, 1970 a/. Multiverbizačné pomenovania vznikajú z jednoslovných pomenovaní najčastejšie tak, že sa menný výraz rozloží na slovesno-menné spojenie slov, napr.: navštíviť - vykonať návštevu, skontrolovať - vykonať kontrolu; spotrebitelia - spotrebiteľská verejnosť. Sú to prostriedky knižného vyjadrovania.

K viacslovným pomenovaniam patria aj ustálené spojenia /frazeologizmy/, napr.: vziať nohy na plecia - utiecť, streliť capa - pomýliť sa, držať jazyk za zubami - mlčať. Sú to spravidla expresívne varianty jednoslovných pomeno-

vaní. Tým je podmienené aj ich uplatnenie v hovorovom štýle, v umeleckej literatúre, rečníctve a v publicistike.

So začlenením slova k istej vrstve slovnej zásoby je späté relatívne ustálenie slohovej hodnoty slova. Toto začleňovanie však treba vidieť historicky, a teda dynamicky. Ako sme už naznačili, to isté slovo sa môže presunúť z jednej vrstvy do druhej, prípadne môže byť členom viacerých štylistických tried a vrstiev slovnej zásoby; napr. slovo komunikát je príznakové, cudzie, nocionálne a odborné slovo.

Rozvrstvenie slovnej zásoby dobre zodpovedá diferencovaným potrebám vyjadrovania. Umožňuje vytvárať jazykové prejavy štýlovo primerané, žánrovo vymedzené, individuálne vyhranené a prípadne aj expresívne a aj subjektívne odtienené. Takéto objektívne črty a zároveň individuálne odlišnosti môže jazykový prejav nadobudnúť preto, že podávateľ môže podľa cieľa a zámeru v každom konkrétnom prípade vyberať vhodné slová a slovné spojenia z jednotlivých štylistických tried slov a z jednotlivých vrstiev slovnej zásoby.

Z hľadiska štýlového určenia jazykového prejavu má osobitný význam rozvrstvenie slovnej zásoby na bezpríznakové a príznakové slová. Také vrstvy slovnej zásoby, ktoré sa začleňujú do nocionálnej alebo do expresívnej triedy slov, sú navyše aj prostriedkami na dobovú, skupinovú alebo aj individuálnu diferenciáciu prejavov v rámci jednotlivých funkčných jazykových štýlov.

Už sme spomínali, že bezpríznakové slová sú spravidla štýlovo neutrálne. Mnohé z nich sú nocionálne, vyjadrujúce "holý", vecný význam. Táto ich vlastnosť dovoľuje, aby sa bezpríznakové slová mohli bez obmedzenia využiť v ktoromkoľvek štýle spisovného jazyka. Patria sem také slová ako stôl, zem, človek, dom, ísť, čítať, veriť atď. Aj

tieto príklady ukazujú, že ide nielen o bezpríznakové slová, ale zároveň aj o nocionálne pomenovania. Napriek tomu však tieto dve triedy nemožno celkom stotožňovať. Napr. slovo konstrikcia /lek. stiahnutie, zúženie/ je ako pojmové a terminologické pomenovanie nocionálne slovo, nie je však bezpríznakové, lebo má príznak odbornosti: patrí k vrstve odborných slov, ktoré sa využívajú predovšetkým v náučnom štýle; preto je to zároveň aj štylisticky zafarbené slovo.

Možno povedať, že z hľadiska funkčných jazykových štýlov majú bezpríznakové lexikálne prostriedky unifikačnú funkciu. Tvoria v každom štýle bezpríznakové pozadie, na ktorom sa funkčne exponujú vrstvy slov, ktoré majú štylistické príznaky podľa rozpätia na osi expresívnosť - nocionálnosť. Cez ne sa - ako sme už hovorili - jazykový prejav špecifikuje podľa funkčného štýlu. Tak napr. v náučnom texte sa neutrálne slová "kríza" s nocionálnymi pojmovými a terminologickými pomenovaniami. V publicistickom štýle sa popri neutrálnych pomenovaniach a niektorých odborných slovách používajú žurnalizmy. V hovorovom štýle sa navyše budú využívať hovorové slová a podľa stupňa súkromnosti /i podľa tematiky/ aj profesionalizmy, slangové slová, familiarizmy, všetky druhy expresív a prípadne aj niektoré nárečové prostriedky. Ešte zložitejšia je situácia v slovníku umeleckého štýlu. Aj tu síce budú tvoriť podstatnú vrstvu slov neutrálne pomenovania, ale práve tu majú najväčšie funkčné uplatnenie ostatné štylistické triedy slov a všetky vrstvy slovnej zásoby. V rámci umeleckého štýlu existujú, ako vieme, najväčšie individuálne rozdiely medzi autormi /individuálny štýl spisovateľa/ i výraznejšie rozdiely medzi dielami toho istého autora /štýl diela/, čo je podmienené jedinečnou štruktúrou každého diela. [illegible] dobové, skupinové, individuálne a iné rozdiel[illegible]

najvýraznejšie manifestujú prostredníctvom lexiky, zá pomoci využívania a neopakovateľnej konfigurácie slov zo všetkých vrstiev slovnej zásoby.

Prostredníctvom expresívnych slov vstupuje do textu subjektívny postoj autora, nimi sa v epickom texte reguluje aj stupeň subjektívnosti rozprávača. Tematické súvislosti alebo osobitný funkčný zámer možno vyjadriť pomocou hovorových slov, profesionalizmov, slangových slov, eufemizmov, hypokoristík, detských slov, pejoratív, vulgarizmov. Dobový koloryt sa dá vyjadriť pomocou zastaraných slov, historizmov, neologizmov. Na charakterizačné ciele možno využiť hovorové slová, profesionalizmy, cudzie slová, slangové slová, odborné slová a i. Na sociálne a územné zameranie textu sú vhodné frazeologizmy, slangové slová, nárečové slová atď. Vážne alebo humorné poňatie témy sa buduje cez nocionálne pomenovania alebo pomocou rôznych typov expresív, najmä cez žartovné slová, ironické slová atď. Takáto orientácia textu sa dosahuje aj nezhodou medzi jednotlivým slovom /slovami/ a textom, pričom slová môžu nadobudnúť aj opačný význam: slovo s kladným citovým zafarbením sa prehodnotí na slovo s negatívnym citovým zafarbením a naopak, napr.: Si ty ale mudrák! Podobne deminutíva môžu byť prostriedkom humoru a satiry, keď sa kontrastne postaví proti sebe ich tvar a význam, napr.: Pani Rafíková je asi osemdesiatdva kilová osôbka. Tvár vysmiata, červená, guľatá. Briadka s troma podbriadkami ... No a keď sa pohne svojím vážnym krôčkom, zafučí ako kováčske mechy ...

Najmä kombináciou nocionálnych a bezpríznakových slov s jednotlivými skupinami príznakových a najmä expresívnych pomenovaní sa vytvárajú diferencované štylistické kontexty. Na mieste, kde sa stretnú bezpríznakové prostriedky so štylisticky príznakovým prvkom, vzniká

kontrast ako zdroj expresívno-estetického pôsobenia, osobitného účinku. Takéto kontrastné uzly textu sa vytvárajú aj vtedy, keď sa stretnú slová so slohovo výraznejšie odlíšených vrstiev slovnej zásoby; porovnaj napr. básnický kontext, v ktorom sa stretol poetizmus s terminologickým pomenovaním:

Treba dodať, že kontrast /a teda štylistický kontext/ vzniká tam,kde sa istý pravidelný vzorec naruší nepredpovedateľným prvkom /Riffaterre, 1964/. V umeleckom diele sa v tejto súvislosti uplatňujú také kategórie, ako je estetická miera, moment sklamaného očakávania. Práve na začleňovaní nepredpovedateľného prvku je založený moment sklamaného očakávania. Potvrdí to metaforické vyjadrenie Po ulici ide malý dážď, ktoré je založené na neočakávanom využití slova dážď. Tu sa však už lexika stretáva so syntaxou /syntagmatikou/.

Tento stručný pohľad na rozčlenenie slovnej zásoby zo štylistického hľadiska sledoval cieľ ukázať, že aj štylistická klasifikácia lexiky hovorí o systémovom charaktere slovnej zásoby. Štylistická klasifikácia slovnej zásoby má paradigmatickú povahu: štylistické triedy slov sú makroparadigmy, vnútri ktorých sa konštituujú vrstvy slovnej zásoby ako lexikálno - štylistické mikroparadigmy. V rámci týchto mikroparadigiem koexistujú otvorené súbory lexikálnych prostriedkov s relatívne ustálenou štylistikou, ktoré je podmienkou ich výberu. Syntagmatické uplatnenie jednotlivých slov je teda v podstatnej miere podmienené ich systémovým zaradením v makro- a mikroparadigmách. Nerešpektovanie týchto paradigmatických súvislostí sa v texte hodnotí ako chyba /porušenie slohovej normy/, alebo sa takto - najmä v umeleckom štýle - budujú osobitné štylistické kontexty.

Literatúra

Findra, J.: Vzťah medzi slovom a kontextom. Kultúra slova, 12, 1978, s, 260 n.

Findra, J. – Gombala, E. – Plintovič, I.: Slovník literárnovedných termínov. Bratislava 1959, 352 s.

Findra, J.: Profesionalizmy ako vrstva slovnej zásoby. In: Jazykovedné štúdie /v tlači/, 1981.

Hausenblas, K.: Výstavba jazykových projevů a styl. Praha 1972, 184 s.

Horecký, J.: Členenie slovnej zásoby. SR, 21, 1956, s. 64 n.

Horecký, J.: Systém slovnej zásoby v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca I. Ved. redaktor J. Mistrík, Bratislava 1972, s. 23 n.

Jedlička, A. a kol.: Základy české stylistiky. Praha 1970, 224 s.

Jedlička, A.: Univerbizace a multiverbizace v pojmenovacích strukturách. In: Slavica Pragensia 11, Praha 1970 s.

Kožinová, M. N.: Stilistika russkogo jazyka. Moskva, Prosveščenije 1977, 224 s.

Miko, F.: Estetika výrazu. Bratislava 1969, 294 s.

Miko, F.: Text a štýl. Bratislava 1970, 190 s.

Mistrík, J.: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava 1977, 456 s.

Ondrus, P.: Slovenská lexikológia II. Bratislava 1972, 96 s.

Ondrus, P. – Horecký, J. – Furdík, J.: Súčasný spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava 1980, 232 s.

Riffaterre, M.: Kriteria pro stylistický rozbor. In: Teorie informace a jazykověda. Praha 1964, s. 255 n.

Ružička, J.: Spisovná slovenčina v Československu.

ratislava 1970, 254 s.
Zima, J.: Expresivita slova v současné češtině. Praha 1961.

Slová cudzieho pôvodu v slovenských nárečiach

Anton Habovštiak

1.1. Pri vysvetľovaní dejín nášho jazyka sa už viackrát konštatovalo, že rozmanité slová cudzieho pôvodu sa dostali do jazyka predkov terajších Slovákov už od čias ich osídlenia v Dunajskej kotline. Z predveľkomoravského obdobia sú preukazné napr. slová latinského pôvodu ako čerešňa /lat. cerisium/, doska /lat. discus/, kostol /lat. castellum/ a mnohé iné slová, ktoré súviseli s prijatím kresťanstva a západnej kultúry. Za raného feudalizmu sa udomácňovali v reči predkov terajších Slovákov nielen latinské slová /resp. slová zo severnej taliančiny/, ale aj slová zo starej nemčiny a gréčtiny /Stanislav 1956, s. 56/.

Po začlenení Slovenska do ranofeudálneho uhorského štátu utvorili sa podmienky aj pre preberanie slov z maďarčiny.

1.2. Slová cudzej proveniencie prenikali na územie Slovenska viacerými smermi. Boli to slová rozmanitého pôvodu, ktoré sa neudomácňovali rovnako na celom území Slovenska. Niektoré z nich /napr. latinské slová z admi-

nistratívno-právneho okruhu/ sa používali v našom jazyku iba prechodný čas, ale značná časť cudzích slov sa drží v slovenčine už od najstaršieho obdobia a stale sa pevnou súčasťou slovnej zásoby slovenských nárečí. Ich rozšírenie z geografického aspektu sa však dosiaľ podrobnejšie neskúmalo, preto chceme venovať tejto otázke pozornosť v ďalšej časti príspevku.

V tejto súvislosti nás osobitne zaujíma 1. geografické rozšírenie slov cudzieho pôvodu na území Slovenska, 2. ich diferenciácia vo vzťahu k slovnej zásobe domáceho /t.j. slovenského, resp. slovanského/ pôvodu a 3. vzťah prevzatých slov v slovenských nárečiach k prevzatým slovám tých jazykov, s ktorými slovenčina bezprostredne súvisí.

1.3. Svoje pozorovanie opierame o materiál, ktorý sme získali na základe výskumov slovenských nárečí v r. 1965-1971 pre štvrtú, tzv. lexikálnu časť Atlasu slovenského jazyka.

2.1. Pre slová cudzieho pôvodu, ktoré prenikli do jazyka predkov terajších Slovákov v staršom období, t.j. už v čase medzi 8. - 11. storočím, je príznačné, že sa z lexikálneho hľadiska zväčša nediferencujú a že aj ich hlásková členitosť je iba minimálna. Sú to slová ako apoštol /lat. apostolus/, epištola /lat. epistola/, biskup /sthnem. biscof/, kalamár /nár. aj kálámár, kelemar, kalemar z lat. calamarium/, košela /lat. casula zo sthnem. kasela/, škola /lat. schola/, ruža /lat. rosa/, kríž /z lat. ak. crucem/, striga /lat. striga/; Pauliny 1963, s. 183, 204/.

2.2. Pri slovách prevzatých neskoršie sa stretávame už s väčšou hláskovou, morfologickou i lexikálnou členitosťou. Príčiny výraznejšej členitosti mohli byť rozmanité. Väčšiu hláskoslovnú diferenciáciu sme zistili najmä pri viacslabičných slovách a slovách s takým hlásko-

ým zložením, ktoré nie je pre slovenčinu príznačné. Výraz-
ý je napr. členitosť názvu liečivej zeliny horkej chuti
námej v spisovnom jazyku ako zemežlč. Jej názvy majú
v väčšine slovenských nárečí znenia súvisiace s lat.
ázvom Centaurium, a to centárija, centérija, centalija,
entnárija, cencelija, cencerija, cinterija, cintorija,
intórija, centílijon, cintálijon, cintálijón, centnár
iné.

Bohatú hláskoslovnú i morfologickú členitosť majú
šak aj iné slová latinského, najmä však nemeckého pôvodu,
ri ktorých sa neraz stretávame s prípadmi tzv. maximál-
ej diferenciácie /niektoré doklady pozri ďalej/.

3.0. Na základe podrobného výskumu sme zistili, že
iaceré slová cudzieho pôvodu prenikli do všetkých nárečí
a Slovensku, ale niektoré z nich sa udomácnili iba
a niektorej, väčšej alebo menšej oblasti. Z hľadiska vý-
inu slovenských nárečí dôležité je zistenie, že niektoré
lová cudzej proveniencie utvárajú na našom území areály,
toré možno vymedziť pomocou izolex. Pozoruhodné sú najmä
ie slová, ktorými sa vymedzujú tri základné nárečové
blasti, t.j. slová charakteristické pre západné, stredné
i východné Slovensko. Na ilustráciu uvedieme aspoň niekoľ-
ko dokladov.

3.1. Na území stredného Slovenska ako názov vrchné-
ho oblečenia /šiat/ i bielizne /osobnej a posteľnej/ je
rozšírené najmä slovo hábi /lat. habitus z osman. aba;
les. hábi, poľ. nár. haby = bielizeň; Machek 1957, s.
.18/. Pre zsl. nárečia je charakteristický názov šati,
vo vsl. nárečiach sa rozšírili názvy grati /strhnem.
gerede = šaty/, šmati /z nem. schmat/ a lachi.

Pre stred. nárečia je príznačné pomenovanie dreve-
nej hojdacej postieľky pre dieťa v podobe balčov /z maď.
bölcső/; v Turci a v záp. Lipt. ve aj bielčov, v jstral.

nárečiach beučov. Pre väčšinu záp. nárečí a celé vých. Slovensko je už charakteristický názov kolíska.

Vo väčšine stred. nárečí sa používa sloveso rajbať vo význame strúhať na strúhadle /z nem. reiben = trieť, strúhať/. Vo vsl. nárečiach sa takáto činnosť pomenúva slovesom šúchať /šuchac/, v Zemplíne trec, v užských nárečiach je reseľovac /z maď. reszel = strúhať/. Na celom záp. Slovensku sa používa v tomto význame sloveso strúhať.

3.2. Niektoré slová cudzieho pôvodu sú rozšírené iba v zsl. nárečiach. Na súvislej oblasti záp. Slovenska poznajú ako pomenovanie rasce názov kmín /z lat. cuminum/. Na stred. Slovensku a vo väčšine vsl. nárečí máme už iné názvy, a to rasca /rasca, rosť, rasta; vsl. raška, reška a v Rajeckej doline stokláska. Iba v časti Zemplína a v Užskej stolici je kminek.

Na najväčšej oblasti zsl. nárečí /okrem Kysúc a Hornej Nitry/ a v Zemplínskej stolici sa nazýva náčinie na nalievanie tekutín do fliaš slovom trechtár /trechter, trichtár/ z nem. Trechter i Trichter, stlat. tracterius/, v stred. a vsl. nárečiach sú rozšírené domáce názvy utvorené od slovesa liať v podobe lievik /levok, lijak, lijek/. Iba v časti Gemera je telčer /tenčier, tončér; z maď. tölcsér/.

V hraniciach zsl. nárečí a v priľahlej časti Tekova sa používa na čistenie obilia názov rajtár /lajtár, rojtar; z nem. Reiter/. V stred. a vsl. nárečiach prevládajú názvy domáceho pôvodu, a to veják /vejár, vejačka/, mlin /mlinok/, plečica, vifukovač /fukar, fukač/ a iba jednotlivo aj rošt /rošte; z nem. Rost/.

3.3. Aj pre východné Slovensko sú príznačné viaceré slová cudzieho pôvodu. Z nich sú najpočetnejšie tie, ktoré prenikli z nemčiny.

Vo väčšine vsl. nárečí sa používa na pomenovanie

oja názov dišel /z nem. Deichsel/. Len v užských nárečiach a v južnom Zemplíne sa udomácnilo v tomto význame slovo druk. Takmer vo všetkých vsl. nárečiach je rozšírený názov kľinka /kľenka, kľamka; z nem. Klinke = kľuka/. V strsl. a zsl. nárečiach sa zaužíval názov kľučka známy aj v iných slovanských jazykoch /*psl. kľuka/. Na pomenovanie kuchynských riadov prenikol na súvislú vsl. oblasť názov grati /z nem. Gerät/. Na celom stred. a záp. Slovensku sa používa domáci názov riad /rěd, réd, rád, psl. rędъ/. Iba v záhorských nárečiach máme názov kšír prevzatý z nemčiny /nem. Geschirr/.

Vo väčšom počte ako na západnom a strednom Slovensku vyskytujú sa vo vsl. nárečiach aj hungarizmy. Nerozšírili sa však vždy na celé územie, ale utvárajú raz väčšie, inokedy menšie nárečové areály /Habovštiak, 1979, s. 164/. Pre vsl. územie /okrem Spiša/ je charakteristické napr. slovo valal /< maď. valál = dedina/. V ostatných nárečiach na Slovensku sa používa iba slovo dedina.

Vo väčšine vsl. nárečí /okrem záp. polovice Spiša/ sa používa na pomenovanie podrážky na topánke slovo talpa. Inde na Slovensku je len podošva /podošva, podešev/. Pre vsl. územie je príznačný aj názov kapura /z maď. kapu/, ktorým sa pomenúva vstupná brána do dvora; na stred. a záp. Slovensku brána.

Uvedenými dokladmi sme aspoň čiastočne ilustrovali tvrdenie, že v nárečiach sa vyskytujú lexikálne zvláštnosti, na základe ktorých - tak ako v hláskosloví a tvaroslovi - možno ohraničiť strsl., zsl. a vsl. oblasť.

1.4. Väčšina lexikálnych prevzatí sa však obmedzuje na menšie nárečové územia, ako je strsl., zsl. alebo vsl. areál. Tak napr. iba na Záhorí, resp. v nárečiach, ktoré s nimi súvisia sa rozšírili niektoré prevzatia z nemčiny. Sú to napr. slová ako putr, na okolí Modry puter /z nem.

Butter/; inde je len maslo; erdeple na okolí Senice /z nem. Erdapfel/, koplín /zo sthnem. kobel/, na okolí Malaciek "kurín", śráki "stojan na pílenie dreva" /z nem. Schragen/, cícha /zo strhnem. Zieche/ "obliečka na perinu", poštár /< polštár, zo sthnem. bolstar, teraz Polster; Machek 1968, s. 480/ a i.

Niektoré germanizmy sú príznačné iba pre spišské nárečia, napr. slovo naglik ako botanický názov vo význame klinček /Dianthus; zsl. hrebíček, strsl. klinček, vsl. hvozdzik i kľinček/ alebo slovo kermaš i kermes /z nem. Kirchmesse/, "výročitý deň posvätenia chrámu, hody, odpusť". Iba na súvislej oblasti Spiša a v časti Šariša je známy názov "bralta" /z nem. Braut/ "snúbenica, nevesta pred svadbou".

Pre Šariš je príznačný názov hebama /hebabina, hajbabina/ "pôrodná asistentka" /z nem. Hebamme/ alebo názov trepi /drepi/ "schody do pivnice" /z nem. Treppen/. Väčšie množstvo slov nemeckej proveniencie v spišských nárečiach a v ich blízkosti súvisí s nemeckou kolonizáciou, ktorá bola na Spiši výraznejšia ako na iných miestach na Slovensku.

4.0. Do slovenčiny sa dostali cudzie slová rozmanitého pôvodu, a to v rozličnom čase i rozličným spôsobom. Príliv slov nemeckého pôvodu bol výrazný najmä v období rozvinutého feudalizmu, o čom svedčia lexikálne prevzatia z najrozmanitejších okruhov hospodársko-spoločenského života. Nemeckého pôvodu boli mnohé slová, ktoré súvisia so životom v mestách i na dedinách, s remeselníckou výrobnou činnosťou, s baníctvom i stavebníctvom i s rozmanitými okruhmi spoločenského života feudálnych tried.

Na intenzitu prenikania týchto slov poukazuje aj zistenie, že ako názvy pre niektoré veci a činnosti sa vyskytujú v slovenských nárečiach ešte aj ako tautonymá

iba slová nemeckej proveniencie. Tak napr. pre kŕmnu repu /Beta/ sa používajú zväčša názvy nemeckej proveniencie, a to v podobe ako burgiňa, burgunde, burbunde, burgundija, burgondija, borgondija, burbungija, burgula, burbula i ďalšie /z nem. miestneho názvu Burgundia, fr. Bourgogne, tal. borgogna = burgundská repa, maď. burgognya = zemiaky/. Okrem tohto najrozšírenejšieho názvu /pôv. Burgundia/ sú známe iné rovnoznačné slová, a to na Spiši i v Šariši názov runkľa /rungla, rumpľa, rumkla; z nem. Runkel /rübe/ a na nesúvislej oblasti zsl. nárečí názvy futrovka, futrovica /z nem. Futter/. Iba na Záhorí je známy v tomto význame názov cvikla a v užských nárečiach repa.

Na celom území Slovenska sa rozšírili iba slová cudzieho pôvodu aj na pomenovanie pracovného stola, na ktorom sa hobľuje, a to na stred. a vých. Slovensku názvy varštat /vrštat, varkštak, verštat, vršťat; z nem. Werkstätte/, v časti zsl. nárečí okrem Trenčianskej stolice, v Tekove a v časti Zvolenskej stolice ponk /nem. Bank/, na Záhorí hoblpank /hoblponk, hoblpunk; z nem. Hobel-bank/ a jednotlivo na okolí Galanty názov hoblicө /z nem. Hobel/.

Podobne sú zväčša iba slová cudzieho pôvodu na pomenovanie žŕdky v kuríne, na ktorej sedia sliepky. V strsl. nárečiach sa zaužívalo slovo pánti, vo vsl. nárečiach banti /z nem. Band; od binden "spájať"/. Pre väčšinu zsl. nárečí je charakteristický názov hambálek /z nem. Hahnenbalken – kohútí trám/. Názov domáceho pôvodu biduo z bidla sme zistili iba v záhorských nárečiach.

Aj názvy zaúdeného stehna z brava sú v slovenských nárečiach zväčša nemeckého pôvodu, a to šunka, šumka /z nem. Schunke, strhnem. Schinke/ a vo vsl. nárečiach šoldra /z nem. Schulter "rameno"/. Iba v časti Trenčianskej stolice sa v tomto význame používa názov kub /< klb/, na Záhorí hiška i noha.

Iba slovami nemeckého pôvodu sa na celom území Slovenska označuje drevená truhla na šaty, a to na záp. a stred. Slovensku názvom truhla /truhľa, truheľ; z nem. Truhel/. v Novohrade, v Gemeri a vo väčšine vsl. nárečí názvom lada /lada z nem. Lade/, na Spiši kasňa /z nem. Kasten/.

Nemeckej proveniencie sú aj názvy pre liatinovú časť sporáka, na ktorej sa varí. V strel. nárečiach je to platňa, na záp. Slovensku plotňa /z nem. Platte/. Vo väčšine vsl. nárečí sa v tomto význame udomácnilo dávnejšie prevzaté slovo bľacha /zo stnnem. plech, blech/, na Orave aj tabli /z lat. tabula/. Slovo plech /blech, bľacha/ je známe aj v ostatných nárečiach, ale iba ako názov tenkej rozvalcovanej kovovej dosky.

4.2. Prostredníctvom nemčiny prenikali do slovenčiny vrstvy slov rozmanitého, najmä však románskeho /latinského, talianského a francúzskeho/ pôvodu. Boli to slová, ktoré mali kultúrno-spoločenský charakter, ale aj názvy vzťahujúce sa na nové reálie. Na ilustráciu uvedieme mapoň názvy petroleja, ktoré majú vo všetkých nárečiach nedomáci, cudzí pôvod. V strel. a zsl. nárečiach sa rozšíril názov petrolej /petrolin, petriolej, petrol, porov. čes. petrolej, nem. petroleum z lat. petroleum/; na O[illegible] a vých. Slovensku sa v tomto názve používajú znenia gaz, gaja /porov. nem. Gas = plyn a Geist = 1. duch, 2. lieh/, v Zemplíne a Užskej stolici nafta /z iran. cez strlat. naphta a gréc. naftha; Holub - Lyer, 1968, s. 329/.

Cudzieho pôvodu sú aj viaceré názvy odevu a jeho časti, názvy jedál, remeselníckych nástrojov a názvy rozmanitých činností, ktoré s nimi súvisia.

Tak napr. viazanka /kravata/ má na území Slovenska názvy prevzaté z iných jazykov, a to z nemčiny, resp. jej prostredníctvom. V zsl. nárečiach je známy názov kravata

kravatľa, čes. kravata z nem. Krawatte a to z fr. cravate/, strel. a vsl. mašľa, mašňa /z nem. Masche " stuha/, jednotlivo na Spiši a v Šariši halštuch /halštuk z nem. Halstuch/; na juh od Kolačiek pintľa /z nem. Binder/.

5.0. Do slovenčiny sa dostali aj viaceré slová maďarskej provenienicie alebo slová iného pôvodu sprostredkované maďarčinou. Niektoré z nich sú známe na celom území Slovenska, napr. dereš, hajdúch, salaš, šiator, ťava, iné sa však udomácnili iba na istej zemepisne ohraničenej oblasti /o tom podrobnejšie Habovštiak, 1979, 161-167/.

5.1. Napr. iba v jstrsl. nárečiach sa používa slovo sapún ako názov mydla /z lat. sapo, saponis cez maď. szappan/. Iba v Honte, jednotlivo aj v Tekove a Novohrade je známe slovo cipov vo význame bochník chleba /z maď. cipó/ a v časti Hontu, v Novohrade, v Gemeri a v Above sa rozšírili slová néna, nénika, ňaňika /z maď. néne, néni/ na oslovenie tety, strynej, ujčinej, ale aj inej staršej ženy.

5.2. Viaceré hungarizmy sú príznačné iba pre Gemer, resp. pre územie na južnom Slovensku, kde sa stretáva slovenské a maďarské etnikum. V gemerských nárečiach sme zistili napr. slovo gordan /kordon z maď. gordon/, "pichľavá, divo rastúca rastlina, bodliak" /lat. Carduus/. V ostatných nárečiach máme iba domáce názvy bodliak, ostrie, pichliač. Iba na okolí Rožňavy je známy názov čéder na pomenovanie žriebäťa /maď. csődör/. V časti gemerských nárečí je aj slovo šantať vo význame "krívať, chrámať" /z maď. sántit/.

5.3. Je pozoruhodné, že slová maďarského pôvodu neprenikli do slovenských nárečí v takom rozsahu ako napr. latinizmy alebo germanizmy. Pri hungarizmoch sme si všimli, že neutvárajú tautonymické rady, ako slová nemeckého

pôvodu. Toto zistenie svedčí o vedúcej úlohe latinskej a nemeckej duchovnej i materiálnej kultúry v našich dejinách.

Prostredníctvom maďarčiny sa však dostávajú do slovenčiny aj iné slová cudzieho pôvodu /o tom pozri 6.1./.

6.0. Výraznú skupinu lexikálnych výpožičiek predstavujú aj tzv. turcizmy. Dosiaľ sa nimi najpodrobnejšie zaoberal V. Blanár /1962/. Podľa doterajších výskumov turecké slová prenikoli už do praslovančiny v 1. - 6. storočí n.l., ale priaznivé podmienky na ich preberanie vznikli až v pol 6. storočia po vzniku avarského kaganátu. Priaznivé okolnosti na prenikanie turcizmov do slovenčiny nastali aj počas 150 rokov trvajúceho susedstva s osmanskou ríšou /v 16. a 17. storočí/, v čase čiastočného podmanenia južného Slovenska Turkami /Blanár 1962, 76-77/.

6.1. Z uvedeného je zrejmé, že lexikalizmy tureckej proveniencie sa nedostali do slovenčiny naraz, a preto treba predpokladať, že tu ide o členenú vrstvu. Sú medzi nimi staršie prevzatia, ako napr. borsuk, tovar, topor, kobyla, ale aj novšie, ako slová salaš, šiator alebo dohán, ktoré prenikli do slovenčiny prostredníctvom maďarčiny iba neskoršie. Medzi turcizmami je aj skupina slov, ktoré sa v nárečiach neudomácnili, iné slová tureckého pôvodu však tvoria pevnú súčasť nárečovej slovnej zásoby. V nárečiach sa nepoužívajú napr. slová ako beg, džamija, horda, martalúz a viaceré iné slová známe ako turcizmy. Iné turcizmy však utvárajú väčšie či menšie areály. Na ohraničenej oblasti sa používajú napr. slová ako bosorka, kefa, kantár, korbáč, lokša, taliga. Niektoré z nich sú známe iba na malej oblasti /napr. slová ako bičak "vreckový nožík", čabraka "prikrývka na koňa", hambár "sýpka", surma "trmavrma" sú slová miestami známe v južnej oblasti stred. Slovenska /Blanár, 1962, 65-66/.

6.2. O tom, že niektoré slová tureckého pôvodu zapustili v slovenskom prostredí korene hlboko, svedčí aj poly-

sémia niektorých slov, ako napr. slová čakan, hajdúch, salaš alebo šiator.

Podobne ako hungarizmy ani turcizmy však nevytvárajú v nárečiach tautonymické rady.

7.0. Osobitnú, tematicky vyhranenú skupinu slov tvoria prevzatia sprostredkované valašskou /pastierskou/ kolonizáciou. Doterajší výskum slov tejto vrstvy v slovenčine ukázal, že na ich udomácňovanie vplývali rozmanité činitele, čo sa prejavilo v rozšírení týchto slov v nárečiach.

7.1. Niektoré slová tohto druhu sú známe na celom území Slovenska a prenikli aj do spisovného jazyka, napr. brindza, cap, fujara, geleta, žinčica, iné iba na menšej zemepisnej oblasti. Približne v hraniciach stred. nárečí sa rozšírilo slovo prť/pirť "chodníček pre zvieratá vo vrchoch" /porov. rum. pirție, srb. chorv. prt, prtina, bulh. partina, ukr. parť, poľ. perć, pyrć Crânjală, 1938, 357/; vo val. nárečiach sa používa názov kulastra, guľastra, guľajstra "mlieko kravy po otelení, mledzivo" /porov. rum. corastra, colastra z lat. colostra, mor. val. kurastra, poľ. kulastra, ukr. kurastra, srb. chorv. konastra, bulh. kolostra, maď. kurászló, Crânjala 1938, 326-328/; na Orave, v Turci, v časti Liptova a Spiša sa pomenúva čučoriedka /Vaccinium myrtillus/ názvami jafura, jafira, hafira, afira /z rum. afina; n > r tzv. rotacizmus/, v ostatných slovenských nárečiach je iba čučoriedka, jednotlivo aj borovnica, borovka, v Zemplíne čveboritka.

7.2. Niektoré slová rozšírené valašskou kolonizáciou sú známe iba sporadicky a ich výskyt sa zistil pri podrobnom výskume niektorých lokalít v karpatskej oblasti, napr. slová ako laja, lajka "ostrihaná ovca", kornuba, kornoba "ovca s rohami", komarník "miesto na sušenie a uskladňovanie ovčích syrov", šuta "zviera bez rohov",

[redacted] "vrchné, najkvalitnejšia žinčica".

7.3. Slová rozšírené u nás prostredníctvom valašskej /pastierskej/ kolonizácie sú známe aj inde, najmä v tzv. Karpatskej oblasti, kadiaľ prechádzalo obyvateľstvo tohto pôvodu. Jedným z najrozšírenejších lexikálnych prvkov tohto okruhu je názov nekastrovaného samca kozy, t.j. cap. Slovo cap ako výrazný karpatizmus utvára súvislý jazykový areál a zároveň aj veľmi jednoznačne vymedzuje túto tzv. karpatskú oblasť. Slovo cap /v jednotnej podobe/ je známe na celom území Slovenska, v časti moravských nárečí a na sev. svahoch Karpát v južnom Poľsku. Názov cap je známy aj v časti ukrajinských a macedónskych nárečí a pozná ho aj rumunčina, maďarčina a albánčina. Pôvod tohto slova nie je celkom istý, ide tu pravdepodobne o predslovanský balkanizmus /Skok 1971, 251/. Zo slavistického hľadiska je slovo cap pozoruhodné aj tým, že zo slovanských jazykov sa iba v slovenčine udomácnilo vo všetkých nárečiach na Slovensku. V ostatných slovanských jazykoch je známe iba na menšej geografickej oblasti.

Ostatné slová z čias valašskej kolonizácie sú známe raz na väčšej, inokedy na menšej oblasti a neprenikli v takom rozsahu do všetkých jazykov.

8.0. Porovnávanie slov cudzieho pôvodu rozšírených v slovenských nárečiach s rovnoznačnými slovami v susedných slovanských i neslovanských jazykoch ukazuje, že slová známe na Slovensku sú rozšírené aj v iných jazykoch a neraz utvárajú isté jazykovo-zemepisné celky.

8.1. Napr. názov latky na robenie rovných čiar, t.j. lineár /linonár, líneál, linijár; z lat. lineális/ sú aj v iných slovanských jazykoch a v maďarčine /porov. hor. luž. lineal, dol. luž. linial, srb. chorv. liniar, mac. lenšir, bulh. žinija, linijka/. Podoby linijka, linejka sú aj v poľštine, ukrajinčine, bieloruštine a ruštine,

ale súvisia už s nem. Linie /z lat. linea; Vasmer II, 1967, 498/. Slovenské znenia súvisia s podobami na Balkáne a v maďarčine, kým do poľštiny a východoslovanských jazykov prenikli znenia nemeckým prostredníctvom.

Aj novodobé slovo bicyžel /bicigeľ, bajcigeľ/ rozšírené v slovenských nárečiach v poslednom storočí má svoje paralely iba v jazykoch na Balkáne /porov. slovin. bicikel i kolo, srb. chorv. bicikl i točak, kotač, mac. bicikl, a .r. bicykle a to z lat. bis-cyklus/, ale čes. kolo, poľ. rower, luž. koleso, kolaso, ukr., rus. velosiped, bielorus. velasiped /z fran. vélocipede/.

8.2. Niektoré cudzie slová sú zasa príznačné iba pre západoslovanské jazyky. Tak napr. slovo kalamár /z lat. calamarium/ je známe v češtine /kalamár/ a v poľštine /kałamarz/. Pre ostatné slovanské jazyky toto slovo už je necharakteristické.

V západoslovanských jazykoch sa rozšíril aj názov nástroja na hoblovanie dosák, t.j. hoblík /nem. Hobel, bav. Hubel/. Okrem slovenčiny je toto slovo známe v češtine /hoblík, stčes. hobl; Machek 1957, 535/, v poľštine hebel i strug/ a v lužičtine /hebl, heblik/. Pre ostatné slovanské jazyky už toto slovo nie je charakteristické porov. ukr. rus. rubanok, bielorus. rubanak, slovin. oblič, srb. chorv. strug, nar. aj hoblar, mac. strug, rendar, bulh. rende; Kwestionariusz 1959, 11/12/.

Niektoré zo "západoslovanských" slov sú rozšírené iba v malej zemepisnej oblasti. Takýmto je napr. slovo fena ako názov samice psa, známe iba v záhorských nárečiach a v češtine /z franc. faune a to z lat. femina/. Na ostatnom slovanskom území sú už iné pomenovania /porov. slov., poľ., ukr., bielorus., rus. suka, luž. ťeja, slovin. psica, srb. chorv. kuja, mac., bulh. kučka/.

8.3. Západoslovanský charakter nadobudlo aj slovo

kufor /z nem. Koffer< fr. coffre/ známe v slovenčine /kufor, kufer/, češtine /kufr/, poľštine /kufer/ a lužičtine /kófr/kofor/. V ostatných slovanských jazykoch sa používajú už slová iného pôvodu /Kwestionarius 1959, 16/21/.

Na západoslovanskom a východoslovanskom území sa rozšírilo napr. slovo kolika /z lat. colica/ "bolesť v boku a vo vnútornostiach" /porov. slov., čes., luž. kolika, poľ. kolki, ukr., rus. koliki, kol6ki, bielorus. kol6k/. Na Balkáne je toto slovo známe iba v slovinčine v podobe kolika /Kwestionariusz 1959, 21/15/.

9.0. Napokon v súvislosti s geografickým rozšírením slov cudzej proveniencie v slovenských nárečiach a na základe ich porovnávania so stavom v iných jazykoch pokladáme za vhodné poukázať aj na chronologizáciu niektorých zvláštností.

9.1. Už sme spomenuli, že už aj z predveľkomoravského obdobia sú známe v jazyku našich predkov slová prevzaté z latinčiny. V čase Veľkej Moravy má na utváranie jazykového stavu u nás vplyv staroslovienčina a stará nemčina /Krajčovič 1981, 68/. Podľa E. Paulinyho v čase medzi 8. - 11. storočím prenikli k nám z nemeckého jazyka slová so skupinou -šk-, ako škára, škrata, škriatok, škoda. Staré lexikálne výpožičky predstavujú iné slová so skupinou šk, ako škola, škandál, škatuľa /severotaliansky pôvod/ a slová so skupinou -št- prevzaté prostredníctvom taliančiny /apoštol, epištola/ i nemčiny /kláštor, kaštiel; Pauliny 1963, 183/.

Na starobylosť lexikálnych prevzatí poukazujú aj jednotná podoba týchto a iných slov v slovenských nárečiach. Napr. slovo potkan /lat. pantícana a sev. tal. pategan/a/, ktoré je známe okrem slovenčiny iba v slovinčine, poukazuje na to, že preniklo k nám ešte prv, ako sa Maďari usídlili v Dunajskej kotline, t.j. pred 10.

storočím. Keby sa tak bolo stalo neskôr, v slovenských nárečiach by sa bolo rozšírilo prostredníctvom maďarčiny znenie patkaň známe v tejto podobe napr. aj v časti zsl. nárečí /v týchto nárečiach ide o lexikálnu výpožičku sprostredkovanú maďarčinou/.

9.2. Na základe rozšírenia názvov jazvec/borsuk v slovenských nárečiach možno zase usudzovať, že staré prevzatie je aj slovo borsuk známe v severových. polovici Slovenska /tur. osman. borsuk; maď. borz, Machek 1957, 38/. Geografické rozšírenie názvov jazvec/borsuk sa totiž zhoduje s členením staršej vrstvy slov ako raž/žito, prst/palec, sliepka/kura, jačmeň/jarec. Podľa nášho názoru je toto členenie staršie ako členenie na tri základné nárečové oblasti z poveľkomoravského obdobia.

9.3. Poznatky o rozšírení jednotlivých znení v nárečiach a v iných, najmä susedných jazykoch nám umožňujú aspoň čiastočne určiť čas ich prevzatia. Tak napr. v zsl. oblasti je rozšírený egres /agreš, angreš, jagreš, jagriš z lat. angrestis/. Podľa J. Štolca /1957, 38/ znenie egreš známe v slovenských nárečiach je prevzaté z maďarčiny /z podoby egres/. Vzhľadom na to, že na maďarskom území je doklad na toto znenie už z r. 1350 /MNyTE Sz 1, 1967, 713/, dá sa predpokladať, že slovo agreš sa mohlo udomácňovať u nás už v tomto období.

Rozšírenie slova "sapún" na jstrsl. území /z lat. sapo, saponis/ geograficky súvisí s podobami tohto slova aj v iných jazykoch /porov. maď. szappan, rum. šapun, srb. chorv. sápun, bulh. sapún; Kniezsa 1955, 490-491/, a tak sa dá predpokladať, že do slovenčiny prenikalo v tom období ako aj do iných jazykov. Doklady na jeho výskyt v maďarčine sú už zo 14. a 15. storočia /Kniezsa 1955, 490/.

3.4. Na základe poznania jazykovozemepisného rozšírenia cudzích slov v slovenských nárečiach a v susedných jazykoch poznávame podmienky vývinu slovenského jazyka a rozmanité činitele, ktoré pôsobili na vývin slovnej zásoby. Mnohé slová cudzieho pôvodu sa stali pevnou súčasťou slovnej zásoby slovenských nárečí a podobne ako slová domáce [illegible] areály, ktoré [illegible] vymedziť. Tieto areály sa často zhodujú [illegible] s rozšírením slov domáceho pôvodu a nadväzujú na výskyt slov cudzieho pôvodu v susedných [illegible]

Literatúra

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A – Gy. Akadémiai kiadó, Budapest 1967; második kötet H – O, Budapest 1970. /MNy TE Sz/.

Blanár, V.: Otázka lexikálnych turcizmov v slovenčine. Jazykovedný časopis 13, 1962, 76-87.

Crânjală, D.: Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k moravskému Valašsku. Praha 1938.

Habovštiak, A.: Geografické rozšírenie hungarizmov v slovenských nárečiach, Studia Slavica Hung. 25 /1979/.

Holub, J. – Lyer, S.: Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím. Stát. ped. nakladatelství Praha, 1968.

Kniezsa, I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1-2. Budapest 1955.

Kwestionariusz ogólnosłowiański do badán Słownictwa gwarowego /Projekt Nr 2./. Warszawa 1959.

Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957.

Pauliny, E.: *Fonologický vývin slovenčiny*. 1. vyd. Bratislava 1963.

Skok, P.: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti. Knjiga prva A – J, Zagreb 1971; Knjiga druga K – poni, Zagreb 1972; Knjiga treća poni – Ž, Zagreb 1973.

Stanislav, J.: Dejiny slovenského jazyka. I. Úvod a hláskoslovie. 1. vyd. Bratislava 1956.

Vasmer, M.: Etimologičeskij slovaró russkogo jazyka. Tom. I /A – D/, Moskva 1964; Tom II /E – Muž/, Moskva 1967; Tom III /Muza – Cjat/; Moskva 1971; Tom IV /T – Jaščur/, Moskva 1973.

Slang v národnom jazyku

Braňo Hochel

Cieľom tohoto príspevku je pokúsiť sa vymedziť pojem slang a naznačiť jeho miesto a funkciu v národnom jazyku. Budeme vychádzať z pomerov v slovenčine, ale nazdávame sa, že na tomto základe formulované problémy a závery by mohli mať aj všeobecnejšiu platnosť.

I

Slang ako jedna z nespisovných vrstiev jazyka spadá do kompetencie sociálnej dialektológie. Záujem oň však nie je čisto lingvistický, má aj - takpovediac - "pragmatický aspekt": problém slangu /a nespisovných vrstiev jazyka vôbec/ vystupuje do popredia pri konfrontácii dvoch prirodzených jazykov - najmä pri preklade umeleckej literatúry[1].

Potrebu určiť, čo je slang, a nájsť kritériá na určenie hraníc medzi slangom a inými nespisovnými vrstvami slovenčiny vyvolala práca na Slovníku slovenského slangu[2]. Náš materiál vyvracia v časti slovenskej jazykovedy pretrvávajúce presvedčenie o neexistencii slovenského slangu.[3]

V tejto súvislosti sa totiž často argumentuje tým, že slovenský slang je v podstate "českého pôvodu". Aj J. Mistrík upozorňuje, že "väčšinu slangových slov prebrala[4] slovenčina z češtiny /1977, s. 219/; už práce J. Orlovského /1941/ i náš materiál naznačujú, že to nie je väčšina, i keď v slovenskom slangu nachádzame hodne bohemizmov /napr. preštený, rido, kočka, profák/.

Rozmach záujmu o slang možno u nás konštatovať v 60-ych rokoch - zborníky Jazyk a štýl modernej prózy /1965/, Jazyk a umelecké dielo /1966/, Kultúra spisovnej slovenčiny /1967/, z ktorých najmä prvé dva sú z jazykovedného hľadiska problematické, keďže "objavujú" slang, ktorý "vytvorila" umelecká literatúra, hoci "básnikovou úlohou nie je predsa tvoriť jazyk, lež z daného, už utvoreného jazyka tvoriť umelecké obrazy" /Kochol, 1979, s. 130/.

Pojmy "slang" /s rozmanitými prívlastkami/, "žargón", "hantýrka", "sociálne nárečie", "profesionálne nárečie", "mestský jazyk", "vrstvový/skupinový jazyk", "/mládežníc-ky/ sociálny jazyk /veľko/mesta" a pod., sa používajú v rozličných kombináciách synonymicky[5]. Často ťažko zistiť, čo u jedného autora čomu zodpovedá u druhého; a komplikácie narastajú ak máme určiť, čo čomu zodpovedá v rozličných jazykoch[6].

Nasledujúca "definícia" slangu:

The chief use of slang
Is to show that you're one of the gang.

Čiže sylabotonicky:

Ukázať, že si jedným z gangu,
je dôvod užívania slangu.

"Definícia" korešponduje s mnohými jazykovednými vymedzeniami pojmu, ktoré napospol akoby vychádzali z aristote-

tovej Poetiky: "Slovom obyčajným nazývam to, ktoré používajú všetci; nárečovým to, ktoré používajú iba niektorí." Aj s pokračovaním tohto zistenia sa mnohí autori zhodujú: "Je teda zrejmé, že nárečovým a obyčajným môže byť jedno a to isté /slovo/, nie však u tých istých používateľov."

Keďže prehľad vymedzení slangu sa dá nájsť inde /napr. Hubáček, 1979/, obmedzíme sa tu iba na niekoľko zhrňujúcich poznámok:

1. Pojmovú a terminologickú nejednotnosť v našej i zahraničnej jazykovede zapríčiňuje:

a/ snaha "zjednodušiť" problematiku, takže niektoré pojmy

aa/ sa chápu synonymicky /slang = mestský jazyk, alebo = profesionálne nárečie, alebo = žargón a pod./,

ab/ sa hierarchizujú /napr. slang ako podradený pojem žargónu/;

/Nazdávame sa, že bude vhodné využiť jestvujúce pojmy, preskúmať ich "nosnosť" a terminologizovať ich./

b/ nesystémové miešanie diachrónneho a synchrónneho prístupu k problematike, čo sa zvlášť markantne prejavuje pri konfrontácii teritoriálnych a tzv. sociálnych dialektov.

/Ukazuje sa nám, že "priečny rez jazykom" – teda synchronický pohľad môže byť plodný. Druhým vhodným východiskom sa nám vidí funkčný aspekt./

2. Definície slangu sa väčšinou zhodujú v tom, že slang chápu ako jav slovníka, príp. frazeológie[7]. Toto ponímanie sa však dnes už javí neudržateľné[8], pretože "slangovosť" sa realizuje aj na zvukovej rovine /silne napr. v anglickom slangu/[9], aj v morfológii /v slovenskom slangu napr. neúplnosť paradigmy vrátane absencie základného tvaru slova[10]/ a stopovo pravdepodobne aj v syntaxi[11]. Nás tu však bude prednostne zaujímať lexikálna rovina.

III

Inde[12] sme podrobne opísali model vzniku slangu na základe analógie so vznikom a formovaním sa rodinného jazyka[13]. Naznačili sme, že členovia rodiny nehovoria jednotne, každý je nositeľom vlastného idiolektu[14]. Z jazykových jednotiek týchto idiolektov vzniká a formuje sa rodinný jazyk, ktorého časť je z hľadiska rodinného jazyka neutrálna, časť idiolekticky príznaková, časť toho-ktorého idiolektu pre niektorých členov rodiny nezrozumiteľná. Jazykové prostriedky sa dostávajú do rodinného jazyka zásadne cez niektorý idiolekt. Zdôraznili sme tiež, že rodinný jazyk - jeho idiolekticky nepríznaková vrstva /jadro/ je v porovnaní s idiolektmi /najmä v porovnaní s "progresívnymi" idiolektmi, t.j. idiolektami detí/ stabilnejší.

Komplementárnosť a súčasne protikladnosť rodinného jazyka a idiolektov členov rodiny sú analogické s pomermi v nespisovných vrstvách [illegible].

Pozadím /štruktúrou/, na ktorom vznikajú, resp. sa vyčleňujú /teritoriálne nárečia/ nespisovné vrstvy jazyka, je spisovný jazyk[15]. Členenie kontinua národného jazyka sa spravidla rieši na základe užšie /napr. Kryzin, 1973/ alebo širšie /napr. [illegible], 1975/ geografického a sociálneho rozvrstvenia jeho používateľov. Berúc do zreteľa funkciu jednotlivých nespisovných útvarov národného jazyka rozoznávame:

1. teritoriálne nárečia,
2. argoty,
3. žargóny,
4. sociolekty - a/ profesionálne nárečia,
   b/ sociálne nárečia,
   c/ záujmové nárečia
5. slang.

Keďže nám "chýba" tzv. "/veľko/mestský jazyk", ktorý sa často stotožňuje so slangom a ktorý pokladáme za jeden druh teritoriálneho nárečia, pokladáme za potrebné to vysvetliť.

Teritoriálne nárečie chápeme ako geograficko-sociálny jav, ako jazyk, ktorý sa sformoval 1. pod vplyvom miestnych špecifík vývinu národného jazyka /napr. geografická izolovanosť/ a 2. pod vplyvom sociálnych podmienok v danej lokalite. Protiklad starobylosti nárečí[17] a novosti mestského jazyka je pri synchrónnom prístupe irelevantný, rovnako tak aj otázka priority ich štruktúry vzhľadom na reprezentatívnu variantu národného jazyka. Za [illegible] príznak nárečí pokladáme v lexike napr. pomenovania reálií [illegible] súvisiacich s hospodárskym a sociálnym charakterom danej oblasti. Ak nachádzame v nárečiach poľnohospodárskych oblastí pestrú paletu pomenovaní poľnohospodárskych prác, nástrojov, ich častí a pod., v mestskom jazyku konštatujeme [illegible] lexikálne bohatstvo na pomenovanie mestských reálií /električka: elina, džina, šalina; auto: kára, voz. buraj. [illegible]/; mestské, resp. civilizačné reálie často nemajú v nárečiach ani osobitné pomenovanie[18]. Autori, ktorí stotožňujú slang s mestským jazykom, argumentujú aj tým, že vo /veľko/mestskom prostredí jestvujú podmienky pre [illegible] slangu, pretože sa tu stretáva niekoľko „[illegible]"[19], [illegible] však nie je pri porovnaní s nárečiami /najmä [illegible]/ žiadna osobitosť mestského jazyka. Ak [illegible] do úvahy skutočnosť, že mestský jazyk [illegible] nárečia /resp. interdialektu/, na [illegible] ktorého [illegible], nemáme dôvod osobitne vyčleňovať /veľko/mestský jazyk – chápeme ho ako jeden druh teritoriálneho nárečia. V tejto súvislosti však hodno zdôrazniť, že teritoriálne nárečie centra /t.j. mesta/ má na slang najväčší vplyv.

Vyčlenili sme ďalej sociolekty, argot a žargon[20].

Podľa niektorých autorov predstavuje argot jeden typ profesionálneho,resp. sociálneho nárečia. Z funkčného hľadiska je však medzi nimi zásadný rozdiel. Kým sociolekty slúžia primárne na dorozumievanie v určitom záujmovo, profesionálne alebo sociálne uzavretom kolektíve, ich funkcia je komunikačná, v podstate teda pragmatická, pri argote a žargóne je komunikačná funkcia sekundárna.

Argot chápeme ako tajný jazyk, pomocou ktorého vytvorená informácia nie je /alebo nemá byť/ zrozumiteľná nezainteresovaným. Ide teda o utajovaný kód[21]. Funkciou argotu je utajiť informáciu; motivácia jej utajovania je spravidla pragmatická: prezradenie kódu /ergo aj informácie / by znamenalo pre znalcov kódu postih. Argot však ostáva argotom len dovtedy, kým je tajný; preto je logické hovoriť nie o argote, ale o argotizmoch[22]; je vlastne paradoxné, ak sa za argot pokladajú lexikograficky fixované lexikálne jednotky.

V zhode so S. Grabiasom /1974/ rozoznávame:

1. argot konšpiračný /napr. zlodejský[23]/,

2. argot zábavno-konšpiračný, ktorého dobrým príkladom je tzv. detský argot, ktorý si všíma sovietska jazykoveda a u nás P. Ondrus /1977/.

Stupeň utajenia v rozličných variantoch argotu je rôzny /o tom Urbańczyk, 1956, s. 25 a i./. Pri takomto funkčnom ponímaní môžeme za argot pokladať aj ktorýkoľvek cudzí jazyk v danom jazykovom prostredí nezrozumiteľný, ak sa ním chce utajiť informácia[24].

Pri vymedzení žargónu sa opriemе o názory J. Mistríka, ktorý v Praktickej slovenskej štylistike /1961, 1963/[25] charakterizuje žargonizmy ako "osobitné výrazy dôverných rozhovorov, dôverné, familiárne výrazy istej spoločenskej vrstvy", ktoré sú "prejavom snobizmu, prejavom sociálnej exkluzívnosti istej skupiny ľudí". Mistrík sa tu opiera aj o názory súdobej sovietskej jazykovedy, kde sa žargón

prisudzoval vyšším spoločenským vrstvám /šľachta/. Funkciou žargónu je do istej miery utajiť - teda atajiť informáciu, a tým vzbudiť dojem vlastnej /skupinovej/ exkluzívnosti, nadradenosti. V súčasnej slovenčine sa so žargónom stretávame jednak v nekompaktných malých sociálnych skupinách[26], jednak v tzv. "atraktívnych vrstvách" /televízny, "rozhlasácky", novinársky žargón/. Žargonickú funkciu môžu v kontexte, v konkrétnych rečových situáciách nadobúdať aj prvky sociolektov, resp. aj odborné /spisovné/ termíny.

Funkciu sociolektov sme už naznačili[27]. Vzhľadom na to, že sa používajú vo viac alebo menej uzavretých skupinách, sú niekedy - ba skôr často - pre nečlena takej skupiny nezrozumiteľné. Na rozdiel od argotu tu však nezrozumiteľnosť nie je zámerná. Funkcia sociolektu je pragmatická /dorozumievacia/, nezrozumiteľnosť sociolektu mimo sféry jeho pragmatického fungovania je jeho sekundárnym príznakom[28].

Spoločným menovateľom naterez opísaných nespisovných vrstiev národného jazyka je to, že sa "používajú iba v istej časti národného celku" /J. Ružička/. Slang sa naopak - používa alebo využíva v celom národnom celku, čiže jeho väčšia alebo menšia časť tvorí súčasť aktívnej alebo aspoň pasívnej slovnej zásoby každého používateľa národného jazyka.

Slang vzniká a formuje sa tak, že preberá periférne jazykové prostriedky z ostatných nespisovných vrstiev národného jazyka[29/1/]. Tie však neprenikajú do slangu vždy priamo z prostredia svojho vzniku, ale často cez inú nespisovnú vrstvu jazyka /napr. "bacha" z argotu cez mládežnícke nárečie; "tape" z teritoriálneho nárečia cez študentské nárečie; "ahoj" z trampského nárečia cez mládežnícke/, pričom niekedy mení svoju sémantiku. V slangu

nová lexika v zásade nevzniká: vzniká a "skúšobnú prevádzku" absolvuje v niektorej inej nespisovnej vrstve jazyka[30]. Ako príznak slangu sa niekedy uvádza množstvo slov inojazyčného pôvodu /kapišovať, helfnúť/helpnúť, hóziše, treble, kočka, dvacka/, ktoré doň prenikajú tiež len z /či cez/ iné nespisovné vrstvy jazyka.

F. Trost /1935/ upozornil na rozdiel medzi hantýrkou a argotom: hantýrku charakterizuje ako "tradiční mluvu /... tíhnoucí/ — rozdíl od nestálého, libovolnějšího argotu k poměrné ustálenosti a specifické normovanosti" /s. 240/. Jednoznačne sa nám tu vidí protiklad ustálenosť – neustálenosť, príp. v podstate trvanlivosť – aktuálnosť, pričom aktuálnosť sa nám javí ako limitovanosť používania nespisovných jazykových prostriedkov, ktoré môžu byť limitované 1. skupinovo /sociolekty, argot, žargón/, 2. miestne /teritoriálne nárečia/, 3. časovo /argot, žargón/, pričom slang tenduje k pomernej ustálenosti a špecifickej normovanosti.

Skupinovo, miestne a časovo limitovanú vrstvu v užšom zmysle slova nachádzame vo všetkých nespisovných útvaroch jazyka. Názory o nestálosti slangu /napr. Urbančok, 1967 a iní/ platia len vtedy, keď sa pod slangom chápe to, čo zaň my pokladáme. Už pri výskume a hodnotení okrajovej vrstvy slangu /pozri ďalej/ sociolektického pôvodu sa nám ukazuje nutné odlišovať aktuálnu /limitovanú/ lexiku od "trvanlivej", t.j. takej, ktorá sa dostáva do vlastného slangu, resp. do jeho jadra /pozri ďalej/[31].

K našim vymedzeniam slangu korešpondujú termín S. Utešeného "slang kolokviálny", termín L. I. Skvorcova "interslang" i hodnotenie lexém ako "výrazov prostě slangových" v českej lexikografii.

Ešte bližšie sme však k anglickej lexikológii a štylistike, kde sa rozlišuje 1. general slang a 2. special

slang. Pod special slange sa chápu profesionálne nárečie /professional/occupational dialects, cant/, ale aj argot a žargón. Pojem "general slang" zhruba zodpovedá nášmu vymedzeniu pojmu slang. Súhlasíme s. B. Phythianom /1978/ v tom, že slang "vchádza do jazyka z rozličných zdrojov", ale nesúhlasíme s ním ani s E. Partridgeom /Usage and Abuseage/ v tom, že slang je najpremenlivejší komponent jazyka. Naopak - spomedzi nespisovných vrstiev jazyka predstavuje slang najstálejší komponent[32].

IV

J. Mistrík od r. 1965 /Slovenská štylistika/ rozlišuje v slangu nižšiu a vyššiu vrstvu. Vyššiu vrstvu predstavujú prvky z profesionálnych nárečí a intelektuálneho prostredia /príklady ako panelák, cvernovka, aglomeračka/, pod nižšiu vrstvu u Mistríka evidentne spadá napr. študentské nárečie /príklady ako riďas, sužka/. Toto delenie sa nám nevidí šťastné - je totiž silne axiologické; príkladom z intelektuálneho žargónu je aj dnes už slangové slovo "Švéd" /= Čech/, ktoré by sme sotva hodnotili ako "vyššie".

V slangu však existuje istá hierarchia, rozličný stupeň slangovosti. Vychádzajúc z miery príznakovosti slova, pričom máme na mysli príznakovosť z hľadiska slangu, rozoznávame tri vrstvy.

1. jadro slangu, ktoré tvoria lexikálne jednotky /jazykové prostriedky/ všeobecne používané, ktoré celkom alebo takmer celkom stratili príznak svojho pôvodu /snoj/ ahojte, anton, teplý/teploš, bridžitka, hovadina, prkotina .../[33];

2. strednú vrstvu tvorí to, čo nestratilo príznak svojho pôvodu, ale je všeobecne zrozumiteľné /šabliť, cesťák, službička, hyšák, hyššit, ciga, cvok, cvokáreň, gynda, deci, kočka, šemjchlkabinet .../;

3. okrajovú vrstvu tvorí to, čo si zachováva silný

príznak svojho pôvodu a mimo svojej pôsobnosti /t.j. mimo tej-ktorej nespisovnej vrstvy jazyka/ je zrozumiteľné len z kontextu /mimoriadka, ohéknuť sa, čibirík, herák, dieka .../.

Jadro slangu spolu so strednou vrstvou nazývame vlastným slangom. Okrajovú vrstvu predstavujú také prostriedky, ktoré stoja na pomedzí slangu a toho-ktorého iného nespisovného útvaru národného jazyka, zotrvávajúc ako jeho súčasť.

Kritériom hodnotenia slova /príp. iných jazykových prostriedkov/ je teda miera jeho používanosti a zrozumiteľnosti /t.j. de facto: zrozumiteľnosť = používateľnosť/. Všetko, čo vykazuje nízky stupeň používanosti a používateľnosti[34], patrí inam /do teritoriálnych nárečí, sociolektov, žargónov, argotov/.

Slangové slovo môže ostať slangovým "dočasne alebo celé storočia, alebo sa môže rozličnou rýchlosťou vyvinúť na niečo iné" /Phythian, 1978/, čiže sa stane jednoducho spisovným.

Slang si môžeme predstaviť ako špirálu, ktorá sa základňou dotýka ostatných nespisovných vrstiev národného jazyka a vrcholom ústi do spisovného jazyka. Po tejto špirále sa slová /alebo iné jazykové prostriedky[35]/ derú "rozličnou rýchlosťou" nahor, čo platí nielen o tých slovách, ktoré nemajú spisovný ekvivalent[36], ale o celom slangovom arzenáli.

V matematickej lingvistike platí zákon, že čím je slovo staršie, tým je kratšie. Frekvenčné slovníky ukazujú, že najfrekventovanejšie sú práve jednoslabičné slová. Jedným zo základných onomaziologických postupov v novodobých nespisovných vrstvách jazyka je práve skracovanie slov. Obrazne by sa dalo povedať, že tu slová rýchlejšie starnú. Slang sa vyznačuje množstvom málosla-

pičných slov, čo by mohlo byť potvrdením tézy, že sa tu odrážajú progresívne tendencie vývinu jazyka. Zdá sa, že najrýchlejšie opúšťajú slang a prechádzajú do hovorovej vrstvy spisovného jazyka univerbizované lexikálne jednotky.

Tvrdíme, že slang je dnes jediným zdrojom obohacovania lexiky spisovného jazyka. Každé nové slovo /bez ohľadu na svoju provenienciu/ prechádza pred vstupom do spisovného jazyka "slangovým štádiom". Úloha teritoriálnych nárečí je z tohto hľadiska už historické. Toto tvrdenie však treba doplniť upozornením, že profesionálne /výnimočne aj záujmové/ nárečia majú do istej miery špecifické postavenie: niekedy obohacujú spisovný jazyk priamo /terminológia/.

VI

/Definície/[37]

Argot - /nespisovné/ jazykové prostriedky, ktorých funkciou a cieľom je utajiť nimi vyjadrované informácie a ktoré sa používajú v uzavretej skupine ľudí.

Žargón - /nespisovné/ jazykové prostriedky, ktorých funkciou a cieľom je utajiť nimi vyjadrované informácie, a tým zvýrazniť nadradenosť, výlučnosť jeho používateľov.

Slang - nespisovné jazykové prostriedky rozličnej proveniencie /teritoriálno-nárečovej, argotickej, žargonickej, sociolektickej/, ktoré sa v národnom kolektíve všeobecne používajú alebo sú všeobecne zrozumiteľné a ktoré celkom alebo do značnej miery stratili príznak svojho pôvodu.

Poznámky

[1]O tom napr. J. Felix: O slangu a žargóne zásadne i z hľadiska prekladateľskej praxe /Kultúrny život 1957/, M. Lesná v diskusii v zb. Jazyk a štýl modernej prózy /1965/, R. I. Rozina: Amerikanskij sleng XX veka v aspekte perevoda /Tetradi perevodčika 1977/, D. Randová: Nespisovné prvky v preklade /diplomová práca, FFUK 1981/ a i. Tiež moja prednáška Slovenský slang a slovenský preklad, Bratislava, október 1980 /sylabus prednášky je uložený v archíve ÚSP pri SLF/.

[2]Slovník slovenského slangu mám zatiaľ v rukopise; o jeho vydanie prejavilo záujem vydavateľstvo Obzor.

[3]Podobné názory o neexistencii anglického slangu, ktorý má byť americký, pozri u Brooka /1973/.

[4]Slang v našom chápaní v zásade nepreberá slová z cudzích jazykov; dostávajú sa doňho sprostredkovane, t.j. cez iné nespisovné vrstvy jazyka. /O tom ďalej./

[5]V tejto súvislosti sa o. i. argumentuje aj rozlišným [illegible] slov slang /angl./ a žargón /fr./. Slovo [illegible] sa odvodzuje od anglického "/soldier/ s languages" [illegible] u Hubáčka, 1979/: aj tento výklad mal [illegible] stotožňovaní slangu s jazykom profesionálne [illegible] uzavretých skupín /napr. v českej jazykovede/. Etymologicky je slovo "slang" dejový podstatným menom od slovesa "sling" /= hádzať bubou, tárať/, o čom svedčí nórske "sleng" vo význame "nadsadzovanie, hádzanie". [illegible] F. Kopečný: K etymológii slov slang, žargón, argot. In: Sborník prací z II. konference o slangu a argotu v Plzni v září 1980, Pedagogická fakulta Plzeň, v tlači./

[6]Aj napr. staršie anglické náučné slovníky a encyklopédie poznajú aj slang, aj argot, aj žargón, aj cant,

aj vernacular, v poslednom vydaní Encyklopaedia Britanica sa nachádza len heslo slang, pričom pod ním opísané javy ako underground slang, rhyming slang, back slang skôr zodpovedajú pôvodnému významu francúzskeho argotu. /Pozri Guiraud, 1966./

[7]O slangovej frazeológii sa niekedy pochybuje, hoci poznáme vyslovene slangové frazémy /sociálna pracovníčka = žena voľných mravov, príp. prostitútka/.

[8]O. Hausenblas napr. zapochyboval o neštruktúrnosti slangu upozorňujúc, že "základné jazykové roviny nemožno odtŕhať od rovín vyšších". /O tzv. neštruktúrnosti sociálnych nárečí. In: Sborník prací ..., v tlači./

[9]O tom aj M. Romportl: K zvukové stránce projevů u slangu a k profesionální mluvě. /In: Sborník prací ..., v tlači./

[10]Napr. slová *padák, *rabak existujú len v tvare Ak. sg. v spojeniach "dostať padáka", "dať rabaka".

[11]O tom príspevky J. Nekvapila a C. Karastojčevovej. In: Sborník prací ..., v tlači.

[12]Čo je slang. Slang a iné nespisovné vrstvy jazyka. In: Sborník prací ..., v tlači.

[13]O tom aj Bečka /1977/.

[14]Potvrdzuje to aj výskum J. Štěpána - pozri jeho prácu Lexikální diferenciace v manželství a její společenská základna. In: Sborník prací ..., v tlači.

[15]Pritom nemôžeme súhlasiť s názorom, podľa ktorého majú nárečia expanzívny charakter /stále viac používateľov/ a skupinové jazyky čoraz užší okruh používateľov, ako tvrdí Š. Krištof, 1974. Súhlasiť sa nedá ani s jeho tvrdením o protikladnosti inkompaktnosti novodobých nespisovných vrstiev jazyka ku kompaktnosti geografických nárečí. /O tom už S. Utešený, 1978, a ten istý v Sborníku prací ..., v tlači. Pozri aj pozn. č. 8./

16 Nedá sa však celkom súhlasiť s J. Hubáčkom /1979/ v tom, že "slangové názvy si uvedomujeme jako slangové synonymné pomenovanie k pomenovaniam spisovným ..." /Hubáčkov pojem slang zodpovedá nášmu pojmu sociolekt - pozri ďalej/, pretože v slangu /aj v sociolektoch/ nachádzame slová, ktoré nemajú spisovné synonymá a spisovne sa dajú vyjadriť iba opisom. Napr.: slang - alkoholička /= hnačka po nemiernom požití alkoholu/, amerika /1. druh hry s guľkami, 2. variácia stolného tenisu/, ixáky /= nohy do X/, šmajchlkabinet, bufeťák, bušonder/bušák, sociolektické - ČOP /= angl. AWOL/, eso /šport./, sviňa /šport./, fet, inťoška, voxrabaná, voxpuc, vox/níxpos, monumentálka /maľovanie bytu, ktoré robí akademický maliar/, bager /= šúrovadlo/ a i.

17 Tu i v nasledujúcej argumentácii používame "nárečie", resp. "teritoriálne nárečie" v tradičnom zmysle slova, aby sme mohli poukázať na spoločné znaky nárečí a tzv. mestského jazyka.

18 Napr. "mašina" v Novohrade znamená: sporák, auto, vlak, autobus, lietadlo atď., v pl. aj zápalky.

19 V bratislavčine či prešpurčtine sa tak stretli slovenčina, maďarčina, nemčina, čeština.

20 Ďalej hovoríme o argote a žargóne, hoci - pochopiteľne - argotov a žargónov je viac /o tom ďalej/.

21 Ak by sme prekročili hranice znakového systému, o ktorom je reč /prirodzený jazyk/, mohli by sme - z hľadiska všeobecnej semiotiky - pokladať za argot každú šifru /numerickú, literickú, obrázkovú a i./.

22 Tak napr. v Boľšoj sovetskoj enciklopedii, ktorá pozná heslá "slang" a "žargón" a "argotizmy".

23 Grabias hovorí o "konspiracyjnej gwarze partyjnej": tento typ argotu je dôkazom, že argot sa neviaže na nízke či "deklasované" sociálne vrstvy, ako sa často tvrdí.

Za argot možno pokladať aj kryptonymá, používané v ilegálnej politickej práci počas II. svetovej vojny /napr. v Protektoráte/.

[24]V bratislavskom vysokoškolskom prostredí používajú poslucháči maďarskej národnosti vo funkcii argotu svoju materčinu. Iný príklad: v intelektuálnych vrstvách slúži cudzí jazyk celkom bežne na utajenie informácie pred deťmi.

[25]J. Mistrík od toho názoru neskôr upúšťa.

[26]Najlepším príkladom sú detské, vekovo rôznorodé kolektívy, kde starší hovoria o niekom alebo o niečom tak, aby tomu mladší /teda spravidla "bosí"/ celkom nerozumeli.

[27]Podmienky pre vznik sociolektu opísal J. V. Bečka /1978/, pričom - pravda - hovorí o slangoch.

[28]Rozdelenie sociolektov na záujmové, profesionálne a sociálne nárečia treba predbežne chápať ako pomocné, resp. pracovné.

[29]Pod "periférnymi jazykovými prostriedkami ostatných nespisovných vrstiev" chápeme tie prostriedky, ktoré sú periférne z hľadiska týchto vrstiev. Z hľadiska spisovného jazyka sa tieto prostriedky prechodom do slangu presúvajú vlastne z periférie do centra.

[30]Niekedy sa na vznik nového slova využíje už jestvujúce slangové slovo. Napr. slangové "magneťák" poslúžilo v mládežníckom nárečí na vznik slova "magič/magiš".

[31]Napr. S. Krištof /1963/ zaraďuje do "mládežníckeho slangu" napr. "sklaní v ofsajde" /= našepkávači/ a "posiedka s čertom" /= triednícka hodina/, ktoré sú evidentne časovo limitované a ktoré vznikli pod vplyvom filmov Škalní v ofsajde, resp. Hrátky s čertem /slov. Na posiedkach s čertom/. Hoci slang je voči takýmto vplyvom "odolný", niekedy doň preniknú aj takéto módne slová /napr. televízna adaptácia osudov jediného slovens-

ského kráľa dala vzniknúť nadávke "osmachel", ktoré je dnes už archaizmom, ak nie historizmom/.

[32]Odhliadam pritom od teritoriálnych nárečí, ktorých význam je dnes už zanedbateľný /okrem teritoriálnych nárečí mestského typu/.

[33]Do jadra slangu patria všetky vulgárne výrazy.

[34]Štylistická hodnota konkrétnych slov u rozličných používateľov môže byť rozličná.

[35]V zvukovej rovine napr. ë – e, ľ – l.

[36]Filipec upozornil, že slangové slová môžu byť synonymami spisovných alebo bývajú "řidčeji i bez spisovního protějšku a přecházejí pak mezi prostředky obecní i spisovní" /1961, s. 124/.

[37]Sociolekty a teritoriálne nárečia sme vymedzili v predchádzajúcom texte, preto ich tu neuvádzame.

Literatúra

Bečka, J. V.: Slangy, podmínky jejich vzniku a vývoje. In: Sborník přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni v září 1977, Plzeň 1978, s. 2-7.

Brook, G. L.: Varieties of English, Londýn 1973.

Filipec, J.: České synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha 1961.

Grabias, S.: Funkcyjna klasyfikacja socjalnych wariantów języka. Język polski, 1974, č. 1. s. 22-31.

Hochel, B.: Čo je slang. Slang a iné nespisovné vrstvy jazyka. In: Sborník prací z II. konference o slangu a argote v Plzni v září 1980, Plzeň /v tlači/.

Hochel, B.: Slovník slovenského slangu /rkp./

Guiraud, P.: L'argot. Paríž 1966.

Hubáček, J.: O českých slenzích. Ostrava 1979.

Jazyk a štýl modernej prózy. Bratislava 1965.

Jazyk a umelecké dielo. Bratislava 1966.

Kochol, V.: Tvorivosť umelecká aj jazyková. In: Literárne reflexie, Bratislava 1979, s. 127-138.

Krištof, Š.: Mládežnícky slang v Nitre. Zb. Ped. inštitútu v Nitre. Bratislava 1963, s. 89-109.

Krištof, Š.: Mládežnícky slang. In: Studia Academica Slovaca 3, Bratislava 1974, Red.: J. Mistrík, s. 85-110.

Kryzin, L. P.: K sociaľnym različiam v ispoľzovanii jazykovych variantov. Voprosy jazykoznania, 1973, č. 3, s. 37-49.

Kultúra spisovnej slovenčiny. Bratislava 1967.

Mistrík, J.: Praktická slovenská štylistika. Bratislava 1961, 1963.

Mistrík, J.: Slovenská štylistika. Bratislava 1965.

Mistrík, J.: Štylistika slovenského jazyka. Bratis-

lava 1977.

Ondrus, P.: Sociálne nárečia na Slovensku I. Argot slovenských detí. Bratislava 1977.

Orlovský, J.: K slovenskému slangu študentskému a vojenskému. Martin 1941.

Phythian, B.: A Concise Dictionary of English Slang and Colloquialism. Londýn 1976.

Sborník přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni v září 1980. Plzeň /v tisku/.

Trost, P.: Argot a slangy. Slovo a slovesnost 1935, s. 240-242.

Urbańczyk, S.: Rozwój języka narodowego. Pojęcia i terminologia. In: Z dziejów powstania językov narodowych i literackich. Varšava 1956.

Utěšený, S.: Dialektologické poznámky k funkčnímu rozvrstvení jazyka a k mluvě mládeže. In: Sborník přednášek ..., Plzeň 1978, s. 23-34.

Slovenské jaskyne

Jozef Jakál

Slovensko patrí ku krajinám, v ktorých prevažuje členitý horský reliéf. Pestrá geologická stavba územia podmienila vznik typologicky odlišných krajinných celkov. Jedným z dominantných znakov pohoria Západných Karpát, ktoré vypĺňajú Slovensko, je krasový reliéf, na ktorý sa viaže výskyt jaskýň.

Jaskyne však nie sú jedinou výnimočnou črtou krasu. Tvárnosť povrchu je poznamenaná množstvom len pre kras vlastných foriem reliéfu. Medzi ne patria rozsiahle plochy odokrytých skalných výčnelkov - škráp, uzavreté lievikovité depresie - krasové jamy, priepasti a iné. Odolnosť vápencov, ktoré budujú krasové územia, spôsobuje, že doliny v krase majú charakter kaňonov a tiesňav. Popri tvaroch reliéfu vykazujú aj hydrologické pomery určité zvláštnosti oproti nekrasovej krajine. Zrážkové vody, ale aj povrchové toky, sa často strácajú do podzemia v ponoroch. Vo vyvieračkách vystupujú k povrchu v sústredenom výtoku podzemné rieky.

Pre vznik svojráznej krasovej krajiny je základným predpokladom prítomnosť vo vode rozpustných a priepustných

hornín, medzi ktoré patria predovšetkým vápence a dolomity. Ich rozšírenie na našom území je síce nerovnomerné, ale zaberajú pomerne veľkú rozlohu v Nízkych Tatrách, Strážovských vrchoch, Veľkej Fatre, Belianskych Tatrách a budujú celé horstvá, ako sú Slovenský kras, Slovenský raj a Muránska planina.

Najlepšie vyvinutý je krasový fenomén na povrchu a v podzemí vo veľmi čistých, tmavosivých, jemnozrnných gutensteinských a hrubozrnnejších, svetlosivých wetersteinských vápencoch. Tieto tvoria pomerne mocné polohy v spomenutých pohoriach a sú najčastejšou horninou, v ktorej vznikli jaskyne.

Popri priepustnosti a rozpustnosti vápencov je pre vznik jaskýň nevyhnutná ich tektonická porušenosť. Zrážková voda presakuje do podzemia práve cez systém puklín. Obohatená o kysličník uhličitý, ktorý prijíma zo vzduchu, rozpúšťa vápenec a rozširuje pukliny. Dochádza tak ku vzniku puklinových jaskýň. Zrážkové vody infiltrované do podzemia sa tu sústreďujú do podzemných tokov a zvýrazňujú rozpúšťací účinok vody, ku ktorému pristupuje aj erózna práca vody. Niektoré povrchové toky, ktoré prichádzajú z nekrasového územia do krasu, strácajú sa v ponoroch do podzemia, kde opäť erodujú. Ich účinnosť zväčšuje transportovaný štrkový materiál. Vznikajú rozsiahlejšie chodby a jaskyne riečneho pôvodu. Na križovatkách väčších zlomov dochádza k opadávaniu skál z povalovej časti jaskyne a vytvárajú sa tak rozsiahlejšie priestory – dómy.

Druhotným krasovým procesom je tvorba sintrovej výplne, ktorá vzniká usadzovaním uhličitanu vápenatého z odkvapávajúcej vody. Farebnosť kvapľov je spôsobená hlavne prímesami kysličníkov železa.

Jaskyňa, vďaka svojmu špecifickému prostrediu, sa stala stredom pozornosti prírodovedného výskumu. Izolova-

nosť jej priestorov od vonkajšieho prostredia viedla ku vzniku špecifických mikroklimatických pomerov. V jaskyniach máme takmer celoročne konštantnú teplotu, napr. v Domici 10°C, a vysokú vlhkosť vzduchu okolo 98%. Tieto meteorologické faktory a naprostá tma vytvárajú zvláštne prostredie pre život v jaskyniach. Existujú tu len formy živočíchov prispôsobených uvedeným podmienkam. Jaskynné prostredie veľmi dobre konzervuje všetok materiál organického a anorganického pôvodu, ktorý bol do jaskyne prinesený prírodnými procesmi alebo človekom. Vyhodnotenie tohto materiálu pomáha pri riešaní paleogeografického obrazu krajiny z okolia jaskyne. Dobre sa zachovalo množstvo artefaktov z obdobia paleolitického a neolitického osídlenia slovenských jaskýň.

Prírodné prostredie jaskynných priestorov, najmä veľká vlhkosť, vedie k tomu, že jaskyne majú takmer absolútnu čistotu vzduchu. Táto skutočnosť spolu s vlastnosťami jaskynného aerosolu priaznivo vplýva na liečenie chorôb dýchacích ciest. Jaskyne sa stávajú vďačným objektom vedeckého bádania.

Na Slovensku máme vyše 2700 km² krasových území. Registrujeme vyše 300 jaskýň a jaskynných priepastí. Máme 16 trvale zaľadnených jaskýň, v 41 jaskyniach sa našli kosti pleistocénnych stavovcov, v 64 sa vyskytuje recentná fauna, hlavne netopier, v 56 sa zaznamenali archeologické nálezy, v 16 sa našli materiály svedčiace o ilegálnom a protifašistickom odboji. Pre verejnosť je zatiaľ sprístupnených 13 jaskýň. Slovenské jaskyne sa sústreďujú v pohoriach s najkrajšími prírodnými scenériami, ako sú Nízke Tatry, Slovenský raj, Belianske Tatry a i. Patria k najnavštevovanejším objektom v rámci cestovného ruchu. Typologická odlišnosť jednotlivých slovenských jaskýň vylučuje výraznú podobnosť len výzdo-

by. Každá z nich nesie množstvo špecifických foriem, ktoré jednotlivé jaskyne od seba odlišujú.

Nízke Tatry. Nízke Tatry sú lemované zo severu jedným z najkrajších krasových území Slovenska, a to krasom Demänovských vrchov. Krasový terén je tu rozčlenený hlbokými dolinami do radu pretiahnutých chrbátov s mocnosťami brál a stien. Veľmi čistý gutensteinský vápenec sa stal jedným z hlavných predpokladov pre vznik rozsiahleho jaskynného systému. Riečne toky, ktoré pritekajú z vyššie položených centrálnych nekrasových častí pohoria, vymodelovali do vápencovodolomitických komplexov hlboké kaňonovité doliny, z ktorých najznámejšie sú Demänovská a Jánska dolina. Tak ako sa postupne riečne toky zarezávali do hĺbky, vytvárali aj v podzemí jednotlivé úrovne jaskynných chodieb. V systéme Demänovských jaskýň sledujeme 9 pod sebou ležiacich úrovní vo výškovom rozpätí okolo 150 m.

Demänovské jaskyne, ale najmä niektoré nápadné jaskynné otvory, boli známe už od nepamäti. Prvú písomnú zmienku o jaskyniach na Slovensku vôbec máme o Demänovskej ľadovej jaskyni, ktorá sa spomína v spisoch Detrichovskej kapituly r. 1299. Demänovská ľadová jaskyňa sa stala predmetom záujmu najvýznamnejšieho slovenského polyhistorika Mateja Bélu, ktorý r. 1723 publikoval okrem opisu uvedenej jaskyne a niektorých ďalších jaskýň Demänovskej doliny aj jej plán, vyhotovený J. Buchholtzom. Významnou črtou jaskyne je skutočnosť, že popri sintrových kvapľových útvaroch je jaskyňa vyplnená ľadovými kvapľovými formami a podlahovým ľadom.

Južnejšie ležiaca Demänovská jaskyňa Slobody bola objavená r. 1921. Z celkovej dĺžky 7000 m je sprístupnených 1600 m. Bohatstvom, pestrofarebnosťou a rozmanitosťou tvarov sintrovej výzdoby patrí k najkrajším jaskyniam na svete. Medzi unikátne formy zaraďujeme podzemné

jazierka so sintrovými leknami na hladine ich vôd. Na dne niektorých jazierok sa vyskytujú jaskynné perly. Aktívny proces tvorby bieleho, žltého až červenohnedého sintra dodáva formám sviežosť a lesk. Formy ružovej galérie sú neopakovateľné v iných jaskyniach. Na jej dne preteká podzemný riečny tok Demänovky. Jaskyňu navštívi ročne vyše 200 tisíc ľudí.

Systém Demänovských jaskýň dopĺňa jaskyňa Mieru, objavená r. 1951, ktorá tiež bude v budúcnosti sprístupnená. Z ďalších jaskýň tejto oblasti spomeňme ešte jaskyňu Pustú, Benikovú, Okno. Celkove sa tu nachádzajú podzemné priestory dĺžky vyše 21 km. Pretože nie je medzi všetkými jaskyňami nájdené prírodné spojenie, nemôžeme hovoriť o jednotnom systéme.

Východnejšie leží druhá najvýznamnejšia dolina Nízkych Tatier z hľadiska výskytu jaskýň - Jánska dolina. Mohutná vyvieračka v Hlbokom naznačuje na veľmi silné skrasovatenie v podzemí. Jaskyňa Starý hrad je najhlbšou slovenskou jaskyňou. Podľa najnovších meraní dosahuje hĺbku -322 m a speleoalpinistický prieskum pokračuje. Z ďalších významných jaskýň spomenieme ešte Záskočie a Stanišovskú jaskyňu.

Medzi sprístupnené jaskyne Nízkych Tatier patrí Važecká jaskyňa, ležiaca pri rázovitej slovenskej obci Važec. Jaskyňa je neveľká rozsahom, ale vyniká belosťou výzdoby a má dobre zachované zvyšky kostí jaskynného medveďa Ursus spelaeus.

Na južnej strane Nízkych Tatier je výskyt krasu zriedkavejší. Dobre vyvinutý je Bystriansko-valasský kras, v ktorom leží sprístupnená Bystrianska jaskyňa. V čase SNP slúžila ako útočište pre partizánov. Prejavy podzemného skrasovatenia sa negatívne odrazili v časti obce Valaská, keď v dôsledku porušenia stability jaskynných povalových

partií došlo k porušeniu domov.

Slovenský kras. Slovenský kras patrí ku klasickým krasovým územiam s najlepšie vyvinutým krasom v strednej Európe. Stupňom skrasovatenia a zastupením krasového fenoménu odpovedá krasu Grand Causses vo Francúzsku alebo Dinárskemu krasu v Juhoslávii. Slovenský kras budujú predovšetkým masívne svetlosivé wetersteinské vápence. Na rozdiel od silne rozčleneného krasu Nízkych Tatier je reprezentovaný mohutnými krasovými planinami a rozsiahlymi náhornými plošinami, ktoré nesú všetky znaky krasového reliéfu, ako sú škrapy, krasové jamy, úvaly, priepasti a pod. Jednotlivé planiny oddeľujú od seba hlboké kaňony, ako kaňon rieky Slanej a Štítnika, alebo užšie doliny typu tiesňav, ako sú Zádielska a Hájska dolina. K najväčším planinám patria Plešivská a Silická planina. V Slovenskom krase, ktorý má rozlohu cez 700 km^2, registrujeme aj najviac jaskýň a priepastí na Slovensku.

Jaskyňa Domica je označovaná tiež ako jaskyňa pračloveka. Bola objavená r. 1926 J. Majkom. Tvorí jeden spoločný jaskynný systém s jaskyňou Baradlou, ktorá sa rozprestiera na území Maďarska /celková dĺžka jaskynných chodieb takmer 22 km radí tento systém k najdlhším v Európe/. Na našom území sa nachádza v dĺžke necelých 6 km. Jaskyňu vytvorila podzemná rieka Styx v 3 úrovniach ležiacich nad sebou. Domica je geneticky staršia ako iné slovenské jaskyne. Vyniká mohutnosťou priestorov, napr. Gotický a Majkov dóm, ale aj množstvom neopakovateľných foriem, ako sú štíty, bubny, cibuľkovité stalaktity a i. Ďalekosiahly význam má Domica z hľadiska poznania osídlenia Slovenska. Množstvo speleoarcheologických artefaktov dokazuje jej osídlenie v neolite, hlavne v bukovohorskej kultúre. Našlo sa tu množstvo keramických úlomkov, nástenné kresby a mnoho pozoruhodných predmetov. Mnohé kultúrne vrstvy sa pone-

ohali neporušené pre archeologické výskumy budúcnosti.

Silická ľadnica, ľadová priepasť typu Lighthole, vznikla prepadnutím povalovej časti jaskyne a upchatím dutín, ktoré ju spájali s ďalšími chodbami. Vznikol tak vrecovitý tvar priestorov, v ktorom sú statické mikroklimatické pomery s nízkymi teplotami okolo 0°C, ktoré umožňujú celoročné uchovanie ľadu na dne priepasti. Silická ľadnica je turisticky prístupná. Vyznačuje sa nálezmi dokazujúcimi neolitické osídlenie, ako aj osídlenie z keltského obdobia.

Gombasecká jaskyňa leží na úpätí Silickej planiny v kaňone rieky Slanej. Nachádza sa v juvenilnom štádiu vývoja, oplýva bohatstvom sviežej okrovožltej výzdoby a len pre ňu typickými brčkovitými 2-3 mm hrubými a 3-4 m dlhými kvapľami. Jaskyňa sa stala známou speleoterapickými účinkami. Sprístupnená je verejnosti.

V najvýchodnejšej časti Slovenského krasu leží sprístupnené Jasovská jaskyňa, ktorú vytvorilo bočné rameno rieky Bodvy. Päť úrovní je pospájaných vertikálnymi komínmi. Kvapľové útvary majú podobu mohutných nástenných vodopádov. V Husitskej sieni sa zachoval nápis z r. 1452, ktorý zaznamenáva víťazstvo husitských vojsk pri Lučenci.

Z ďalších väčších jaskýň sa pripravuje na sprístupnenie Krásnohorská jaskyňa s obrovským 35 m vysokým stalagmitom. Z nesprístupnených jaskýň sú to Matilda a Milada, Brzotínska jaskyňa a i. Na planinách Slovenského krasu leží vchod do množstva šachtovitých priepastí typu "aven". Doteraz najhlbšia naša priepasť Brázda je -218 m hlboká. Na Silickej planine sú i ďalšie priepasti Veľká a Malá Buková, Zvonivá priepasť a i.

Ochtinská aragonitová jaskyňa leží už v Revúckej vrchovine, ale je zahrnutá pod Chránenú krajinnú oblasť Slovenský kras. Ochtinská aragonitová jaskyňa je výnimoč-

ný prírodný jav, ktorý bol objavený náhodou pri kopaní banickej štôlne r. 1954. Ide o tzv. kryptokras, ktorý sa na povrchu terénu neprejavuje. Jaskyňa vznikla v šošovke modrých a bielych kryštalických vápencov. Vznik jej priestorov je výsledkom metalogenetických procesov a následného vyplavenia jeho produktov. V takto vzniknutom priestore panovali špecifické hydrologické a mikroklimatické pomery, v ktorých kryštalizoval aragonit do zaujímavých excentrických ihlíc, tvoriacich zhluky v podobe ruží. Bohatstvom výzdoby a pestrosťou aragonitových foriem nemá v Európe obdoby. Moderný vstupný areál umocňuje zážitok z návštevy jaskyne.

Slovenský raj patrí k najkrajším pohoriam Západných Karpát. Krasový reliéf tvorí systém menších planín, ako Glac, Geravy, Pelc, s dobre vyvinutým povrchovým krasom a jaskyňami. Hlavnou črtou reliéfu sú hlboké kaňony Hornádu a Hnilca, početné tiesňavy, Veľký a Malý Sokol, Kyseľ, Suchá Belá a i.

Dobšinská ľadová jaskyňa, ktorej vchod leží vo výške 971 m nad morom, patrí k statodynamickým jaskyniam. Udržuje si masu podlahového ľadu a ľadových kvapľov po celý rok vďaka prechladeniu jej priestorov a skalných stien v zimnom období. Priemerná ročná teplota sa pohybuje okolo $-1^{o}C$, minimálna okolo $-5^{o}C$. Najkrajšia výzdoba jaskyne je začiatkom jari v období najnižších teplôt v jaskyni, keď povrchové vody vnikajú puklinami do podzemných priestorov. Tvoria sa nielen nové ľadové kvaple, ale i bohatá inovať na stenách jaskyne. Celkový objem ľadu sa odhaduje na 145 000 m^3. Jaskyňa bola objavená r. 1880 a ako prvá v Európe bola elektricky osvetlená už r. 1887.

Súčasťou jaskynného systému Dobšinskej ľadovej jaskyne je Stratenská jaskyňa. Od r. 1972, kedy bola objavená, až do r. 1981 bolo postupne odokrytých 15 100 m cho-

dieb, a stala sa tak najdlhším jaskynným systémom na Slovensku. Pozoruhodná je tiež Medvedia jaskyňa, ktorá je zaujímavá z paleontologického hľadiska.

V Belianskych Tatrách je najväčšia jaskyňa celého Tatranského národného parku, a to sprístupnená Belianska jaskyňa. Bola objavená r. 1881 a má celkovú dĺžku 1752 m. Jaskyňa vyniká mohutnosťou priestorov v podobe rozsiahlych dómov s nátekmi sintrových vodopádov. Klasicky sú vytvorené stalagmitové pagody, miestami podzemné jazierka. Z nesprístupnených jaskýň si zaslúži pozornosť Alabastrová jaskyňa z Ľadového sklepa. Povrchový kras je dobre vyvinutý vo vysokohorských polohách, hlavne v oblasti Havrana /2154 m/.

Na rozhraní Veľkej Fatry a Kremnických vrchov leží Harmanecká jaskyňa. Jej vchod je uprostred rezervácie tisového lesa vo výške 823 m nad morom. Sprístupnená je cez prírodný jaskynný portál. Vyniká bielym sintrom a nátekmi tzv. mäkkého sintra, pozoruhodné sú zoskupenia kvapľov. Početné jaskyne v podobe previsov - abri sú v Gaderskej a Blatnickej doline vo Veľkej Fatre. Jaskyňa Horná Túfňa nesie stopy po paleolitickom osídlení.

Malé Karpaty majú niekoľko krasových oblastí, z ktorých najznámejšie sú Plavecký kras s Plaveckou jaskyňou pod Plaveckým hradom, Čachtický kras s Čachtickou jaskyňou, Smolenický kras s jedinou sprístupnenou jaskyňou v Malých Karpatoch, jaskyňou Driny. Ide o puklinovú jaskyňu, vytvorenú v jurských vápencoch, so zriedkavými zúbkovitými sintrovými závesmi.

Ojedinelým prírodným úkazom je Bojnická hradná jaskyňa, vytvorená v travertínovej kope, na ktorej stojí Bojnický zámok. Jaskyňa je súčasťou prehliadky zámku. V neďalekej skalnej stene leží Prepoštská jaskyňa s nálezmi po paleolitickom osídlení.

Jaskyne, ako prírodné výtvory mimoriadnej vedeckej a kultúrno-výchovnej hodnoty, sú zákonom chránené. Zákon SNR z r. 1955 zaradil jaskyne medzi najvýznamnejšie prírodné výtvory a označil ich za národné hodnoty.

Minulosť a súčasnosť ľudového liečenia

Gabriela Jesenská-Horváthová

Čím rýchlejšie napreduje vedeckotechnický rozvoj a zvyšuje sa životná úroveň nášho obyvateľstva, tým viac vzrastá i obdiv a úcta, s ktorou nová, mladá generácia pozerá a študuje pamiatky slovenskej ľudovej kultúry. Naša spoločnosť venuje značnú časť finančných prostriedkov na zachovanie čo najväčšieho množstva ucelených zdrojov ľudovej kultúry, a to tak duchovnej, ako i hmotnej. Budujú sa nákladné, moderné expozície, vydávajú sa rozsiahle publikácie, podporuje sa činnosť vedeckovýskumných inštitúcií zameraných na štúdium, poznávanie a zachovanie ľudovej kultúry. Tradičná ľudová kultúra vo svojom klasickom ponímaní sa vyznačuje špecifikom, ktoré ovplyvňuje intenzitu jej celkového skúmania a určuje charakter prístupu k jej spracovaniu. Hmotný relikt ľudovej kultúry, uložený v múzeách a expozíciách, sa bude natrvalo prihovárať návštevníkom svojou funkciou, tvarom a dekorovaním. Múzeá a ich expozície zabezpečujú svojím spôsobom reliktom minulosti akúsi nesmrteľnosť. Dôsledným prístupom k budovaniu múzeí v prírode sa môže uchovať v určitom priestore i reálny obraz prostredia, v ktorom žili nosi-

telia a tvorcovia ľudovej kultúry. Štúdium duchovnej kultúry si vyžaduje zvlášť zodpovedný a citlivý prístup k skúmaniu, zbieraniu a spracúvaniu materiálu, pretože priemy tvorcá a nositeľ tejto kultúry podlieha v súčasnosti zmenám a priamemu zániku oveľa rýchlejšie, ako je to pri hmotnej kultúre. Záznam etnografie v teréne o konkrétnom jave duchovnej kultúry je často jediný a posledný.

Pevné miesto medzi javmi duchovnej kultúry má i ľudové liečenie, ktoré plasticky zobrazuje boj človeka s prírodou. Z jeho materiálov môžeme složiť mozaiku myslenia, viery a povahových vlastností človeka, ktoré zapadné do rámca konkrétnych hospodársko-sociálnych pomerov, čo napomohli zrodeniu a tradovaniu praktík ľudového liečenia. Cieľom národopisných výskumov ľudového liečenia v súčasnej spoločnosti je nielen poznať a opísať tradičné formy liečenia, ale ich aj kriticky prehodnotiť a poukázať na tie, ktoré sú zlé a neosožné a odlúčiť ich od tých metód a praktík ľudového liečenia, ktoré si zasluhujú pozornosť, prípadne i transformáciu do súčasnej odbornej medicíny. Nekritický prístup k ľudovému liečeniu v nedávnej minulosti viedol k skresleniu pohľadu, čo v konkrétnej forme malo za následok alebo nezdravé opovrhnutie tradičného ľudového liečenia ako celku, alebo jeho neprimerané zveličovanie a vyzdvihovanie.

Vieme, že mnohé dodnes vedecky nepreskúmané javy najmä z oblasti ľudského organizmu sú živnou pôdou pre aktívne pretrvávanie viery v existenciu nadprirodzených, človekom neovládateľných síl. Postranné účinky chemicky pripravených liečebných prostriedkov, nepríjemné pocity pacientov pri niektorých druhoch odborného lekárskeho vyšetrovania, značné riziko pre pacienta pri získavaní vzoriek z organizmu, alergické reakcie ľudského organizmu na mnohé chemicky pripravené látky - to sú dominantné

momenty znovuoživovania aktívneho záujmu o ľudové liečebné praktiky. Pri posudzovaní materiálov o praktikách ľudového liečenia treba brať do úvahy skutočnosť, že pri snahe pomôcť blízkemu trpiacemu človeku panovala u ľudí akási pružká, až pudová živelnosť, nedočkavosť, ktorá často spôsobovala, že chorému podávali niekoľko liečebných prostriedkov či praktík krátko za sebou až do chvíle, kým sa nedostavil požadovaný účinok. Najväčší dôraz však sami kládli práve liečebnému prostriedku, ktorý dali bezprostredne predtým, ako chorý prejavil známky úľavy. Na základe zmienenej skutočnosti prežívajú v tradičnom liečení mnohé bezcieľne a navyše škodlivé praktiky. So zámerom odhaliť skutočné účinky zozbieraných liečebných praktík je potrebná ich prísna selekcia na základe výskumu v laboratórnych podmienkach.

V tomto príspevku sa dotkneme iba niektorých oblastí ľudového liečenia, pričom budeme vychádzať predovšetkým z terénnych výskumových materiálov zozbieraných v priebehu posledných desiatich rokov z dedín na Slovensku a starších písomných prác publikovaných na skúmanom území od konca 16. storočia. Naše ľudové liečenie, ako dokladá aj staršia pramenná literatúra, malo tendenciu vylučovať prirodzené príčiny chorôb. Pôvod chorôb ľudia pripisovali zlým duchom, čarom, úrekom, nepriateľom, vetru, vode, chrobákom, zvláštnym zjaveniam a vplyvom nebeských telies, prievanu, démonickým bytostiam, nečistým silám a podobne. Od informátorov často počuť slová: "dotkla sa ho choroba", "doľahla naň choroba", "prechodil chorobu", "horúčka ustúpila". V týchto výrazoch pretrváva stopa chápania choroby ako "činu ducha". Vo viere najstaršej generácie je choroba akýmsi démonom, ktorý telo človeka opanuje, chytí a drží. Chroba je v jeho predstavách živá realita preberajúca podobu netvora či podivína - vytvorená zo strachu vo vy-

sokej horúčke alebo prudkej bolesti. Obvykle symptomy choroby určili podobu démonov; žltačka je žltá, ruža červená, opuchlina mení farby - modrú, červenú, bielu - čo zodpovedá trom štádiám zafarbenia vredu alebo opuchliny. Vonkajší prejav choroby mal vplyv i na vytvorenie ľudového názvu pre danú chorobu "žltačka", "padačka", "lupienka", "ruža", "krtica" a podobne. Primerané k etiológii chorôb bola i terapia. Tak príčiny chorôb, ako i ochranné prostriedky stoja na báze démonickej viery. Treba predovšetkým démona z chorého vyhnať alebo ho z obkľúčeného miesta, v ktorom sa chorý nachádza, vyprosiť. Liečenie našej najstaršej generácie je zhodné s procedúrami liečenia iných ľudí, nesie stopy svojho dávneho pôvodu, keďy človeku odvšadiaľ hrozilo nebezpečenstvo; sú to spôsoby obrany i útoku, ktorými sa preukazoval životu a ktorých užíval. V zažehnávaniach hrôzy, v prosbách, alebo vypudzovaní zlého ducha choroby, v liečení sympaticky podvádzajúcom, otriasajúcom a bijúcom démonov. Pripomína to vojnu s nepriateľom. Na druhej strane sa oferné milodary kladú za chorých na oltáre, alebo kupujú na púťach. Časti z tela chorého, liečebné praktiky vykonávané ohľade v pôste, púšťanie krvy sekaním žíl - zastupujúce krvavé obete, to všetko sú prežitky pohanského kultu, ktorými sa snažili ovplyvniť nečisté sily, aby ony odstúpili od chorého. Pri bosorovaní sa používali pevne stanovené formuly a tajné znaky. Aj nepatrná odchýlka negovala účinok. V ľudovom liečení bolo možné i čas trvania choroby organizovane stanoviť. Čím dlhší mal byť účinok čarov, tým tajomnejšie predmety sa pri nich používali. Medzi čarovnými prostriedkami, ukladajúcimi chorobu alebo smrť, sú najnebezpečnejšie predmety, ktoré boli v bezprostrednom styku s mŕtvym: vyčesané vlasy alebo nechty z mŕtveho, palce z obesenca, prah a kosti z cintorína. Požité vnútorne /v potrave alebo v nápoji/ alebo zvonku

/zakopané pod prah, podložené na nárožie domu, alebo na cestu/, zapôsobia bezpochyby na toho, kto po nich prejde, zvlášť vo forme pichania, trhania, lámania, ba i smrti. Žiaden čarodej ani veštec už nemohol pomôcť zastaviť, alebo zmierniť účinok nápoja, ktorý bol pripravený z prachu mŕtveho tela a vody nabranej za mlynským kolom - postihnutý musel zomrieť.

Popri chorobách, ktorých vznik pripisovali ľudia konaniu bosoriek a nadprirodzených síl, stretávame sa v ľudovom liečení aj s reálnym vysvetlením a zdôvodnením príčin vzniku niektorých chorôb. Tieto vychádzajú predovšetkým z priameho pozorovania chorých po vonkajšom prejave choroby, zvažovaní situácií a okolností, ktoré predchádzali danému chorobnému stavu. Získané materiály naznačujú, že najčastejšou reálnou príčinou ochorenia bývalo vysilenie a preťaženie pri práci, suché horúčavy alebo silné zimy, jedovatý hmyz, nešetrné zaobchádzanie, nedostatočná výživa a zlá hygiena.

Pri výskumoch a štúdiu problematiky ľudového liečenia sa stretáme aj s osobami, ktoré sa pri svojej práci neopierali o racionálne vedomosti z oblasti ľudového liečenia, ale o nadprirodzené sily, aktivizovaním ktorých sa snažili škodiť, privolať chorobu, alebo pomáhať pri počareniach, presne určiť vinníka či vinníčku, ba dokonca ich aj potrestať. Podľa hodnotenia kolektívu v tomto prípade boli známe: a/ osoby pôsobiace zlo - "bosorki", "čarodejnice", "strigi", ktoré pri svojej práci používali predmety bezprostredne súvisiace s človekom. Získali ich odcudzením od osôb či zvierat, ktorým chceli škodiť. Rozhodujúcim činiteľom pri práci opisovanej skupiny bola závisť, ziskuchtivosť, snaha zbohatnúť zo strachu a nevedomosti iných; b/ kladné bytosti, ktoré konali dobro, boli "mudrci", "boginki", "vedomci", "veštice". Pracovali za pomo-

ci posvätených predmetov, trojkráľovej kriedy, posvätenej vody i posvätených zeliniek. Určujúcim momentom týchto liečiteľov bola snaha pomôcť trpiacemu. Intenzita vykonávanej činnosti bývala a/ príležitostná - strigou sa napr. stávala v očiach kolektívu žena, ktorá závidela svojim susedom, a preto im urobila škodu. Tým sa jej závisť uspokojila a žila normálne ďalej; b/ sústavná - ak získané vedomosti boli hlbšie, a daná osoba ich vedela vo svoj prospech využiť, chýr o nej sa rozniesol veľmi ďaleko, a prichádzali k nim ľudia, ktorým pomáhali. Získavanie vedomostí bolo podstatne zložitejšie ako pri skupine racionálnych liečiteľov. Medzi ľuďom sa tradujú názory, že bytosti spôsobujúce zlo, choroby, nemôžu zomrieť prirodzenou smrťou dovtedy, kým svoje "remeslo" neodovzdajú ďalšiemu pokračovateľovi pod prísahou krvi alebo boha. Za nasledovníkov si vyberajú staré dievky, bezdetné vdovy stredného veku alebo i vlastné dcéry. Podľa údajov, ktoré sa pri výskumoch zistili, strigami sa stávali i dievčatá, ktoré sa vydali do druhej dediny. Nový kolektív, do ktorého prišli, mladú ženu neprijal, ba mala ešte i nepriateľky medzi bývalými vratovníčkami svojho muža. Nadobudnutie vedomostí tohto druhu malo svoje kritériá, a bolo privilégiom iba úzkeho kruhu vybraných osôb. Doba vykonávania bola tiež rozdielna: kým osoby pôsobiace zlo pracovali neskoro večer alebo v noci pri slabom osvetlení a celkom osamotení, veštci, boginki vykonávali svoje úkony zavčasu ráno alebo za bieleho dňa vždy v prítomnosti osoby, ktorá prišla prosiť o pomoc.

Za základné hľadisko pri triedení liečiteľov obdarených nadprirodzenou silou považujeme hodnotenie kolektívu, pretože ono najplastickejšie znázorňuje podstatu zámeru činnosti týchto osôb. Ostatné nami vymedzené kritériá, ako intenzita vykonávanej činnosti, získavanie ve-

domostí i doba liečenia sú doplňujúce.

Osobitnú a veľmi početnú skupinu ľudových liečiteľov na Slovensku tvoria pôrodné baby. Pre výskum ich práce sme z:clili v roku 1974 horskú tatranskú obec Lendak, kde značný konzervativizmus jeho obyvateľov pomohol uchovať množstvo archaických zvykov a obradov spojených so skúmanou problematikou. Tehotenstvo v rodinách lendackých roľníkov bolo samozrejmosťou každej otehotnenia schopnej vydatej ženy. Kraj okolo Tatier bol vždy pekný na pohľad, ale tvrdý na život. Namáhavá fyzická práca, ktorú si najmä v minulosti vyžadovalo získavanie obživy v celej tatranskej oblasti, urobila i lendacké ženy pevnými a odolnými. S chorobami sa u nich takmer nestretáme, okrem vírusových epidémií, ktoré sa hromadne šírili a proti ktorým boli vo všeobecnosti ľudia bezmocní. Posledný záznam o vírusovej epidémii v Lendaku, ktorá sa skončila smrťou - mor -, pochádza z roku 1838. Podľa získaných štatistických údajov bolo priemerné funkčné obdobie ženy-rodičky ohraničené vekom 17 - 37 rokov, pričom priemerný počet pôrodov ženy bol 11, zatiaľ čo priemer živých a životaschopných detí bol 8. Z tohto malého množstva štatistických údajov vidíme, že populácia bola v obci pomerne vysoká. Obmedzovanie tehotnosti zákrokmi tu bolo zriedkavé a stretali sme sa [?] ním najmä u slobodných dievčat alebo mladých vdov. Praktiky, ktoré sa v tomto prípade používali, boli rôzne: napríklad v lete šli ženy, ktoré nosili nežiaduce deti, do hory spolu s mužmi, a dvíhali tu ťažké brvná dovtedy, kým nenastalo krvácanie; inokedy zasa dvíhali veľkú putňu naplnenú vodou zo zeme na lavicu, prehýbali sa do prázdneho súseka na povale, skákali z rebríka, ktorý viedol na povalu, do siena alebo komory a podobne. Vo viacerých prípadoch sa stávalo, že pevné a zdravé ženy si krvácanie nepriv olali, ale si oslabili iné orgány - chrbticu, krí-

ňa, žalúdok, ruky, nohy, a navyše porodili zmrzačené dieťa. Keď sa žene podarilo nejakým spôsobom vyvolať krvácanie, zavolali k nej za dve-tri hodiny pôrodnú babu, ktorá krvácanie zastavila tak, že stiahla chorej pláteným handrami ruky i nohy a nakázala jej ležať, kým krvácanie neprestalo. S tým, že si krvácanie vyvolali násilným spôsobom, sa zväčša pôrodnej babe nepriznali. V skúmanej obci boli známe i rastliny, ktorým pripisovali účinok pri vyvolaní menzesu, ako napr. papraď, čierna byľ, ľubovník, vres, slez okrúhlolistý, rozrazil lekársky, krvavník, materina dúška. Dve posledné spomenuté rastliny boli najrozšírenejšie. Silný odvar z lístkov krvavníka a kvietok materinej dúšky splnil požadovaný účinok iba vtedy, keď sa tieto rastliny zbierali od Juraja /24. apríla/ do Jána /24. júna/. Významnou byľou pri liečení bol harmanček /kamilka/, ktorý sa zbieral len do 25. júna. Počas jánskej noci sa premenil na "psie kvety" a stratil liečivú moc.

Lendackým ženám pri pôrodoch pomáhali pôrodné baby. Funkcia pôrodnej baby v Lendaku až do roku 1930 sa tak trochu dedila, nie však po stránke pokrvnej, ale medzi vdovami. Stávali sa nimi mladé vdovy, ktoré boli v kolektíve obľúbené a vynikali väčšou fyzickou silou. Ich prítomnosť vzbudzovala u rodičiek dôveru a istotu. Pôrodné baby poznali aj účinky rastlín, ktoré často zbierali a spracúvali - sušili, drvili, miešali. Do roku 1920 boli v Lendaku tri pôrodné baby naraz. Každá mala svoj nepísaný obvod v blízkosti vlastného domu, a tam chodila pomáhať. Navzájom sa radili a pri vážnych stavoch si aj pomáhali. V prípadoch, keď sa všetky tri pôrodné baby spolu radili, bol väčšinou stav pôrodu veľmi vážny a rodička s dieťaťom alebo jeden z nich ho neprežili. Možno práve pre túto okolnosť sa dodnes zachovalo v skúmanej dedine porekadlo "Keď má dieťa tri baby, zomrie".

Pôrodné baby sa pozerali na ženu rodičku prvý raz až vtedy, keď už začínala rodiť, lebo až vtedy ich k žene zavolali. V Lendaku sa vydávali dievčatá do domu ženícha, a preto pri pôrode bývala najčastejšie svokra a pôrodná baba. Prvé dieťa šla však mladá žena porodiť do domu svojej matky. V prípadoch, keď bol priebeh pôrodu ďalších detí ťažký a jeho výsledok neistý, zavolala sa k pôrodu vždy aj vlastná matka rodičky, totiž ďalšie deti rodila nevesta už v dome muža. Pred pôrodom sa pripravila horúca voda na pec, fľaša s pálenkou, odvar z harmančeka, dve plachty, čisté korýtko alebo putňa na okúpanie novorodenca a dostatok petroleja na svietenie. Keď prišla pôrodná baba na zavolanie do domu rodičky, všetkých ľudí okrem svokry alebo matky bez milosti poslala von z izby alebo aj z domu /v prípade, keď nebola v dome komora prispôsobená na spanie/. Deti sa cez deň hrali vonku a na noc ich zobrali k sebe susedia na prenocovanie. Ak boli v čase, keď prišiel pôrod, doma muži, takmer bez výnimky išli do krčmy. V lete však pracovali na týždňovkách ako drevorubači a domov prichádzali len v sobotu večer. Pri prvom dieťati sa išla správa oznámiť otcovi hneď po narodení aj v prípade, keď pracoval v hore. Pri druhom a ďalších deťoch sa so správou už tak neponáhľali. Otec sa ju dozvedel až vtedy, keď sa vrátil domov.

Pomoc pôrodnej baby bola obmedzená najmä na mechanický pohyb, ktorým žene pri tlakových bolestiach pomáhala. Na urýchlenie pôrodu nechávali baby rodičke ohrievať nohy v horúcej vode, alebo im vyhrievali rodidlá nad parou z horúcich zemiakov. Ak žena po pôrode silno krvácala, prikladali jej na brucho studené obklady, dávali jej vypiť odvar z rozmajrínu alebo prevarenú a precedenú hnojovku. Hnojovku považovali za účinný liek, ktorým sa predchádzalo zápalom alebo sa nimi zápaly liečili. Väčšia práca pôrodnej baby sa začala až po narodení dieťaťa, ktorému

rozrezala a zaviazala pupočnú šnúru ľanovou niťou, okúpala ho vo vlažnej vode, do ktorej priliala trochu sladkého mlieka a drobné peniaze. Tieto prakticky mali zabezpečiť, aby dieťa bolo po celý život milé a bohaté. Podobný účinok sa snažili dosiahnuť aj vyliatím vody, v ktorej novorodenca okúpali, pod sladkú jabloň. Ak bolo narodené dieťa chlapec, pofŕkala pôrodná baba vodou z jeho kúpeľa izbu, aby vraj ostal v rodičovskom dome, ak to bolo dievča, vyliala vodu na cestu, aby sa vydala z domu a podobne. Stávalo sa, že dieťa prišlo na svet pridusené alebo v bezvedomí. Vtedy zapálili husie pero, ktorého tlením vzniká ostrý a prenikavý zápach. Jeho vdýchovaním sa dieťa prebralo z bezvedomia. Ak sa narodilo dieťa s pupočnou šnúrou okolo krku, pôrodná baba hovorila, že to vraj zapríčinila samotná žena, keď sa v čase tehotenstva prekrúcala, alebo chodila popod žrď. Nadmerné slintanie u dieťaťa tiež pripisovali za vinu žene, lebo v čase tehotenstva žuvala žuvačku, a to nebolo dovolené. Vinu za zajačí pysk "vlčiu papuľku" dieťaťa pripisovali zasa mužovi, ktorý vraj udrel v čase tehotenstva ženu po tvári. S kožným plameňom "malinou" sa narodilo dieťa vtedy, keď tehotná žena nedostala to jedlo, po ktorom zatúžila, alebo ak sa tehotná žena zadívala na požiar.

Pôrodná baba okrúcala novorodenca do plienok urobených zo starých ľanových plachát. Staré plachty boli prením už jemnejšie a dieťaťu nerobili odreniny na koži, ako sa to stávalo pri používaní nových plachát. Ak rodičke dieťa zomrelo, pri nasledujúcom si už zavolala inú kmotru, a tej podala dieťa ku krstu nie dverami, lež cez oblok. Plač dieťaťa pri krste v kostole bol nežiadúci. Preto pôrodné baby, ktoré prišli druhý raz do domu okúpať dieťa šestonedieľky, keď malo ísť na krst, uvarili slabší čaj z podbeľu, repíka a maku, ktorý dali dieťaťu krátko pred

odnesenia na krat vypiť. Účinkom čaju dieťa niekoľko hodín spalo.

Práca pôrodnej baby bola náročná hlavne na čas. Keď ju prišli zavolať, bez meškania sa schystala a ponáhľala sa pomáhať, či to bolo v noci, vo svitok alebo cez veľkú búrku. Pôrodnú babu bolo možno nájsť doma, v kostole, alebo stáť pri rodičke. Každý, kto ju potreboval, vedel, kde jú v danej chvíli nájde. Ak si to okolnosti vyžiadali, mohli pôrodnú babu vyvolať z kostola i uprostred kázne, a nik sa nepohoršoval. Toto privilégium mala v dedine len pôrodná baba. V rebríčku dôležitosti a vážnosti funkcií v dedine stála pôrodná baba v Lendaku na štvrtom mieste: za farárom, richtárom a učiteľom. Odmena, ktorú pôrodná baba dostávala za pomoc, mala naturálnu podobu. Bohatí a strední gazdovia jej dávali slaninu, klobásy, maslo, múku. Rodiny chudobnejších gazdov jej za pomoc narúbali dreva, obrobili kúsok poľa, obielili dom. V očiach dedinského kolektívu bola pôrodná baba hodnotená ako žena dobrá, statočná, ale veľmi prísna. Jej autorita vzrastala rokmi, ako dorastala generácia, ktorej pomáhala na svet. V nových podmienkach socialistickej spoločnosti zmenila sa funkcia pôrodnej baby v Lendaku. Pôrodná baba učí mladé mamičky, ktoré sa vrátia z nemocnice, ako majú kúpať, prebaľovať, obliekať novorodencov a odovzdáva im všetky pozitívne vedomosti získané dlhoročnou prácou. Úcta a vážnosť pôrodnej baby v dedinskom kolektíve pretrváva do súčasnosti.

Archívnictvo v Slovenskej socialistickej republike

Peter Kartous

Slovenské archívy ochraňujú, spracúvajú a sprístupňujú kultúrne dedičstvo národa v oblasti historických informácií. Sú aktívnou súčasťou spoločenských vied a informačného systému spoločnosti. Rozvíjaním vlastnej disciplíny - archivistiky, napomáhajú aj rozvoj historickej vedy, pomocných vied historických a ďalších spoločenských vied. Neustále vzrastá význam využívania archívnych dokumentov v kultúrno-výchovnej práci, pri aktualizácii významných politických a historických udalostí a výročí, ako aj pri prehlbovaní vedomostí mladej generácie pri poznávaní národných dejín. V značnej miere sa využívajú retrospektívne archívne informácie v oblasti národného hospodárstva a pre praktické potreby občanov.

Slovensko patrí ku krajinám, ktoré majú bohaté historické archívy, a to nielen vekom, ale i rozsahom a významom. Ich historizmus odráža historické dianie v našej domovine už od 11. storočia. Je svedkom toho, že Slovensko zaujímalo významné postavenie v strednej Európe. Jeho nerastné bohatstvo, hlboké lesy, žírne polia, geografická

poloha na križovatke civilizácií a hospodárskych a politických záujmov, no nadovšetko jeho pracovitý ľud, to boli nosné piliere rozvetvenej nadstavby v podobe mocenskoadministratívnych inštitúcií s politickou a hospodárskou mocou. O ich činnosti svedčia cenné archívy žúp, s písomnosťami od stredoveku až takmer do polovice 20. storočia. Archívy feudálnych rodov, panstiev a šľachtických latifundií, cirkevnej hierarchie, banskohutníckych podnikateľov, súdov rôznych stupňov, slobodných kráľovských miest, mestečiek, ba aj vysokých a stredných škôl, rôznych kolégií, spolkov a významných verejných činiteľov sú tiež dôležitou pramennou bázou k poznávaniu našej minulosti. Buržoázna Československá republika nám zanechala rozsiahly archív ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, archívy detašovaných oddelení pražských ministerstiev, Slovenskej krajiny i orgánov verejnej správy a súdnictva. Zachoval sa aj komplex súborov archívnych dokumentov fašistickej éry na Slovensku do roku 1945. Obdobie budovania ľudovej demokracie a socialistického Československa je už tiež bohato zastúpené v našich archívoch.

Časove najstaršie archivárom vyhotovené záznamy sú z mestských archívov siahajúce do 13. storočia. Pokusy o spísanie listín zaznamenávame od 14. storočia, no snahy o ich serióznejšie usporiadanie, prípadne i zhotovenie orientačných pomôcok až do 16. storočia. Osobitné miesto zaujímajú archívy tzv. hodnoverných miest /loca credibilia/, ktoré boli kancelárskou zvláštnosťou feudálneho Uhorska. Hoci hodnoverné miesta patrili kapitulám a konventom, boli to významné verejnoprávne inštitúcie. Boli činné už od 13. storočia. Ich archívy vznikali súbežne z praktických potrieb ako archívy verejnonotárskych inštitúcií.

Dlhú tradíciu majú archívy žúp. Spomínajú sa od 16.

storočia, i keď s funkciou župného archivára sa stretávame až koncom 18. storočia. Zo súkromných archívov najrozšírenejšie boli archívy feudálnych panstiev, rodov a rodín - prakticky archívy veľkostatkov. Osobitnú pozornosť si zasluhujú ústredné rodové archívy /Erdődy, Esterházy, Pálffy, Zay/, ktoré sa organizujú v polovici 18. storočia, odkedy sa datuje aj ich usporiadanie a sprístupňovanie vo forme elenchov. Do roku 1918 môžeme ešte spomenúť archívy cirkevných inštitúcií, archívy banského a lesného eráru a ďalších verejnosprávnych a súkromných inštitúcií a podnikov.

V buržoáznej ČSR, ani za tzv. slovenského štátu nedošlo ku konštituovaniu archívnictva ako spoločenskovedného či informačného systému. Od roku 1919 jestvoval Štátny inšpektorát archívov a knižníc, po roku 1939 Štátny inšpektorát archívov a knižníc pri Ministerstve školstva a zvláštny referát pri prezídiu Ministerstva vnútra, ktorý sa mal starať o župné archívy, ale jeho kompetencia bola ešte nedostatočná. Pozitívne v tomto období možno hodnotiť vznik a činnosť Krajinského archívu od roku 1928, činnosť mestských archívov v Bratislave a v Kremnici, i Archívu Slovenského národného múzea v Martine.

Markantný vzostup slovenského archívnictva sa datuje po roku 1945. Už v tomto roku Gustáv Husák, vtedy povereník vnútra, vydal obežník okresným národným výborom o zaistení a ochrane archívov národnými výbormi. V roku 1947 sa utvoril Pôdohospodársky archív pri Povereníctve pôdohospodárstva. V roku 1950 vznikol dnešný Štátny ústredný archív v Banskej Štiavnici. V roku 1952 vznikol Štátny ústredný archív SSR a Slovenská archívna komisia, ktoré sa v roku 1954 zmenila na Slovenskú archívnu správu.

Zásadný význam pre organizačné a koncepčné rozvi-

nutia slovenského archívnictva malo vládne nariadenie č. 29 zo 7. mája 1954 o archívnictve. Sústredilo organizovanie a riadenie archívnictva v rezorte Ministerstva vnútra a poskytlo právne základy pre vybudovanie Jednotného štátneho archívneho fondu a jeho postupné sústredenie do ucelenej sústavy archívov.

Organizácia a systém práce archívnictva v SSR i jeho pevné zakotvenie v socialistickom spoločenskovednom a informačnom systéme vychádza zo zákona Slovenskej národnej rady č. 149 o archívnictve z roku 1975. Na plnení úloh sa podieľa 46 štátnych archívov /dva ústredné, sedem oblastných, tridsaťpäť okresných, dva mestské/, ďalej archívy organizácií osobitného významu, podnikové archívy a archívy politických strán.

Hlavné úlohy slovenského archívnictva spočívajú v ochrane archívnych dokumentov, v ich spracúvaní a sprístupňovaní a všestrannom využívaní. V oblasti ochrany sa pozornosť archívov zameriava najmä na utváranie vhodných priestorových a klimatických podmienok pre dlhodobé uloženie archívnych dokumentov, na ich konzerváciu a reštauráciu, na vyhotovovanie konzervačných a študijných mikrofilmov. Na úseku spracúvania a sprístupňovania archívnych dokumentov sa pozornosť archivárov zameriava na tvorbu archívnych pomôcok - sprievodcov po archívnych fondoch, inventárov, katalógov, prehľadov, edícií prameňov, rozborov atď. V oblasti praktického a vedeckého využívania archívnych informácií sa pozornosť venuje ich poskytovaniu politickým, hospodárskym, vedeckým a kultúrnym inštitúciám, občanom i zahraničným záujemcom. V popredí vedeckej archívnej práce je rozvoj vlastnej disciplíny - archivistiky, ďalej pomocných vied historických, slovenskej historiografie a ďalších príbuzných disciplín.

Archívy v SSR ochraňujú vo vyše 12 000 archívnych

fondoch, zbierkach a pozostalostiach bohaté kultúrne dedičstvo národa. V takmer 200 000 bežných metroch zväčša písomného, ale aj obrazového a zvukového materiálu sú uložené milióny retrospektívnych informácií, dokumentujúcich spoločenský život na území Slovenska od 12. storočia až do súčasnosti. Najstarším archívnym dokumentom je tzv. Zoborská listina z roku 1111, uložená v Archíve nitrianskeho biskupstva.

Našou vrcholnou archívnou inštitúciou je Štátny ústredný archív SSR, ktorý je i hlavným vedeckovýskumným pracoviskom v odbore archívnictva. Jeho úlohou je zhromažďovať, odborne spracúvať a sprístupňovať archívne fondy a zbierky ústrednej slovenskej proveniencie alebo celoslovenského významu.

Z materiálov z obdobia feudalizmu k jeho najvýznamnejším fondom patria súbory písomností rodov Erdődy, Esterházy, Kostolányi, Brunschwick-Chottek, Pálffy, Révay, Zay, Amade-Üchtritz, Prileský-Ostrolúcky, Rakovský, archívne súbory verejných základín, cisárskych majetkov na Slovensku, bratislavsko-trnavského panstva ostrihomského arcibiskupstva atď. Obsahujú bohaté pramene k hospodárskym a sociálnym dejinám na feudálnych panstvách hlavne na západnom a sčasti na strednom Slovensku, ale i v Maďarsku, Rumunsku, Juhoslávii, Rakúsku, NDR a na Zakarpatskej Ukrajine. Napríklad rozsiahle písomné celky rodu Pálffyovcov obsahujú pramene k obrane Uhorska proti Turkom v 16. - 17. storočí, k stavovským povstaniam uhorskej šľachty v 17. a začiatkom 18. storočia, k obrane Viedne roku 1683, k vojnám o španielske dedičstvo v rokoch 1701-1714, k sliezskej vojne v rokoch 1742-1745, k sedemročnej vojne v rokoch 1756-1763, k rakúskej politike v severnom Taliansku v 18. storočí.

Do skupiny cirkevných archívov patria v tomto archí-

ve fondy premonštrátskych kláštorov v Jasove, Lelesi a Veľkom Varadíne. Pre výskum stredovekých dejín Slovenska majú eminentný význam archívy hodnoverných miest, a to dva fondy kapitúl /bratislavskej a spišskej/ a tri fondy konventov /jasovského, leleského a hronskobeňadického/. Časť stredovekých listín od 13. storočia sa týka aj územia [redacted]ska, Zakarpatskej Ukrajiny a čiastočne Maďarska.

V oddelení dejín kapitalizmu ŠÚA SSR sú uložené archívne fondy z obdobia po roku 1918, z čias buržoáznej ČSR a tzv. slovenského štátu. Ide hlavne o spisové celky orgánov štátnej moci a správy, súdnictva, úradov pozemkovej reformy, hospodárskych orgánov a organizácií, politických strán a odborárskych organizácií, pozostalosti, zbierky, sčítanie ľudu v rokoch 1930, 1940 a i. Medzi najvýznamnejšie fondy tohto oddelenia patrí agenda ministra s plnou mocou pre správu Slovenska /1918-1927/, Krajinský úrad /1928-1938/, orgány štátnej moci a správy z rokov 1938-1945, tri slovenské gymnáziá z 19. storočia /Revúca, Martin, Kláštor pod Znievom/ a viacero osobných pozostalostí /Ján Levoslav Bella, Pavol Blaho, Matúš Dula, Vladimír Makovický, Vavro Šrobár a i./ a zbierka Slovenského národného povstania.

V oddelení dejín socializmu ŠÚA SSR sú uložené archívne fondy po roku 1944. Medzi najcennejšie fondy patria súbory písomností Slovenskej národnej rady, Zboru povereníkov, jednotlivých povereníctiev a Národného súdu, ktorý pôsobil po oslobodení. Unikátne sú zápisnice zo zasadnutí Slovenskej národnej rady v období Slovenského národného povstania, zápisy zo zasadnutí Predsedníctva SNR a Zboru povereníkov SNR z obdobia oslobodzovania Slovenska v roku 1945.

Štátny ústredný banský archív v Banskej Štiavnici zhromažďuje a sprístupňuje archívne fondy banskej, geolo-

gickej a príbuznej proveniencie. Je jedinečnou inštitúciou svojho druhu nielen v Československu, ale aj v Európe. Zachováva súbor banskoarchívnych a príbuzných fondov, ktoré poskytujú bádateľovi ucelený obraz o dejinnom vývoji slovenského /a v niektorých prípadoch aj v širších rámcoch/ baníctva, údaje o geologických skutočnostiach slovenských nerastných ložísk a o dejinách ich exploatácie.

Charakteristickou zvláštnosťou jeho fondového bohatstva sú veľké súbory banských máp a plánov, ktoré úzko súvisia s archívnym materiálom spisovnej povahy. Najviac takéhoto kartografického materiálu obsahuje písomná pozostalosť Hlavného komornogrófskeho úradu a čiastočne i archívy banských kapitanátov, ich právnych nástupcov a archívy výrobných organizácií.

Najdôležitejším fondom archívu je Hlavný komornogrófsky úrad v Banskej Štiavnici z rokov 1524-1918. Pozornosť bádateľov pútajú aj fondy: Banská komora v Banskej Bystrici 1535-1851, Vrchný inšpektorský úrad v Smolníku 1695-1871, ďalej fondy banských riaditeľstiev, úradov, súdov, hút, bratských pokladníc, písomné súbory ku komorským panstvám a k lesným úradom. Z ďalších archívnych fondov treba ešte spomenúť Banskú a lesnícku akadémiu v Banskej Štiavnici, Vládny komisariát pre štátne banské a hutnícke závody v Bratislave a ďalšie banské inštitúcie, úrady, školy atď.

Významnou zložkou sústavy archívov na Slovensku sú štátne oblastné archívy v Banskej Bystrici, Bratislave, Bytči, Košiciach, Levoči, Nitre a Prešove. Zhromažďujú a odborne spracúvajú fondy verejnej správy, súdnej správy, feudálnych panstiev, cirkevných úradov, lesnej správy, škôl, hospodárskych organizácií, spolkov, zbierky a pozostalosti. Najväčšiu skupinu fondov v štátnych oblastných archívoch tvoria fondy žúp. Ich písomnosti dokreslu-

jú spoločenské, sociálne a kultúrne pomery príslušného regiónu už od 16. storočia. Sú cenným prameňom k poznaniu všetkých odvetví verejného života a čiastočne i ekonomických a sociálnych pomerov vládnúcej šľachty i poddaného ľudu až do konca feudalizmu. Obsahujú pramene k dejinám školstva, kultúry, zdravotníctva a k slovenskému národnému hnutiu. Župné fondy z buržoáznej ČSR a tzv. slovenského štátu dokumentujú politický i hospodársky život, organizáciu revolučného proletariátu i sociálne zápasy v období dočasnej stabilizácie kapitalizmu a pomery po rozbití Československej republiky až do oslobodenia našej vlasti Sovietskou armádou.

Spomedzi početných fondov verejnej správy /slúžnovské úrady, rezortné štátne úrady atď./ rozsahom i významom vynikajú fondy krajských národných výborov, odrážajúce so[redacted]ké premeny našej krajiny po Víťaznom februári [redacted]

[redacted] činnosti justičnej správy sú významné archívne [redacted] krajských súdov, okresných súdov, ľudových súdov a [redacted]tnych zastupiteľstiev, obsahujúcich veľa materiálov [redacted] perzekúcii robotníckeho hnutia a protifašistického odboja i o stíhaní kolaborantov a zradcov z obdobia tzv. slovenského štátu.

K časove najstarším patria archívne fondy patrimónií, rodov, rodín a veľkostatkov, obsahujúce i stredoveké listiny od 13. storočia. Fondy lesnej správy a lesného hospodárstva poskytujú cennú dokumentáciu, potrebnú aj dnes k štúdiu pôdohospodárskych a lesohospodárskych pomerov.

Fondy cirkevnej správy /biskupstiev, kapitúl, kláštorov, správ cirkevných majetkov atď./ sú takisto veľmi významné. Popri štúdiu cirkevnej správy a dejín umožňujú aj štúdium k dejinám školstva, kultúry a národnostnej

otázky v bývalom Uhorsku. Mimoriadne využívané sú cirkevné matriky, ktoré sú nenahraditeľným prameňom pri zisťovaní či overovaní biografických dát alebo údajov i pri genealogických rešeršoch.

Špecifické postavenie v sústave archívov má Archív hlavného mesta SSR Bratislavy. Zhromažďuje, sprístupňuje a využíva archívne dokumenty pochádzajúce z činnosti Národného výboru hlavného mesta SSR Bratislavy, obvodných národných výborov a nimi riadených organizácií a zariadení, ďalších štátnych a iných orgánov a organizácií a ich predchodcov, ktorých pôsobnosť sa vzťahuje, alebo sa vzťahovala iba na územie mesta a jeho časti. Mestský archív obhospodaruje historické pramene k dejinám mesta od druhej polovice 12. storočia až do súčasnosti. Z vyše 250 fondov a zbierok a pozostalostí s rozsahom vyše 3,7 bežných kilometrov a 27 000 jednotlivín sú najrozsiahlejšie fondy mesta Bratislavy, mestského notárskeho úradu, národného výboru, Útvaru hlavného architekta, Mestského investorského útvaru, škôl a Cirkevného hudobného spolku.

Archív má najbohatší stredoveký materiál mestského charakteru v celej strednej Európe. Okrem listín a listov sú to predovšetkým kompletné série úradných mestských kníh od roku 1402 až po súčasnosť. Archívny materiál dokumentuje politické, sociálne, hospodárske a kultúrne dejiny mesta, bratislavskej society, rodov i jednotlivcov a má veľký význam aj pre dejiny stredoeurópskych štátov a miest.

V štátnych okresných archívoch, ktorých je 35, sa sústreďujú archívne fondy z činnosti národných výborov a nimi riadených organizácií a ich predchodcov, ktorých činnosť sa vzťahuje na územie okresov, miest a obcí. Medzi základné fondy uvedených archívov patria fondy magistrátov, mestských úradov, okresných úradov, obec-

ných a obvodných notárskych úradov. Ďalej sem patria fondy okresného súdnictva a prokuratúry, finančnej a daňovej správy, škôl a školských, kultúrnych a osvetových orgánov a inštitúcií, politických a odborových organizácií, podnikov, družstiev, združení, spoločenských, záujmových a branných organizácií a spolkov. Obsah týchto fondov je svedectvom činnosti aparátu mocenských a správnych orgánov feudálnej a buržoáznej štátnej a verejnej správy a hospodárskych korporácií, svedectvom politických, národných a sociálnych zápasov slovenského ľudu. Vzťahuje sa aj na budovanie školskej, zdravotníckej a osvetovej sústavy na Slovensku v minulosti.

Z novších a súčasných archívnych fondov sa široko využívajú fondy okresných, mestských a miestnych národných výborov. Možno ich využiť pre štúdium politického vývoja, hospodárskeho, sociálneho a kultúrneho napredovania jednotlivých regiónov, miest a obcí v období socializmu.

V sústave archívov SSR majú dôležité miesto archívy organizácií osobitného významu, sústreďujúce fondy organizácií, ktoré ich vytvárajú /Matica slovenská, Univerzita Komenského, Slovenská vysoká škola technická, Slovenská akadémia vied, Slovenské národné múzeum, Slovenská národná galéria, Československý rozhlas, Československá televízia, Československý film/. Dokumentárny materiál z činnosti uvedených organizácií a ich predchodcov, ako aj vlastníctvo rozsiahlych archívnych zbierok, ktoré sa formovali už v 19. storočí a v prvej polovici 20. storočia, je možné využiť pri výskume ich dejín, a v širšom rámci aj pri vedeckom bádaní v oblasti dejín kultúry a osvety, vzdelávania, školstva, vedy, techniky a umenia.

Sústavu slovenských archívov dopĺňajú podnikové archívy. Mnohé z nich opatrujú aj fondy hospodárskych podnikov a organizácií z obdobia do znárodnenia, ktoré

obsahujú množstvo údajov o vývoji priemyslu, bánk, finančníctva, družstevníctva, a tiež o sociálnych a mzdových podmienkach pracujúcich do roku 1945. Obdobie po roku 1945 a predovšetkým po roku 1948 dokumentujú archívne fondy podnikov, ktoré vznikli v období socialistickej výstavby našej vlasti. V širšom kontexte dokumenty týchto fondov dokresľujú celkový politický, hospodársky, kultúrny a sociálny vývoj na Slovensku do súčasnosti.

Informačné bohatstvo archívnej pramennej bázy, vedecká i kultúrna hodnota archívnych informácií, v ktorých je petrifikovaná ľudská skúsenosť radu generácií slovenského národa, je nesmierna. Slovenskí archivári vyvíjajú maximálne úsilie pre zachovanie, sprístupnenie a využitie tohto národného kultúrneho dedičstva a bohatstva, a to nielen pre domácu bádateľskú verejnosť, ale v súlade so Záverečným aktom z Helsínk napomáhajú aj výmenu vedeckých a kultúrnych informácií so zahraničím.

Jazykoveda na Slovensku po roku 1945

František Kočiš

ným jazykovedným pracoviskom na Slovensku.

V prvých rokoch obnovenej Československej republiky sa jazykovedci popri základnom výskume slovenského jazyka /najmä vypracovaním a spresňovaním nárečových dotazníkových podkladov a sústreďovaním nárečového materiálu zo všetkých nárečových oblastí Slovenska pod vedením E. Paulinyho a J. Štolca, neskôr A. Habovštiaka a F. Buffu/ a popri štúdiu všeobecnojazykovedných problémov /porov. zborník Recueil linguistique de Bratislava - 1948, časopisy Slovo a tvar, Linguistica Slovaca/ veľmi intenzívne venovali príprave učebných osnov, učebníc a učebných pomôcok pre školy všetkých typov, no najmä pre základné a stredné školy. Postupne sa prechádzalo na koncipovanie takých základných príručiek o spisovnej slovenčine, ktoré boli zacielené nielen na službu škole, ale aj celej kultúrnej verejnosti. Boli to predovšetkým nové Pravidlá slovenského pravopisu, zostaveniu ktorých predchádzala široká diskusia medzi jazykovedcami a zodpovednými pracovníkmi kultúry, školstva a spisovateľskej obce. Oproti Pravidlám, ktoré vyšli v roku 1940, nové Pravidlá slovenského pravopisu z roku 1953 priniesli citeľné zmeny v pravopise v prospech fonetických a výslovnostných zákonitostí spisovnej slovenčiny a v prospech demokratizačných úsilí i tendencií v používaní spisovnej slovenčiny. V roku 1953 vyšla Slovenská gramatika E. Paulinyho, J. Ružičku a J. Štolca, ktorá sa nadlho stala základným prameňom štúdia gramatickej stavby spisovnej slovenčiny /doteraz vyšlo päť vydaní - posledné v r. 1968/. Teoretický výskum spisovnej slovenčiny aj z hľadiska nových potrieb vyučovania slovenčiny v školách sa vhodne rozvíjal v časopise Slovenská reč. V rokoch 1959-1968 vychádzal pod vedením Š. Peciara Slovník slovenského jazyka v 6. dieloch. Bol to prvý výkladový slovník stredného typu,

ktorý zachytil slovnú zásobu spisovného jazyka v pomerne širokom časovom zábere. Široké chápanie pojmu súčasný spisovný jazyk v tomto diele, ako aj nie celkom ujasnený postoj autorského kolektívu k nárečovej slovnej zásobe použitej najmä v dielach slovenských realitických spisovateľov boli predmetom širokej diskusie i polemiky, z ktorej nakoniec vzišli veľmi pozitívne lexikologické i lexikografické poznatky, uplatňované neskôr i dnes pri rozvíjaní novej teórie súčasnej spisovnej slovenčiny.

Do radu základných diel o spisovnej slovenčine pribudlo v r. 1966 monumentálne kompendium morfológie slovenského jazyka /895 strán/, ktoré vypracoval kolektív slovenských gramatikov /L. Dvonč, G. Horák, F. Miko, J. Mistrík, J. Oravec, M. Urbančok/ pod vedením J. Ružičku. Je to dielo, ktoré i dnes dôstojne reprezentuje slovenskú jazykovedu doma i v slavistickom svete hĺbkou svojej teoretickej rozpracovanosti i bohatosťou dokladového materiálu zo všetkých štylistických rovín spisovného jazyka.

V oblasti výskumu gramatickej stavby spisovnej slovenčiny pribudali ďalšie monografie postupne sa zväčšujúceho počtu slovenských jazykovedcov. Pribudali početné štúdie a články v jazykovedných časopisoch a jazykovedných zborníkoch. Jazykovedný výskum posunuli ďaleko dopredu fonologické práce a štúdie E. Paulínyho - Fonológia spisovnej slovenčiny /1963, 1968/, Slovenská fonológia /1970/, L. Dvonča - Rytmický zákon v spisovnej slovenčine /1955/, J. Ružičku - Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku /1956/, monografia F. Miku Rod, číslo a pád podstatných mien /1962/, J. Mistríka Slovosled a vetosled v slovenčine /1966/, J. Oravca Väzba slovies v slovenčine /1967/, P. Ondrusa Číslovky v súčasnej spisovnej slovenčine /196[illegible]/, J. Kačalu Doplnok v slo-

venčine /1971/, F. Kočiša Zložené súvetie v slovenčine /1973/, J. Mlacka Zo syntaxe frazeologických jednotiek /1972/ a Slovenská frazeológia /1977/. Mnohé závažné gramatické štúdie obsahujú jednotlivé zväzky zborníkov Jazykovedné štúdie /dosiaľ ich vyšlo 15/, Philologica /zborník FFUK/, zborníky pedagogických fakúlt a jazykovedné časopisy Slovenská reč a Jazykovedný časopis.

Fonetický opis slovenských hlások a teoretické základy fonetického výskumu obsahuje Atlas slovenských hlások od autorov J. Dvončovej, G. Jenču a Á. Kráľa /1969/ i viaceré práce, koncipované zväčša ako učebné pomôcky /J. Stanislav, Slovenská výslovnosť, 1953; J. Mistrík, Intonácia rozhlasovej reči, 1961; V. Záborský, Výslovnosť a prednes, 1965; O. Schulzová, Úvod do fonetiky slovenčiny, 1970; J. Sabol, Prozodická sústava slovenčiny, 1977; Základy akustickej fonetiky, 1978, 1979; J. Dvončová, Fyziologická fonetika, 1980/. Súčasný fonetický výskum spisovnej slovenčiny je sústredený na FFUK v Bratislave.

Z hľadiska matematicko-štatistického spracovania slovnej zásoby spisovnej slovenčiny mimoriadny význam aj v celosvetovom rozsahu majú práce J. Mistríka Frekvencia slov v slovenčine /1967/ a Retrográdny slovník slovenčiny /1976/. Výskumné úsilie v tomto smere vyvíjajú aj J. Sabol, J. Bosák a i. v jednotlivých štúdiách, uverejnených v Jazykovednom časopise a v Slovenskej reči.

V oblasti teórie tvorenia slov základným prínosom pre slovenskú jazykovedu sú súborné štúdie a práce J. Horeckého - Slovotvorná sústava slovenčiny /1959/, Slovenská lexikológia I /1971/, Morfematická štruktúra slovenčiny /1964/, monografia J. Furdíka Zo slovotvorného vývoja slovenčiny /1971/ a práca K. Buzássyovej Sémantická štruktúra slovenských deverbatív /1974/.

Pomerne skoro po oslobodení sa začalo premyslené budovanie slovenskej odbornej terminológie za plodnej spolupráce pracovníkov príslušných vedných odborov a skupiny jazykovedcov, ktorej organizátorom bol J. Horecký. Jeho práca Základy slovenskej terminológie /1956/ sumovala teoretické zásady, na ktorých sa tvorila slovenská národná terminológia a séria terminologických slovníkov. Osobitný podiel najmä na ustaľovaní botanickej terminológie a nomenklatúry mal v 60-ych rokoch F. Buffa /porov. okrem štúdií aj jeho prácu Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry, 1972/. Rovnako treba spomenúť mnohoročnú poradcovskú činnosť I. Masára v odborných komisiách, v ktorých sa vypracúva terminológia viacerých vedných odborov. Teoretickú orientáciu i praktickú pomoc pri tvorení odbornej terminológie poskytoval časopis Slovenské odborné názvoslovie /vyšlo 9 ročníkov/ a po jeho zániku Československý terminologický časopis /5 ročníkov/.

Neobyčajne veľa výskumnej i aplikačnej práce sa urobilo v slovenskej štylistike. V súčasnej slovenskej štylistike výrazne dominujú práce J. Mistríka. Sú to najmä dve vydania jeho kompendia Štylistika slovenského jazyka /1970, 1977/. K vypracovaniu tohto súborného štylistického diela tendovali už od rokov mnohé Mistríkove štylistické štúdie a rozbory umeleckých i vedeckých diel zo súčasnej spisovnej slovenčiny, organizovanie konferencií o problémoch súčasnej jazykovoštylistickej analýzy umeleckého i odborného textu, angažovanosť J. Mistríka v teórii i praxi umeleckého prednesu, analýze rečníckeho štýlu atď. V rokoch 1961 a 1963 mu vyšla Praktická slovenská štylistika, rozšírená r. 1965 na Slovenskú štylistiku, z ktorej sa vyvinulo kompendium spomínanej Štylistiky slovenského jazyka. Roku 1968 vydal Kompozíciu jazykového prejavu, roku 1975 monografiu Žánre vecnej lite-

ratúry, ako skriptum mu vyšla Štruktúra textu roku 1976. Potom vydal J. Mistrík súbor prác Kapitolky zo štylistiky /1977/ v dvoch vydaniach Rétoriku /1978, 1980/, monografiu Dramatický text /1979/ a na princípe jazykovo-štylistickom spracovaní knihu Rýchle čítanie /1981/. Umeleckému prednesu sú venované jeho práce Rozhovory s recitátorom /1971/, Hľadanie profilu basne /1972/, Úvahy s recitátorom /1974/, Jazykovo-intonačné prostriedky recitátora /1969/.

V štylistickom výskume spisovnej slovenčiny sú neodmysliteľné aj štúdie a monografie F. Miku. Z nich uvádzame: Estetika výrazu /1969/, Text a štýl /1970/, Od epiky k lyrike /1973/. V polovičke šesťdesiatych rokov sa do štylistického výskumu zapájala i M. Ivanová-Šalingová /porov. jej práce Štylistika, 1965; Príspevok k štýlu štúrovskej prózy, 1964; Hľadanie výrazu, 1964/. V oblasti štylistiky sa do výskumu zapája i J. Findra početnými štúdiami. Analýze štýlu prózy R. Jašíka venoval J. Findra prácu Rozbor štýlu prózy /1971/. Jazykovoštylistickú problematiku literárnych textov prinášajú aj zborníky O interpretácii umeleckého textu, pripravované Kabinetom literárnej komunikácie a experimentálnych metodík Pedagogickej fakulty v Nitre. Jazykovedci sa sporadicky venujú aj štylistickým rozborom pre vyučovanie štylistiky v škole /porov. zborníky Štylistické rozbory umeleckých textov, 1964 a Rozbory umeleckej prózy, 1967/. Jazykovo-štylistickú problematiku prinášajú aj zborníky Jazyk a štýl modernej prózy /1965/, Jazyk a umelecké dielo /[illegible]/, ďalej roztratené štúdie v zborníkoch Litteraria a Jazykovedné štúdie.

Základný výskum vývinu a dejín slovenského jazyka po oslobodení pokračoval prácami Ľ. Nováka, J. Stanislava, E. Paulinyho, E. Jónu, R. Krajčoviča, V. Blanára a iných jazykovedcov. Máme päťzväzkové Dejiny slovenského jazyka

od J. Stanislava, ktoré napísal v rokoch 1956-1973. E. Pauliny štruktúrnou metódou spracoval vývin slovenského hláskoslovia v knihe Fonologický vývin slovenčiny /1963/, napísal Dejiny spisovnej slovenčiny /1948/, Dejiny spisovnej slovenčiny I /1966/. Pokračovanie v opise dejín spisovnej slovenčiny od Ľ. Štúra po najnovšie časy predstavuje kniha Dejiny spisovnej slovenčiny II /1974/ od V. Blanára, E. Jónu a J. Ružičku, dejinám súčasnej spisovnej slovenčiny sú venované dve menšie práce J. Ružičku Spisovná slovenčina v Československu /1970/ a Rozvoj slovenčiny v socialistickom Československu /1975/. R. Krajčovič publikoval niekoľko prác zacielených na vysokoškolské štúdium dejín slovenčiny, a to Vývin slovenského jazyka /1961/, Náčrt dejín slovenského jazyka /1964/, Technika jazykovej interpretácie /1966/, Slovenčina a slovanské jazyky /1974/. Esejisticko-populárnym štýlom podal R. Krajčovič prierez dejinami slovenčiny v dvoch publikáciách – Svedectvo dejín o slovenčine /1977/ a Pri prameňoch slovenčiny /1978/. E. Jóna v malých monografiách vypracoval portréty viacerých starších slovenských filológov a jazykovedcov /M. Doležal, J. Viktorin, S. Czambel, M. Hattala, J. Damborský a i./. Analýzou najstarších [illegible] slovenčiny, ktorá bola pred mnohými rokmi skoncipovaná, ale publikovaná bola až v roku [illegible], sa zaoberá kniha Ľ. Nováka K najstarším dejinám slovenského jazyka. Monografické príspevky k dejinám slovenčiny predstavujú aj tieto práce: Bernolákovo jazykovedné dielo od K. Habovštiakovej /1968/, Zo slovenskej historickej lexikografie od V. Blanára /[illegible]/, [illegible] v dejinách jazykových [illegible] od J. [illegible] /[illegible]/. [illegible] vyšlo aj Grammatica slavica Antona Bernoláka, ktorú preložil a na vydanie pripravil J. Pavelek /[illegible]/. Dnes sa v oblasti výskumu dejín slovenského jazyka v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV sústreďujú sily na spraco-

vanie Historického slovníka slovenského jazyka /ukážkový zošit vyšiel r. 1973/.

Popri historickom výskume slovenčiny sa na dobrej teoretickej úrovni organizuje aj onomastický výskum na základe pomerne veľkého množstva zozbieraného výskumného materiálu. Pravidelne sa usporadúvajú vedecké onomastické konferencie často s medzinárodnou účasťou a prednáškový a diskusný materiál z týchto konferencií sa publikuje v osobitných zborníkoch. Staršie práce onomastického charakteru máme od J. Stanislava - Odkryté mená slovenských miest a dedín /1947/ a Slovenský juh v stredoveku /1948/. Významnou dokumentačno-orientačnou publikáciou je práca Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov od M. Majténa, ktorý je dnes významným organizátorom onomastického výskumu v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV s celoslovenským dosahom. K onomastickým prácam sa radí aj monografia Š. Krištofa Osobné mená bývalej Tekovskej stolice /1969/, J. Matejčíka Z mikrotoponymie Novohradu /1976/ a A. Habovštiaka Oravské chotárne názvy /1970/. Osobitne treba vyzdvihnúť teoreticky fundované onomastické štúdie a práce V. Blanára - Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Maďarsku /1950/ a prvý zväzok širšie koncipovanej práce Živé osobné mená na strednom Slovensku /1978 - v spolupráci s J. Matejčíkom/. Normotvornú i kodifikačnú prácu v onomastickej oblasti /zemepisné názvy/ v spolupráci s jazykovedcami organizuje Slovenský úrad geodézie a kartografie v Bratislave. Materiálnej a organizačnej pomoci sa onomastickému výskumu výdatne dostáva aj zo strany Pedagogickej fakulty UPJŠ v Prešove a Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici. Existuje aj osobitná bibliografia onomastických prác za roky 1918-1964, ktorú vypracovali L. Dvonč a M. Majtán.

Výskum slovenských nárečí vyšiel z teoretického základu vypracovaného po oslobodení E. Paulinym a J. Štolcom a z bohatého nárečového materiálu, ktorým sa dodnes pravidelne dopĺňa kartotéka nárečového oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. Po prvom zväzku Atlasu slovenského jazyka /1968/ až v tlači ďalšie tri zväzky. Popri základných prácach a štúdiách týkajúcich sa Atlasu slovenského jazyka sa slovenská dialektológia obohatila o viaceré tlačou vydané monografie: E. Pauliny, Nárečie zátopových osád na hornej Orave /1947/, F. Buffa, Nárečia Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese /1953/, Šarišské nárečia /1972, 1974 - uverejňované v zborníku Nové obzory/, G. Horák, Nárečie Pohorelej /1955/, A. Habovštiak, Oravské nárečia /1965/, I. Ripka, Dolnotrenčianske nárečia /1975/, Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí /1981/, J. Matejčík, Lexika Novohradu /1975/, J. Orlovský, Stredogemerské nárečia /1975/. Viaceré nárečové monografie ostávajú zatiaľ v rukopise.

Slovenskí dialektológovia venovali pozornosť i opisaniu slovenských nárečí mimo nášho územia. Tak vznikli práce - J. Štolc, Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku /1949/, Reč Slovákov v Juhoslávii /1968/, P. Ondrus, Stredoslovenské nárečie v Maďarskej ľudovej republike /1956/. Slovenská dialektológia účinne spolupracuje na vypracovaní Slovanského jazykového atlasu, Celokarpatského nárečového atlasu a Európskeho jazykového atlasu /E. Pauliny, J. Štolc, P. Ondrus, A. Habovštiak, I. Ripka/. V súčasnosti sa pracovníci nárečového oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV zameriavajú na vypracovanie Slovníka slovenských nárečí. V roku 1980 vyšiel už Ukážkový zväzok Slovníka slovenských nárečí.

Citlivá a zodpovedná práca jazykovedcov v oblasti jazykovej kultúry a jazykovej výchovy sa v priebehu

rokov vykryštalizovala a vyústila do plodnej spolupráce s používateľmi spisovného jazyka. Drobnú každodennú prácu jazykovedcov poznáme z rozhlasovej jazykovej poradne, z telefonickej poradne, z jazykových rubrík v dennej tlači, zo spolupráce s redakciami novín, s rozhlasom, s televíziou a z praktických príručiek a pomôcok. Z nich na prvom mieste treba uviesť päť zväzkov knižne vydaných rozhlasových päťminútoviek Jazyková poradňa /1957-1968/, 1000 poučení zo spisovnej slovenčiny /1971, 1974/, dve vydania knihy J. Horeckého Kultúra slovenského slova /1956, 1958/, knihu J. Oravca Slovenské predložky v praxi /1968/, dve vydania práce J. Mistríka Slovenčina pre každého /1967, 1971/, dve vydania príručky Malý synonymický slovník M. Pisárčikovej - Š. Michalusa /1973, 1978/, Malý frazeologický slovník E. Smieškovej /1974, 1977/. Teoretickejšie zameranie na jazykovú kultúru majú zborníky Kultúra spisovnej slovenčiny /1967/ a Z teórie spisovného jazyka /1979/, ako materiály z konferencií venovaných teórii spisovného jazyka a jazykovej kultúry. V nich sa nadviazalo na materiály z konferencie o norme spisovného jazyka z r. 1955 /porov. Slovenská reč, 20, 1955, s. 193-279/.

[redacted] praktickú pomoc v jazykovej kultúre škole i kultúrnej verejnosti je zacielený aj časopis Kultúra slova /od r. 1967/, čiastočne aj časopis Slovenská reč a Slovenský jazyk a literatúra v škole. Účinnú pomoc jazykovej praxi prináša do rozličných sfér používanie spisovného jazyka Česko-slovenský slovník /1979/ a osobitným spôsobom jazykovej praxi slúžia aj viaceré vydania Slovníka cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej a kol. Slovník cudzích slov. Ako pravopisné školské pomôcky sa používajú aj Príručka slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca a V. Lacu /doteraz vyšli štyri vydania/ a Praktická príručka slovenského pravopisu A. Zaunera v 3. a 4. vyda-

ní /1966, 1974/, pravda, popri základnej príručke Pravidlá slovenského pravopisu /doteraz 11 vydaní/. Výslovnostnú kodifikáciu spisovnej slovenčiny zachytáva pre potreby školy i verejnosti Príručný slovník slovenskej výslovnosti od Á. Kráľa /1979/. Širší pohľad na problémy jazykovej kultúry prináša aj do slovenčiny preložený zborník štúdií sovietskych jazykovedcov Spisovný jazyk a jazyková kultúra /1978/. Do procesu jazykovej výchovy sú jazykovedci zapojení aj tým, že sa zúčastňujú na tvorbe osnov a učebníc slovenského jazyka pre základné a stredné školy.

Na širšej báze pracujú slovenskí jazykovedci zaoberajúci sa konfrontačným, kontrastívnym a etymologickým výskumom slovenčiny. Pôvod slovenčiny v indoeurópskych a slovanských etymologických súvislostiach sleduje priebojný výskum Š. Ondruša predovšetkým v štúdiách uverejňovaných v našich a zahraničných časopisoch a zborníkoch. Konečným výsledkom jeho pracovného úsilia bude Etymologický slovník slovenského jazyka. Š. Ondruš sústavne pracuje aj na dejinách svetovej jazykovedy. Spolu s J. Sabolom vydal vysokoškolskú učebnicu Úvod do štúdia slovenského jazyka, 1981. V konfrontačnom výskume slovenčiny s iných jazykov sa u nás najintenzívnejšie pracuje v rusistike, a to predovšetkým v spracúvaní rusko-slovenských a slovensko-ruských slovníkov. V rokoch 1960-1970 vyšiel Veľký rusko-slovenský slovník v piatich zväzkoch a r. 1979 prvý zväzok *Veľkého slovensko-ruského slovníka /A-K/*. Osobitne dobrú službu urobil Príručný slovník rusko-slovenský /1952/, dnes najviac využívaným je pomerne rozsiahly jednozväzkový Slovensko-ruský slovník /1975/, ktorý vyšiel v spolupráci Slovenského pedagogického nakladateľstva a vydavateľstva Russkij jazyk v Moskve. Za tých istých pracovných podmienok pracuje kolektív rusistov na Rusko-slovenskom slovníku rovnakého typu. Teoretické štúdie o konfrontač-

ňom výskume slovenčiny a ruštiny vyšli vo viacerých zborníkoch /napr. Lexikografický zborník z r. 1953, Slovo a slovník z r. 1973, zborník Štúdie z porovnávacej gramatiky a lexikológie z r. 1974/. Syntax ruštiny a slovenčiny porovnáva J. Svetlík vo svojej vysokoškolskej učebnici Russkij sintaksis v sopostavleniji so slovackim /1966, 1970, 1979/, konfrontačnú monografiu Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine /1980/ napísala E. Sekaninová.

Priame konfrontačné štúdium slovenčiny a češtiny sa zatiaľ plnšie realizovalo v Česko-slovenskom slovníku. Pracuje sa aj v oblasti slovensko-poľských jazykových vzťahov, ponajviac v oblasti slovnej zásoby, resp. gramatiky. Začalo sa aj s kontrastívnym výskumom slovenčiny a maďarčiny. Porov. zborník Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny /1977/. Máme aj štúdie, ktoré sa zaoberajú porovnávaním slovenčiny a srbochorvátčiny. Konfrontačnému výskumu slovanských jazykov je venovaný časopis Slavica Slovaca.

Pozoruhodné sú aj výsledky výskumu zacieleného na všeobecnú jazykovedu /porov. napr. Model rečového mechanizmu od Á. Kráľa /1974/, Základy jazykovedy od J. Horeckého /1978/ a monografiu V. Krupu Jednota a variabilita jazyka, 1980/, na štúdium orientálnych jazykov, svetových jazykov na príslušných katedrách Univerzity Komenského a na pedagogických fakultách. Slovenskí jazykovedci spolu s českými jazykovedcami úspešne rozvíjajú všeobecnú jazykovednú teóriu na báze marxistickej metodológie a marxistickej filozofie. Svedčia o tom okrem iných prác najmä zborníky O marxistickú jazykovedu v ČSSR /1974/ a K marxistické metodologii v jazykovědě /1980/. Z ukrajinského originálu preložil J. Doruľa cenný zborník Filozofické otázky jazykovedy /1979/.

Špecificky zacielené štúdie o slovenčine pre slovakistov obsahuje séria zborníkov Studia Academica Slovaca /vychádza 10. zväzok/. Ide o knižné vydanie vedeckých prednášok slovenských jazykovedcov na letných seminároch slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík.

Štúdie vo svetových jazykoch pre zahraničnú lingvistiku vydávajú slovenskí jazykovedci v osobitnom zborníku Recueil linguistique de Bratislava. Prvý zväzok vyšiel v r. 1948. Doteraz bolo publikovaných 6 zväzkov. V anglickom jazyku vyšla aj monografia F. Miku Generative Structure of the Slovak Sentence. Adverbials /The Hague - Paris, Mouton 1972/, v nemeckom jazyku vyšla publikácia J. Mistríka Exakte Typologie von Texten /Mníchov 1973/. Okrem toho vyšlo slovenským jazykovedcom v zahraničí doteraz takmer 300 štúdií.

Slovenská jazykovedná produkcia po roku 1945 je podrobne spracovaná aj bibliograficky, a to čiastočne v bibliografii V. Blanára /roky 1946-1947/, ďalej v štyroch zväzkoch Bibliografie slovenskej jazykovedy /1946-1952, 1953-1956, 1957-1960, 1961-1965/ od L. Dvonča. Istý výber zo slovenskej jazykovednej produkcie sa uverejňuje v poľskom časopise Rocznik Sławistyczny /L. Dvonč, J. Sabol/. Bibliografické prehľady uverejňuje L. Dvonč aj v anglickej ročenke The Year's Work in modern Language Studies v kapitole Slovak Studies - Language. Okrem toho v medzinárodnom časopise Onoma uverejňuje L. Dvonč každoročne bibliografiu onomastických prác slovenských jazykovedcov.

Záver. Slovenská jazykoveda si uvedomuje svoje zodpovedné postavenie v ČSSR, ako aj medzi jazykovedami socialistických krajín a rovnako aj vo vzťahu k svetovej lingvistike. I napriek mnohým objektívnym i subjektívnym prekážkam, ktoré prekonala, prekonáva a bude preko-

návať i v budúcnosti, optimisticky zvažuje možnosti svojho ďalšieho rozvoja i úlohy, ktoré jej určuje celkový plán rozvoje vedý na Slovensku i v ČSSR.

Literatúra

Dvonč, L.: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1948-1952. Martin, 1957, 231 s.; tenže: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1953-1956. Martin, 1958, 337 s.; tenže: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1957-1960. Martin, 1962, 341 s.; tenže: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1961-1965. Martin, 1970, 804 s.

Dvonč, L.: Slovenské jazykovedné časopisy a zborníky. Slovenská reč, 41, 1976, s. 240-244.

Dvonč, L.: Jazykovedné konferencie o slovenskom jazyku. In: Studia Academica Slovaca. 7. Red. J. Mistrík, Bratislava, 1978, s. 73-87.

Dvonč, L.: Základné knižné pramene k štúdiu slovenskej jazykovedy. In: Studia Academica Slovaca, 7. Red. J. Mistrík. Bratislava 1978, s. 609-621.

Horák, G.: Jazyková kultúra od roku 1945. Slovenská reč, 25, 1960, s. 321-338.

Horecký, J.: Niektoré predpoklady rozvoja slovenskej jazykovedy. Slovenská reč, 35, 1970, s. 3-7.

Pauliny, E.: Dvadsať rokov slovenskej jazykovedy. Jazykovedný časopis, 16, 1965, s. 113-119.

Peciar, Š.: K dvadsiatemu výročiu oslobodenia. Slovenská reč, 30, 1965, s. 193-199.

Peciar, Š.: Dvadsaťpäť rokov slovenskej jazykovedy. Slovenská reč, 35, 1970, s. 195-199.

Peciar, Š.: Jubileum Slovenskej reči. Slovenská reč, 40, 1975, s. 3-9.

Peciar, Š.: Tridsať rokov rozvoja slovenskej jazykovedy. Slovenská reč, 40, 1975, s. 65-71.

Peciar, Š.: Na tridsiate piate výročie oslobodenia. Slovenská reč, 45, 1980, s. 193-199.

Ružička, J.: Hlavné črty a úlohy slovenskej jazyko-

vedy. Slovenská reč, 39, 1974, s. 3-9.

Liečivé rastliny na Slovensku

Jaroslav Kresánek

Kvetena Slovenska

Hoci sa pôvodný ráz rastlinstva Slovenska celkove dosť pozmenil ľudskými zásahmi - hlavne v nížinách využitých pre poľnohospodárstvo a v niektorých pohoriach - na Slovensku je dosť územi s pomerne dobre zachovanými typickými rastlinami i rozsiahle komplexy pôvodných lesov. Rastie tu asi 3000 druhov kvitnúcich rastlín a papraďorastov a asi plná polovica z nich sa vyskytuje dosť často aspoň v niektorých oblastiach. Toto množstvo druhov - raritné v Európe, ktoré predstihuje iba Balkán - je podmienené pestrosťou povrchu a geologickým zložením, ako aj vývojovými fázami v minulosti; u nás sú najvyššie pohoria Karpát i nížiny a pahorkatiny. Pred mnohými miliónmi rokov, začiatkom treťohôr, bolo južné Slovensko pokryté teplým morom. Na jeho pobreží rástli tropické rastliny, o čom svedčia vykopávky. Plynulý vývoj kveteny prerušili štvrťohorné ľadové doby, kedy sa k nám dostali viaceré rastliny zo severu a z iných vysokých hôr, resp. vznikli u nás po ústupe posledného ľadovca. Potom sa striedalo niekoľko teplejších období, po nich prišlo

suchšie, neskôr vlhšie a chladnejšie. Vtedy sa k nám dostali mnohé teplomilné rastliny z juhoruských stepí, z Balkánu a z oblasti Stredozemného mora, pričom najmä pohoria osídlili aj rastliny, ktoré prežili ľadovú dobu /reliktné rastliny/, v druhom prípade prenikli lesy a vytvorili sa prirodzeným vývojom nové druhy rastlín.

S vertikálnou členitosťou Slovenska súvisí členitosť rastlinstva: nížinné s teplomilnou kvetenou /Podunajsko/, s rozvinutým poľnohospodárstvom, pásmo pahorkatín, pásmo lesostepí s listnatými lesmi, pásmo podhorské – dnes často so smrekovými monokultúrami – pásmo horské s bučinami a so smrekom, pásmo subalpínske s kosodrevinou, pásmo alpínske s nedostatkom drevín a pásmo vysokohorské, ktoré je skoro bez vegetácie.

Naše územie zasahujú najmä dve oblasti kveteny: Južné Slovensko je časťou panónskej oblasti. Severnejšia časť, ktorá je vyššia, patrí do oblasti horskej karpatskej flóry. Panónska flóra /Záhorie, dolný tok Váhu, Nitry, Hrona, pahorkatiny pozdĺž hraníc až ku kotline Hornádu, Východoslovenská nížina/ sa vyznačuje bohatstvom suchomilných druhov. Hlavným znakom východokarpatskej horskej oblasti sú rozsiahle bukové porasty /Vihorlat/. V západokarpatskej oblasti je výrazne odstupňovaná kvetena podľa nadmorskej výšky: v podhorí sú pôvodné dubiny, vyššie bučiny, potom smrečiny a kosodrevina, vyššie je ešte pásmo holí – trávnatých vysokohorských plání. Niektoré druhy – nie je ich síce veľa, ale rastú iba u nás /resp. v určitých geografických celkoch – sa nazývajú endemity; je to napr. západokarpatský, iba u nás v Tatrách rastúci rožec tatranský /Cerastium tatrae – odborne aj C. glandulosum/, panónsky endemit, to je jesienka piesočná /Colchicum arenarium/ a kozia brada vločkatá /Tragopogon floccosus/ a iné.

Liečivé rastliny v kvetene Slovenska

Z európskej kveteny sa považuje za liečivé asi 1 000 druhov, z ktorých ľudové liečenie používa asi 800, profesionálna medicína ich uznáva asi 300. Na Slovensku rastie asi 300 liečivých rastlín v takom množstve, že ich zber by mohol pokryť domácu spotrebu a mohli by sa aj vyvážať.

Táto skutočnosť dala vznik veľmi rozvinutému zberu liečivých rastlín, zložke zberného hospodárstva, ktoré patrí medzi prastaré spôsoby obstarávania životných potrieb ľudstva, t.j. každej činnosti, ktorá smeruje nielen na konzumné, ale aj liečivé a iné využitie rastlinstva. Žiaľ, v našej národopisnej literatúre nemáme zatiaľ prácu, ktorá by sa súborne zaoberala touto problematikou. Najpočetnejšie a najhodnotnejšie údaje poskytuje dielo J. Ľ. Holubyho /1836-1923/; okrem zberu liečivých rastlín zaujímal sa o ľudové liečenie, povery, zaklínania a pod. V diele uvádza zaujímavú skupinu zberačov liečivých rastlín - vdovice po drevorubačoch. Nimi nazbierané kvitnúce rastliny na Jána a Máriu mali čarovnú moc: chránili príbytky od nehôd a ľudí od rôznych chorôb a neduhov.

Tu možno spomenúť aj všeobecne známe a rozšírené, preslávené olejkárstvo, domácku výrobu liečivých olejov a podomové obchodovanie s olejmi a s inými lekárnickými prípravkami, spojenými s liečebnou činnosťou, hromadne rozšírené a charakteristické pre 18. a začiatky 19. storočia, *predovšetkým v Turci, menej na Považí, Orave*, Liptove a Spiši. Počet olejov - najmä rastlinných éterických - resp. aj iných liečivých prípravkov, s ktorými olejkári obchodovali, bol pomerne rozsiahly. K najstarším artiklom patril kosodrevinový, potom limbový, borievkový, rascový, terpentínový, rozmarínový, palinový, feniklový, olej z kôry borovíc, z borovicovej živice, šušiek, bedrovníka, feniklu a ďalšie, ktoré často dnes už ani nevie-

me identifikovať.

Vedecké základy fytoterapie na Slovensku

Tradície ľudového liečenia na Slovensku sú veľmi staré. Vedecké spracúvanie botanického systému spojeného s fytoterapiou sa začína asi od prvého známeho Slováka botanika Jána Bazu /Joannes Sambucus Pannonius, 1531 - 1584/. Druhým bol Ján Jesenský z Jesena /Joannes Jessenius z Jessen/, ktorý žil v rokoch 1566-1621. Bol lekárom cisára Rudolfa II. a Mateja II. a rektorom Karlovej univerzity. Napísal o.i. aj vedecké botanické dielo. Mattioliho známy herbár z češtiny do maďarčiny /"Haszy Apateka"/ preložil roku 1628 Gašpar Madách zo Strehovej.

Keď v 14. a 15. storočí sa v Európe založili viaceré univerzity, skoro na všetkých boli aj lekárske fakulty a v 16. storočí sa na osobitných katedrách začalo prednášať aj o liečivých rastlinách. Najskôr sa prednášalo iba teoreticky, no neskôr sa zriaďovali na univerzitách aj medicínsko-botanické záhrady. Údajne roku 1565 takú záhradu založili aj v Bratislave. Roku 1651 vydal Ferdinand Heindel katalóg rastlín pestovaných v tejto záhrade. Výťah z tohto katalógu ostal v spisoch Mateja Bela. Uvádza sa v ňom do 170 druhov liečivých rastlín. Asi z tejto doby sa spomína aj druhá bratislavská botanická záhrada a v druhej polovici 17. storočia aj tretia, založená Karolom Reinigerom. V tejto dobe mali botanické záhrady aj iné slovenské mestá, napríklad Prešov, Levoča a Banská Bystrica. Vtedy /1771/ sa zriadila botanická záhrada aj na Trnavskej univerzite, kde sa prednášala aj vedná disciplína zaoberajúca sa liečivými rastlinami, nazvaná farmakognóziou. Záhrada však presťahovaním univerzity do Budína roku 1780 zanikla.

16. storočie prinieslo aj nové myšlienky pre rozvoj fytoterapie: alchýmia stratila svoju niekdajšiu slávu,

nastúpila éra chémie, ktorej zakladateľom bol aj v Bratislave určitý čas pôsobiaci Paracelsus. Zdokonalilo sa destilovanie, objavili a izolovali sa mnohé nové obsahové látky, *najmä alkaloidy, skonštruoval sa mikroskop a i.* Pre Slovensko a rozvoj výskumu liečivých rastlín a botaniky bolo významné založenie spomínanej Trnavskej univerzity, ako aj pôsobenie profesora botaniky a chémie Jakuba Jozefa Winterleho /1739-1829/. Za jeho pôsobenia sa vytlačilo v Trnave 5 dizertácií z botaniky a vydala sa prvá tlačená flóra okolia Bratislavy "Flora Posoniensis", 1791.

Z polovice 18. storočia sa zachoval herbár frátra Cypriána z Červeného Kláštora. Na 97 listoch je nalepených 265 zväčša liečivých rastlín tatranskej oblasti. Autorom prvej po slovensky písanej botaniky - prírodopisu - je Ľudovít Bartolomeides /Banská Bystrica 1798/. Koncom 18. *storočia /1793/ vyšla v Trnave prvá po slovensky písaná* kniha o liečivých rastlinách - "Malí Zalinkár" od Juraja Fándliho - , ktorá mala priekopnícky význam. V dobe Fándliho bol zber liečivých rastlín na Slovensku už veľmi rozvinutý. Hlavne na Záhorí existovalo niekoľko firiem, ktoré skupovali rastliny, triedili ich, upravovali a exportovali predovšetkým do Viedne a Budapešti, odkiaľ sa potom vyvážali hlavne do Francúzska, Anglicka a USA.

Približne v tejto dobe pôsobil v celej strednej, južnej i východnej Európe známy Franо Madva /1786-1852/, ľudový lekár, botanik, ktorý sa venoval zberu a výskumu liečivých rastlín a systematickému štúdiu odbornej lekárskej literatúry. V 19. *storočí sa objavili na Slovensku* aj primerane erudovaní vedeckí pracovníci v odbore liečivých rastlín. Daniel Wagner, bratislavský lekár, vydal dvojzväzkové dielo "Pharmazeutisch-medizinische Botanik" /Viedeň, 1828-1829/, s celostranovými farebnými vyobrazeniami rastlín /reprodukovali sa väčšinou v "Slovenskom

herbári" vedeckého pracovníka a botanika Jána Futáka r. 1946/. O niečo neskôr /roku 1842/ vyšlo dielo A. Kubíniho /po maďarsky/ "Jedovaté rastliny Maďarska" a roku 1853 prvá slovenská flóra "Květena Slovenska" od G. Reussa. Tu treba spomenúť aj ľudovýchovného pracovníka, zberateľa a organizátora slovenského vedeckého života Andreja Kmeťa /1841-1908/, ktorého najcennejším výsledkom výskumnej činnosti je bohatý herbár /72 000 položiek a 1 773 vzoriek semien - 12% z celkového množstva botanických zbierok Slovenska/. Koncom 19. storočia sa stal svetoznámym Slovák Jozef Agnelli /Báránek - 1852-1923/, výskumník a šľachtiteľ liečivých rastlín, ktorého priesady poznala aj cudzina. Bol členom viacerých vedeckých spoločností doma i v zahraničí.

Začiatkom tohto storočia Ján Zelenyák vydal v maďarčine "Pôsobenie a použitie liečivých rastlín" /1908/. Autormi ďalších a modernejších prác o slovenských liečivých rastlinách sú: V. Mihalus, F. Lipták, J. Futák, Ľ. Thurzová, J. Kresánek, J. Krejča a Ľ. Kňažko.

Liečivé rastliny ako surovina na výrobu liečiv

Používanie liečivých rastlín, ich zber i pestovanie má na Slovensku teda dávnu tradíciu. Už na začiatku sa prišlo aj na to, že je potrebné vydať zbierku predpisov záväznú pre všetky zariadenia, kde sa pripravujú lieky, aby postupy ich prípravy boli jednotné. Tieto zbierky sa nazývali "Compendia dispensatoria" a neskôr sa pre ne zaužíval názov liekopis - *pharmacopoea*. V dnešnom zmysle je to dielo, ktoré má normatívny štátny charakter pre ten štát, kde ho spracovali a vydali. Zaväzuje všetkých, ktorí predpisujú, vyrábajú a vydávajú lieky a liečivé prípravky, aby dodržiavali stanovené výrobné postupy a kritériá akosti. Liečivé rastliny svojím použitím jednoznačne patria medzi liečivé látky - liečivá.

Na našom území sa v stredoveku na príprave liekov používali receptúrne zbierky - antidotáriá a kompendiá, príp. diela rozličných lekárskych škôl budujúcich na tradícii arabského liečiteľstva z konca 13. storočia /napr. Dispensatorium Mesues/. Keď v 16. storočí vyšlo "Dispensatorium Valerii Cordi", ktoré sa pokladá za najstarší európsky liekopis a Pharmacopoea Augustana roku 1564 v Augsburgu, obidve sa uplatnili aj na území Slovenska. Začiatkom 17. storočia nadobudol prevahu augsburský liekopis s rakúskym dodatkom Appendix Vienensis a roku 1664 vyšla v Levoči Pharmacopoea nova od bratislavského lekára Jána Dávida Rulanda. Roku 1729 sa zasa zaviedlo viedenské dispenzatórium, ktoré spolu s augsburskou pharmacopoeou sa stalo používaným liekopisom v mnohých slovenských mestách. Košické antidotárium z roku 1732 obsahovalo liečivá viedenského dispenzatória a augsburskej Pharmacopoey. V Trnave roku 1748 sa stalo úradným liekopisom viedenské dispenzatórium. Pre úplnosť treba ešte spomenúť Torkosovu "Taxa pharmaceutica Posoniensis" z roku 1745, ktorá bola nielen sadzobníkom, ale aj liekopisom, lebo popri cenách obsahovala aj ustanovenia o skladovaní a stabilite liečiv a liekov.

Ako prvá úradná farmakopea sa na Slovensku zaviedol roku 1774 rakúsky provinciálny liekopis. Roku 1812 vyšla Pharmacopoea Austriaca, a táto platila do roku 1872. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní na Slovensku platil maďarský liekopis, ktorého tretie vydanie bolo záväzné až do roku 1948, kedy začal platiť nový, prvý československý liekopis, Pharmacopoea Bohemoslovenica Editio prima.

Drogy v liekopise neuvádzané sa hodnotia podľa osobitných odborových /ON/ a štátnych noriem /ČSN/. Zber liečivých rastlín sa riadi plánom, ktorý sa každý rok upravuje predovšetkým podľa požiadaviek farmaceutického

priemyslu a vývozu. Z celkového počtu asi 700 československých liečivých prípravkov skoro plných 30% reprezentujú rastlinné suroviny. V 180 prípravkoch je zastúpených 400 druhov liečivých drog /asi 170 liečiv/, 73 extraktov, 45 éterických olejov, 44 komplexov rastlinných liečiv a 115 čistých látok – izolátov. Preto sa v rámci Slovakofarmy, národného podniku v Hlohovci vytvoril odštepný závod Liečivé rastliny v Malackách, ktorý sa zaoberá výkupom, úpravou, spracúvaním a otázkami produkcie liečivých rastlín. V súčasnosti produkuje asi za 30 miliónov korún tovaru, z čoho 11 miliónov predstavuje plnenie exportných úloh pre kapitalistické trhy. Závod vydáva každý rok pre Slovenskú socialistickú republiku nákupný cenník a nákupne na Slovensku /naterаz 12/ preberajú a platia za druhy uvedené v cenníku alebo za ceny vopred s nákupňou dohodnuté. Podnik uzatvára s poľnohospodárskymi podnikmi i súkromníkmi pestovateľské zmluvy, dodáva osivo, pracovníci podniku vykonávajú aj agrotechnické porady a pod. Spoluprácu všetkých organizácií a orgánov zúčastnených na zbere, pestovaní a využití liečivých rastlín zabezpečuje Ústredná komisia Ministerstva zdravotníctva SSR pre pestovanie a zber liečivých rastlín v Bratislave, ktorá je pracovným a poradným orgánom, schvaľuje a riadi vydávanie propagačného materiálu pre zberačov a pestovateľov. Tlačovým orgánom je časopis "Naše liečivé rastliny", ktorý pomáha plniť úlohy a popularizuje poznatky o zbere a pestovaní liečivých rastlín.

Keďže sústavné narastanie spotreby liečiv a zvyšujúci sa objem farmaceutickej výroby nestačia kryť rastliny z lokalít voľne rastúce, potrebné je ich zabezpečovať pestovaním; závod Liečivé rastliny naterаz pestuje na Slovensku asi 25 druhov. Zo známejších je to napr. archangelika lekárska /Angelica archangelica/, divozel veľkokve-

tý /Verbascum thapsiforme/, ľuľkovec zlomocný /Atropa belle-donna/, medovka lekárska /Melissa officinalis/, mäta pieporná /Mentha piperita/, námeľ - ražná hubka /Secale cornutum - Claviceps purpurea/, náprstník vlnatý /Digitalis lanata/, rumanček pravý /Matricaria chamomilla/ a iné. Kvalita vypestovaných rastlín musí mať také parametre, aby vyhovovala aj zahraničným kritériám, preto úroveň udržiavaného šľachtenia, rozširovania a novošľachtenia sa stále zvyšuje; preto sa vytvorili podmienky na dobudovanie špecializovaného semenárstva, zabezpečuje sa dostatočné množenie, vyhovujúce skladovanie osiva a rozvíjajúci sa výskum liečivých rastlín sa zameriava aj na zabezpečenie vyššej úrovne šľachtiteľskej a semenárskej práce a na progresívne izolačné postupy účinných obsahových látok.

Výskum obsahových látok liečivých rastlín na niektorých pracoviskách

S uvedenou problematikou úzko súvisí aj vedeckovýskumná práca, výskum obsahových látok liečivých rastlín, ktorý začína mať na Slovensku už tradíciu. Nechceme nijako znižovať prácu a výsledky výskumu iných pracovísk, uvedieme však len niektoré výsledky, ktoré sa dosiahli na dvoch pracoviskách, a to na Farmaceutickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, konkrétne na Katedre farmakognózie a botaniky, a na Chemickom ústave Slovenskej akadémie vied v Bratislave.

Katedra sa zriadila v rámci organizácie farmaceutického štúdia pri vydaní zákona o vysokých školách roku 1950. Zabezpečuje predovšetkým výučbu predmetov farmakognózia, produkcia liečivých rastlín a farmaceutická botanika pri výučbe farmaceutov. Jej prvé vedeckovýskumné práce rokov 1951-1960 sa zameriavali na hodnotenie zásob liečivých rastlín na Slovensku, prepracúvanie kontrolných

metód tradične používaných na diferenciáciu, identifikáciu a hodnotenie kvality drog /hlavne saponínových a trieslovinových/ a v súvislosti s celkovým trendom vtedajšieho výskumu sa hľadali domáce zdroje drog vhodných ako paralelné za dovážané. V oblasti pestovania sa venovala zvýšená pozornosť silicovým rastlinám /mäta, šalvia a saturejka/ a možnostiam ochrany rastlín pred škodcami /rumanček/. Od roku 1960 sa pokračovalo v štúdiu najmä trieslovinových drog, ale skúmali sa aj vplyvy rastlinných ochorení /mykóz/ na kvalitu a kvantitu niektorých obsahových látok pestovaných druhov. Po roku 1970 sa sledovali najmä obsahové látky mäty, maku siateho, rumančeka, študovali sa podmienky kultivácie liečivých rastlín v pletivových kultúrach. Riešila sa aj chemická štruktúra niektorých alkaloidov kýchavice bielej /Veratrum album/ a robil sa prieskum ďalších alkaloidov v domácich rastlinách /valeriána, dráč, kručinka a korunka/.

Vo vedeckovýskumnej práci katedry a fakulty významnú úlohu hrá Záhrada liečivých rastlín, ktorá vznikla roku 1967 ako účelové zariadenie fakulty. V areáli sa uskutočňuje aj výučba farmaceutov a pracovníci sú priamo zainteresovaní na výučbe a na vedeckovýskumnej práci; riešili sa najmä otázky patofyziológie liečivých rastlín /slez a mäta/, pestovanie maku siateho pre priemysel a sledovali sa kvalitatívne parametre rumančeka pravého pestovaného na Slovensku. Výskum liečivých rastlín v rámci Slovenskej akadémie vied /SAV/ v Bratislave po roku 1953, kedy sa do nej včlenil Výskumný ústav pre farmáciu a biochémiu, robil sa o.i. najmä na oddelení chémie prírodných látok a farmakológie prírodných látok. Problém, ktorý sa riešil, bol prieskum liečiv kardiovaskulárneho systému. Hľadali sa účinné látky liečivých rastlín rastúcich na Slovensku, ktoré obsahujú srdcové glykozidy

alebo alkaloidy s touto účinnosťou.

Z liečivých rastlín s obsahom srdcových glykozidov pôsobiacich kardiotonicky sa študovali predovšetkým glykozidy konvalinky voňavej /Convallaria majalis/, potom z nadzemnej časti horčičníka konáristého /Erysimum diffusum/. Podobne sa skúmali a izolovali kryštalické kardiotonické glykozidy z nadzemnej časti glejovky americkej /Asclepias syriaca/, z podzemnej časti čemerice purpurovej /Helleborus purpurascens/, náprstník veľkokvetý /Digitalis grandiflora/.

Z alkaloidných rastlín sa najväčšia pozornosť venovala alkaloidom prítomným v domácom druhu kýchavice bielej Lobelovej /Veratrum album ssp. lobelianum/. Niektoré z izolovaných alkaloidov mali hypotenzívne účinky /znižujúce krvný tlak/ a zapadali tak do celkového smeru štúdia. Po farmakologickom odskúšaní sa s nimi robili klinické pokusy. Vedecký prínos štúdia týchto alkaloidov je v tom, že sa prvýkrát získali steroidné alkaloidy nových typov /verazín, veralkamín a veracintín/.

Významné výsledky sa dosiahli aj pri štúdiu alkaloidov divorastúceho zimozeleňa menšieho /Vinca minor/. Okrem vinkamínu, ktorý sa používa v klinickej praxi na rozširovanie cerebrálnych /mozgových/ ciev, izoloval sa celý rad alkaloidov /asi 20/ a pri mnohých sa vyriešila ich štruktúra. Z druhu zimozeleň bylinný /Vinca herbacea/ sa izoloval majdin a izomajdín, v ostrici krátkošijovej /Carex brevicollis/ sa študovala biosyntéza brevikolínu, aj pri štúdiu steroidných alkaloidov domáceho druhu buxus vždyzelený /Buxus sempervirens/ sa dosiahli výsledky.

Vedecký prieskum sa týkal ešte celého radu rastlín: z korunky strakatej /Fritillaria meleagris/ sa izoloval imperialín a jeden nový alkaloid, z korunky kráľovskej

/F. imperialis/ nový alkaloid izobraimonidín, v druhu myší chvost /Achillea millefolium/ sa študovali azulény a prítomný cholín, v skopólii kranskej /Scopolia carniolica/ skopín a ďalšie tropanové alkaloidy, v chvojníku dvojklasnom /Ephedra distachya/ z južného Slovenska sa dokázala prítomnosť alkaloidu efedrínu, v gledičii trojtŕňovej /Gleditsia triacanthos/ triakantín, v bršlene európskom sa zistili o.i. dva nové alkaloidy a z nadzemnej časti bleduľe jarnej /Leucojum vernum/ sa izoloval lykorín.

Dosiahnuté výsledky sa publikovali v našich i v zahraničných chemických časopisoch, a tým prerástli domáci rámec a prispeli do svetového fondu vedy a obohatili znalosti o liečivých rastlinách.

O vývoji miest na Slovensku v stredoveku

Richard Marsina

Názory na to, čo možno v stredoveku nazývať mestom, sú rozličné, preto úvodom treba stručne povedať, čo v našom texte rozumieme pod mestom. Podľa prevažne panujúcich názorov mestá všetkých čias boli sídliskami centrálneho charakteru, teda strediskami menších alebo väčších regiónov, provincií, krajín alebo ríš. Bývali centrami správnymi, obchodnými a hospodárskymi. V niektorých oblastiach Európy, a medzi ne patrí aj Slovensko, boli mestá v určitých historicky vymedziteľných obdobiach aj osobitnými útvarmi právnymi, ktorých obyvatelia mali osobitné právne postavenie zabezpečené privilégiami udelenými im panovníkmi. Vznik miest bol vo vývoji v každej spoločnosti podmienený stavom výrobných síl a svoju úlohu pritom zohrala aj postupujúca deľba práce.

Aj keď je všeobecne známe, že mestami sa nazývajú aj významné sídliská Keltov, ktoré máme doložené aj na Slovensku, a že nepochybne mestami boli aj významné sídliskové aglomerácie v provinciách starej Rímskej ríše,

na ktorej pohraničí územie dnešného Slovenska ležalo, na Slovensku nemožno hovoriť o kontinuite jestvovania miest od týchto čias.

O podmienkach vývoja územia Slovenska možno konštatovať, že od veľkomoravského obdobia, teda od 9. storočia, boli kontinuitne splnené hospodárske podmienky umožňujúce vznik miest. Významnejšie slovanské hradiská možno už koncom 8. storočia, ale určite už v 9. storočí boli aglomerácie mestského charakteru /Nitra, Bratislava/. Kontinuita týchto miest nebola úplne prerušená ani búrlivými udalosťami z konca 9. a prvej polovice 10. storočia, spôsobenými príchodom kmeňového zväzu starých Maďarov do Dunajskej kotliny, ktorej sa stali hegemónom.

Od začiatku 11. storočia vzrástli potreby vznikania správnych centier a vzrástli tovarovo-výmenné a následne aj tovarovo-peňažné vzťahy, a preto vzrástol aj počet centier, v ktorých sa realizovali. Prostredníkom, pomocou ktorého sa tento ustavične sa zintenzívňujúci proces realizoval, bol trh. Kým pre Veľkú Moravu, aj to už z obdobia jej úpadku, zo začiatku 10. storočia, je písomne doložený len jeden spoločný trh Moravanov, z 11., 12. a prvej tretiny 13. storočia existuje pre územie Slovenska už mnoho dokladov o jestvovaní trhov. Doklady na isté pravidelné konanie trhov sú z 11. - 12. storočia okrem Nitry a Bratislavy na /Starý/ Tekov, Dvory nad Žitavou, Bátovce, Kostoľany pod Tribečom, Bojnice, dnešné Milanovce a Bánov, ba v zoborskej listine z r. 1111 sa spomínajú trhy na Považí až po Trenčín, čo naznačuje, že jestvovala už celá sieť trhov, prirodzene, nielen v spomínanej oblasti, ale na celom Slovensku. Okolnosť, že pre 11. - 12. storočie je pomerne málo konkrétnych dokladov, súvisí jednak s tým, že písomné zachycovanie právnych úkonov bolo vtedy u nás sporadické, a jednak s tým, že o jestvovaní trhov sa

dosvedáme len vtedy, keď panovník svoje právo vyberania poplatkov z trhov daroval niekomu inému, pričom v 11. - 12. storočí to boli vždy iba cirkevné inštitúcie. Svetskí feudáli dostávali plné právo konania trhov a vyberania poplatkov z nich na svojich majetkoch až od začiatku 13. storočia /Plavecký Štvrtok, Jur pri Bratislave, Štvrtok na Ostrove/.

Kvalitatívne aj kvantitatívne novou fázou mestotvorného procesu na Slovensku je obdobie od druhej tretiny 13. storočia a tento proces sa zintenzívnil po tatárskom vpáde /1241 - 1242/. Kvalitatívne je toto obdobie preto novou fázou, lebo odvtedy sa začíname stretávať s osobitnými výsadami pre mestá - pre obyvateľov miest, ktoré im majú uľahčovať plnenie ich funkcií vo vtedajšej spoločnosti. Nesmieme zabúdať, že tu ide o /práve vtedy u nás začínajúce vrcholné/ obdobie feudalizmu, v ktorom bola spoločnosť výrazne diferencovaná na vládnucich a ovládaných, pričom rozdiel v miere práv a povinností bol obrovský. Ak chápeme vznikajúce mestá ako združenia bezprostredných výrobcov /remeselníci/ a sprostredkovateľov tovarovej výmeny /obchodníci/, čiže z vtedajšieho aspektu ľudí patriacich do kategórie poddaných, potom je zrejmé, že pre rozvoj svojej činnosti potrebovali v rámci daného spoločenského poriadku privilégiá - výsady. Mestá, s ktorými sa od druhej tretiny 13. storočia začíname stretávať, sú mestami, ktorých prevažná väčšina si svoj význačný zástoj v živote Slovenska udržala až dodnes.

Vznikanie miest s právnymi výsadami /tak ako aj vytvorenie siete trhových osád, t.j. miest bez právnych výsad do prvej tretiny 13. storočia včítane/ vyplývalo predovšetkým z domácich potrieb, zo zmien, ktoré nastali v hospodárskej základni. Prirodzene, že si tento proces nemožno predstavovať izolovane od okolitých krajín. Bol

to však v prvom rade rozvoj hospodárstva a produkcie, ktoré umožnili tento vývoj. Pomocným činiteľom pri tom bolo prijímanie a preberanie zákupného práva, ktoré ako právny jav bolo na Slovensku nemeckého pôvodu. Nové mestá s právnymi výsadami sa nezakladali v prevažnej miere na neosídlených miestach, ale takmer všetky vznikali v miestach starých trhových centier alebo popri nich, takže vo veľmi mnohých prípadoch ani nemožno hovoriť o zakladaní nových miest, ale len o kvalitatívnej premene starých trhových centier v podhradiach župných hradov, na križovatkách dôležitých centier a pri dôležitých vodných prechodoch na mestá s obyvateľstvom obdareným výsadami, pričom udelenie výsad a prijatie nového práva bolo sprevádzané aj príchodom etnicky cudzieho, prevažne nemeckého obyvateľstva, na ktoré sa udelené výsady vzťahovali v prvom rade.

Spred tatárskeho vpádu sa zachovali výsady udelené Trnave r. 1238 a Starému Tekovu 1240 a bezpečne vieme, že ich už vtedy dostali aj Zvolen a Krupina. V druhej polovici 13. a začiatkom 14. storočia vzrástol počet privilegovaných miest na Slovensku na niekoľko desiatok /Bratislava, Nitra, Skalica, Komárno, Trenčín, Žilina, Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Kremnica, Levoča, Kežmarok, Košice, Prešov, Bardejov, Sabinov, Spišská Nová Ves, Gelnica, Rožňava, Podolínec, Ružomberok/. Kým obyvatelia starých trhových osád nemali nijaké osobitné pomenovania, obyvatelia miest s udelenými výsadami sa nazývajú v panovníckych listinách hosťami, neskôr pravidelne mešťanmi. Na čele miest býval volený richtár, ktorý bol nielen predstaviteľom obecnej samosprávy, ale aj prvostupňovým sudcom; richtárovi pri výkone jeho funkcií pomáhali prísažní, volení mešťanmi. Okrem osobitného právneho postavenia mešťanov mali obyvatelia miest aj hospodárske výsady, ktoré ich zvýhodňovali pri výrobe a obchode. Patrilo

medzi ne oslobodenie od platenia mýt, a to buď v celej krajine, alebo v určitej oblasti, alebo len na určitých konkrétnych, zväčša okolitých mýtnych miestach, a míľové právo zakazujúce remeselnú výrobu v okruhu jednej míle /asi 7,5 km/ okolo mesta /bez súhlasu mestskej vrchnosti/. K výsadám patrilo aj právo slobodnej voľby farára, právo na slobodné užívanie lesov, prípadne právo slobodnej poľovačky a rybačky. V podrobnostiach výsady miest neboli rovnaké, ale len podobné. Osobitnú skupinu tvorili banské mestá, v ktorých sa výrazne akcentovalo právo slobodne hľadať a dobývať všetky druhy rúd. Najstarším a najvýznamnejším banským mestom na Slovensku bola Banská Štiavnica, kde sa hlbinné dolovanie rudných žíl striebra začalo najneskoršie koncom 12., začiatkom 13. storočia, v druhej polovici 13. storočia Banská Bystrica /najprv striebro, neskôr meď/, Gelnica /striebro/ a od začiatku 14. storočia Kremnica /zlato/.

Povinnosti miest boli zväčša obmedzené na finančné platy a dávky, ktorých výška bola presne určená; dávky naturálií /s výnimkou cirkevného desiatku/ boli zriedkavé, robotné povinnosti, v časoch feudalizmu zvyčajné u všetkého poddanského obyvateľstva, sa v skutočných mestách vôbec nevyskytovali. Významnou výsadou miest bolo aj právo konať slobodné trhy. Raz do týždňa, v niektorých mestách aj dva razy do týždňa sa konávali týždenné trhy, na ktoré pravidelne prichádzali aj obyvatelia z okolia, či už ako predávajúci alebo kupujúci. Významejšie mestá mali už od 14. storočia právo konať výročné trhy, ktoré trvali aj viac dní a zúčastňovali sa ich pravidelne aj obchodníci zo vzdialenejších miest. Veľmi významným bolo právo skladu, ktoré znamenalo, že obchodníci z cudziny mali povinnosť všetky dovážané tovary ponúkať na odpredaj v meste.

Aj keď obyvatelia miest mali výsadné postavenie, to ešte neznamená, že v mestách išlo o nediferencovanú spoločnosť. Aj medzi obyvateľmi miest boli rozdiely, lebo nie všetci obyvatelia mesta mali rovnaké práva. Najvýsadnejšiu vrstvu v mestách tvoril patriciát, ku ktorému patrili zväčša príslušníci rodín najbohatších obchodníkov a remeselníkov mesta; z jeho radov sa spravidla skladala mestská rada, ktorou a z ktorej členov sa volil richtár, takže možno povedať, že len celkom malé percento obyvateľstva malo trvale v rukách správu celého mesta. Najpočetnejšiu vrstvu v mestách tvorili remeselníci, ktorí však neboli len bezprostrednými výrobcami, ale bohatší z nich zamestnávali aj námezdné pracovné sily a postupne sa niektorým z nich podarilo dostať sa medzi patriciát. Vo vinohradníckych mestách významnú zložku tvorili vinohradníci, v banských mestách baníci. Sociálne na najnižšom stupni stála mestská chudoba, ktorá nevlastnila nijaký nehnuteľný majetok a žila len z príležitostného prenajímania svojej pracovnej sily. Spravidla čím bolo mesto väčšie, tým prikrejšie boli sociálne protiklady a početnejšia bola mestská chudoba a intenzívnejšie sociálne napätie vnútri mesta.

Medzi významné práva miest patrilo aj právo opevniť sa; aj keď išlo o výsadu /na stanovenie murovaných hradov potrebovala aj šľachta a preláti osobitné povolenie od panovníka/, boli obdobia, keď panovníci priamo naliehali na mestá, aby si vybudovali silné opevnenia, čím sa potom mohli začleniť do celkového obranného systému krajiny. Niektoré mestá budovali svoje opevnenia už koncom 13. storočia, iné v 14. a 15 storočí; pozostatky mnohých z nich sú zachované dodnes /Levoča, Bardejov, Kremnica, Bratislava, Trnava/. V 13. storočí mali obyvatelia miest aj konkrétne predpísané vojenské kontingenty do kráľovského

vojska, od 14. storočia sa dávala prednosť zabezpečiť svoju vlastnú obranu svojimi vlastnými prostriedkami. Pomerne veľmi skoro sa stali niektoré mestá aj politickým činiteľom spoluzasahujúcim do bojov o moc v krajine. Významnú úlohu zohrali napr. Košice začiatkom 14. storočia pri bojoch Karola Róberta s oligarchami a na jeho víťazstve v bitke pri Rozhanovciach r. 1312 mali významný podiel Košičania a Spišiaci. Skupiny miest vytvárali zväzy. Už v poslednej tretine 14. storočia vznikol Zväz stredoslovenských banských miest /Banská Štiavnica, Kremnica, Banská Bystrica, Pukanec, Nová Baňa a Ľubietová/.

Okrem miest na kráľovskej pôde už od 13. storočia sa stretáme aj s mestami patriacimi cirkevným alebo svetským feudálom. V porovnaní s kráľovskými mestami boli obyvatelia zemepanských miest v právne menej zvýhodnenom postavení a záviseli zväčša od ľubovôle svojich zemepánov, ktorí mohli regulovať ich povinnosti.

Už 14. storočie je na Slovensku obdobím, kedy sa vzrastajúcou hospodárskou prosperitou miest upevnilo ich postavenie aj voči panovníkovi aj voči feudálom. Príjmy z miest tvorili významnú položku v kráľovských, teda celokrajinských príjmoch. Vzhľadom na ich významný zástoj v tomto smere je pochopiteľný aj protekcionizmus panovníka voči nim, s tým ich nezávislejšie postavenie voči okolitým feudálom. Väčšie a významnejšie mestá sa už od 14. storočia stali samy vlastníkmi poddanských osád /Bratislava, Trnava, Bardejov, Košice/. Feudáli hľadeli na mestá zväčša ako na narušovateľov a poškodzovateľov ich feudálnych výsad a dopúšťali sa voči mestám a ich obyvateľom rozličných prehmatov; poškodzovali a ukracovali ich v právach udelených panovníkom; úspešní v tomto smere však boli zväčša len vo vzťahu k menším mestám. Väčšie mestá, opierajúc sa o ochranu panovníka /ako exponenti jeho hospo-

dárskych záujmov/, neraz samy už v 14. storočí tieto zásahy feudálov vyprovokovali svojou hospodárskou expanziou a neraz aj v tomto boji zvíťazili /napr. Kremnica/. Mohutná urbanizácia v 13. a 14. storočí úplne zmenila štruktúru hospodárskej základne Slovenska, v ktorej do 13. storočia absolútne prevažovala poľnohospodárska výrobná zložka a prevládalo naturálne hospodárstvo. Zvýšením počtu miest a rozrastaním sa ich hospodárskej produkcie významnú úlohu hospodárstva Slovenska začala tvoriť remeselná a banská výroba a peňažné hospodárstvo, takže v určitom zmysle slova tu možno hovoriť o mestskej revolúcii v našom historickom vývine.

Aj keď v živote miest na Slovensku nemožno upierať zástoj nemeckých kolonistov a nemeckého mestského práva, treba zdôrazniť, že na celom procese urbanizácie Slovenska v stredoveku sa už od začiatku vývoja zúčastnili aj Slováci. Z viacerých miest sú na to priame doklady /Zvolen, Trnava/. V niektorých mestách je existencia Slovákov od najstarších čias doložená slovenskými ulicami. V menších mestách spravidla väčšinu obyvateľstva /okrem národnostne zmiešaných oblastí, napr. Spiša/ tvorili Slováci. Najstarším písomným dokladom na paritné zastúpenie Slovákov a Nemcov v mestskej rade, teda na správe mesta, je privilégium Ľudovíta I. z r. 1381 pre slovenských mešťanov v Žiline. Tento dokument je dokladom nielen pre čas, v ktorom vznikol, ale výslovne hovorí, že táto parita sa mala zachovávať už od založenia mesta. Podobný bezprostredný doklad na rovnakú participáciu Slovákov na mestskom živote a výsadách je aj z Hronského Beňadika z konca 13. alebo začiatku 14. storočia. A napokon na Slovensku sa zachovalo v origináli zo 14. storočia po nemecky písané nemecké mestské právo /Žilinská kniha/, obsahujúce výslovné ustanovenie o tom, že ľudia neovládajúci nemecký jazyk

môžu pred súdom vypovedať vo svojom rodnom jazyku.

Postupujúce hospodárske upevňovanie a rozrastanie sa miest prinášalo aj stupňujúcu sa diferenciáciu medzi mestami. V druhej polovici 13. a do polovice 14. storočia bolo udeľovanie mestských výsad zo strany panovníkov aktom, ktorým sa chcela pozdvihnúť hospodárska prosperita krajiny. Právne /menej už hospodárske/ výsady sa udelili aj takým lokalitám, ktoré vo svojom ďalšom vývoji napriek svojmu právnemu zvýhodneniu neboli v stave splniť nádeje do nich vkladané a fakticky ostali na úrovni dedín. Napr. Babiná, Dobrá Niva alebo Hybe, aby sa uviedlo len niekoľko príkladov, sa nikdy nestali funkčne skutočnými mestami ani v rámci svojho užšieho okolia, hoci právne výsady ich obyvateľov udelené im už v druhej polovici 13. storočia boli podobné ako pri iných osadách, ktoré sa potom stali skutočnými mestami. Najvýraznejšiu skupinu miest v Uhorsku predstavovalo sedem /od čias Mateja Korvína osem/ taverníkálnych miest /ktorých odvolacou inštanciou bol súd kráľovského taverníka/; päť z nich bolo na území Slovenska /Bratislava, Trnava, Košice, Prešov, Bardejov/.

Aj keď na Slovensku pri hodnotení mestského vývoja nemožno nebrať do úvahy právneho činiteľa, na druhej strane zasa tohto právneho činiteľa nemožno považovať za jednoznačného ukazovateľa skutočnej mestskosti. Lebo sú na svete aj v Európe oblasti, v ktorých nejestvovalo právne zvýhodnenie mestského obyvateľstva, a predsa tam jestvovali veľké mestá aj veľkomestá /Blízky východ, Balkán/. Hlavným kritériom pre posudzovanie mestskosti je hospodárska funkcia, váha a prosperita určitej lokality, ako i jej urbanistický vzhľad. Už od 14. storočia aj v povedomí vtedajších ľudí sa pociťoval rozdiel medzi /skutočným/ mestom a mestečkom, ktoré síce tiež malo určité znaky charakterizujúce mestá, no celkove vzhľadom

na svoju malú hospodársku váhu malo fakticky iné postavenie ako skutočné mesto. Za skutočné mestá na Slovensku v najstaršom období ich vývinu /do začiatku 15. storočia/ možno považovať Trnavu /prvé výsady z r. 1238/, Zvolen a Krupinu /pred r. 1241/, Nitru /1248/, Košice /pred r. 1249/, Banskú Štiavnicu /pred r. 1255/, Banskú Bystricu /1255/, Komárno /1265/, Kežmarok /1269/, Levoču /1271/, Gelnicu /pred r. 1278/, Bratislavu /1291/, Prešov a Sabinov /1299/, Rožňavu a Spišskú Novú Ves /koniec 13. storočia/, Žilinu /pred r. 1312/, Ružomberok /1318/, Bardejov /1320/, Trenčín /1324/, Kremnicu /1328/, Skalicu /1372/, Brezno /1380/ a Prievidzu /1383/. Okrem týchto miest bol už vtedy na Slovensku väčší počet mestečiek, ktorých právne postavenie a hospodárska váha boli tiež odstupňované. Od 15. storočia tvorili mestečká /"oppidum", na rozdiel od mesta - "civitas"/ právnu kategóriu; miera ich výsadnosti bola určená udelenými výsadami a aj tým, ako si ich mestečká vedeli uhájiť a či si napr. panovnícke výsady dávali pravidelne potvrdzovať novým panovníkom. Časť mestečiek bola v pravom zmysle slova poddanskými mestečkami, lebo právne postavenie ich obyvateľov sa nelíšilo, alebo sa len veľmi málo líšilo od postavenia ostatného poddanského obyvateľstva.

Pokiaľ ide o veľkosť výsadných miest na Slovensku, tak z hľadiska celoeurópskej veľkostnej kategorizácie /pre vtedajšie pomery/ nebolo tu veľkých miest, t.j. miest s desaťtisíc a viac obyvateľmi. V 15. storočí mestami strednej veľkosti /5 - 10 tisíc obyvateľov/ boli Bratislava a Košice, menšími strednými mestami /2 - 5 tisíc obyvateľov/ boli Levoča, Banská Štiavnica, Kremnica, Banská Bystrica, Trnava, Bardejov a Prešov; ostatné stredoveké mestá na Slovensku neprekračovali hranicu 2000 obyvateľov, patrili teda medzi malé mestá, pričom

mnohé z nich nemali ište ani 1000 obyvateľov. Mestečká v tom čase mali zväčša len do 500 obyvateľov, iba máloktoré z nich túto hranicu presahovali /Hlohovec, Topoľčany/.

Celkove teda možno povedať, že mestá ako hospodárske centrá sa na Slovensku vyvinuli už pred 13. storočím. V 13. a 14. storočí sa potom mestá štatuovali aj z právneho hľadiska ako rázovité autonómne útvary a stali sa významnou zložkou hospodárskeho života Slovenska. Práve mestá na Slovensku patrili početne aj hospodársky medzi najvýznamnejšie mestá celého uhorského kráľovstva. Aj keď je na jednej strane pravda, že mestá sa postupne sfeudalizovali, vtesnali do rámca feudalizmu, prispôsobili sa tomuto systému, na druhej strane je pravda, že svojou podstatou a založením neboli inštitúciami v pravom zmysle slova feudálnymi, že práve pri nich treba už v týchto časoch vidieť zárodky potencionálneho činiteľa neskoršieho vývoja ku kapitalizmu.

Literatúra

Gácsová, A.: Historická literatúra o dejinách miest na Slovensku za feudalizmu. Historický časopis 9, 1961, 378-396; Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. a v prvej polovici 16. storočia. 1972.

Halaga, O. R.: Právny, územný a populačný vývoj mesta Košíc. Košice 1967; Košice - Balt, 1275-1526. Košice 1975.

Horváth, V. - Lehotská, D. - Pleva, J.: Dejiny Bratislavy. Bratislava 1978.[2]

Lamoš, T.: Vznik a počiatky banského a mincovného mesta Kremnica, 1328-1430. Banská Bystrica 1969.

Lehotská, D.: Neuere Ergebnisse der slowakischen regionalen Historiographie. Studia hist. slovaca V. Bratislava 1967, 203-253.

Marsina, R.: Bádanie o dejinách stredovekých miest na Slovensku. Historický časopis XX, 1972, 187-204; K vývoju miest na Slovensku od začiatku 15. storočia. Historický časopis XXI, 1973, 337-367; Pour l'histoire des villes en Slovaquie au Moyen age. Studia hist. slovaca VIII, 1975, 21-72; O kształtowaniu się pozycji społeczno-gospodarczej miast średniowiecznych na Słowacji, Kwart. Historii kultury mat. XXIII, 1975, 567-588; Mesto a trh na Slovensku do konca 13. storočia. Historický časopis XXVI, 1978, 77-95.

Novák, J.: Slovenské mestské a obecné erby. Martin 1972[2].

Piirainen, I. T.: Das Stadtrechtsbuch von Sillein. [redacted] York 1972.

Polla, B.: Kežmarok. Bratislava 1971.

Ratkoš, P.: Vznik a začiatky banských miest na Slovensku. Historické štúdie XIX, 1974, 33-58.

[illegible]1.

Varsik, B.: Soziel- u. Nationalitätenkämpfe in den Städten der Slowakei im Mittelalter. Zborník Filozofickej fakulty UK Historica 16, 1965, 131-172.

Ľudové humoristické rozprávania

Ján Michálek

Pri terénnom výskume ústnej slovesnosti v dnešných podmienkach jej existencie zisťujeme okrem iného pozoruhodnú skutočnosť, že sa v jej skladbe pomerne často vyskytujú žánre a útvary s humoristickým obsahom. Možno povedať, že humor prenikol v rozličnej miere a podobe do takmer všetkých druhov ľudovej slovesnosti, ale zvlášť markantne sa prejavuje zastúpenie humoristických podaní alebo aspoň prítomnosť humoru v kontexte námetu v súčasnom repertoári ľudového rozprávačského umenia. Ľudové humoristické rozprávanie predstavuje v niektorých oblastiach a súvislostiach také intenzívne zastúpenie v rozprávačskom repertoári súčasnosti, že ich zberatelia folklóru kladú často sumárne na jedno z popredných miest. Podobná je v tomto zmysle situácia v mnohých krajinách.

Tento celostný pohľad na zastúpenie ľudového humoru v ľudovom rozprávaní je však vnútorne značne diferencovaný. Vyplýva to jednak už z pestrosti života, z ktorého ľudový humor vychádza a odráža ho, a potom aj z vývinových zmien, ktoré zaznamenala ústna prozaická tvorba vo

svojej skladbe tým, že viaceré útvary z ústnej formy jej existencie ustupujú /čarovná rozprávka, legenda, demonologické podania a pod./, kým rozprávania s humorným obsahom a zameraním v rozličných žánrových väzbách získali väčšie pozície a priestor, sú značne frekventované a vykazujú najväčšiu životnosť. Vysvetľuje sa to okrem iného aj tým, že najmä krátke humoristické podania, ktoré sa neviažu na osobitné rozprávačské príležitosti a situácie, uplatnia sa v každodenných situáciách, pričom život prináša neustále nové a nové príbehy, ktoré vstupujú do ústneho podania. Išlo tu nielen o zdroj nenútenej zábavy, ktorou sa odreagúvali denné starosti. Humor pomáhal neraz zachovať ohrozenú rovnováhu a pokoj. Na druhej strane satira alebo irónia smerujúca proti nespravodlivej vrchnosti a pánom podporovali vieru v lepšiu budúcnosť, prispievali k prekonaniu ťažkých chvíľ každodenného života.

Tento stav v súčasnej ľudovej próze prejavil sa v medzinárodnom kontexte aj na bádateľskom úseku. Objavili sa viaceré práce, ktoré sa usilovali riešiť otázky charakteru a osobitostí ľudového humoristického rozprávania, jeho žánrového zastúpenia a vymedzenia i problémy klasifikácie /napr. Siegfried Neumann, Der mecklenburgische Volksschwank, Berlin 1964 a iné/. U nás sa problematika humoristických rozprávaní dlho teoreticky nerozpracovávala. Avšak najmä v poslednom desaťročí začali sa postupne objavovať práce vychádzajúce z vlastných terénnych výskumov a dokumentujúce skutočné pozície ústneho humoristického podania v súčasnom rozprávačskom repertoári /V. Gašparíková, M. Leščák, Z. Mitaľová, J. Gáfriková, J. Sládkovič a ďalší/. V súvise s týmito výskumami na rozličných miestach Slovenska vznikali aj hodnotiace štúdie, ktoré osvetlili postupne mnoho materiálových a odborných teoretických problémov na tomto úseku. Vyústenie týchto úsilí treba vidieť nate-

raz u nás v publikácii V. Gašparíkovej s názvom Ostrovtipné príbehy i veliké cigánstva a žarty /Humor a satira v rozprávaniach slovenského ľudu/, ktorá vyšla r. 1980 vo vydavateľstve Tatran ako prvý zväzok novej edície Ľudové umenie na Slovensku.

Táto prezentácia slovenského ľudového humoristického rozprávania je dosiaľ najucelenejším odborným pohľadom na jeho fond, skladbu i štúdium. Ukázala však súčasne, ako málo sme ľudovú humoristickú tradíciu u nás poznali, aké zúžené predstavy sa o nej udržiavali, ako nedostatočne a medzerovito sa ona bádateľsky a najmä editorsky sledovala a využívala. Spomínanými zberateľskými výsledkami z posledných rokov sa podstatne rozšírila aj materiálová základňa tohto štúdia a najmä poznanie miesta ľudového humoristického rozprávania v štruktúre ľudovej prózy. Výrazne sa obohatil aj obraz jeho tematickej skladby. Napriek tomu je však odpoveď na otázku, aká je "tvár" slovenského ľudového humoru, dnes ešte pomerne neucelená. Nachádza sa do istej miery vo výbere textov spomínanej knihy V. Gašparíkovej, ktorý je reprezentatívnym prierezom dosiaľ známeho fondu humoristického rozprávania u nás. Je to pestrá mozaika príbehov i spôsobov ich vyjadrenia, slovesného stvárnenia, námetov i postáv zo života, ktorý neraz aj zásluhou humoru bol znesiteľnejší a zvládnuteľnejší.

Obraz ľudového humoristického rozprávania u nás v súčasnosti je žánrove i tematicky veľmi pestrý a živý. Predstavuje bohatý materiál v rozmedzí od humoristických rozprávok, cez neobyčajne frekventované humoristické rozprávanie zo života, anekdotu a žart, či vtip až po príslovia, úslovia a frazeologizmy reči. Pokiaľ ide o označenie, v podstate pre celú šírku výskytu humoru v ústnej tvorbe najvhodnejší je termín humoristické rozprávanie, pričom sa však používa niekedy v užšom význame v súvislosti

s anekdotou a "Švankom" /český termín humorka, ktorý sa udomácňuje v odbornej literatúre aj u nás/. A napokon m- [redacted] zabrániť sem aj termín satira, ktorý je plne na mieste v prípadoch, keď úsmev a smiech vyúsťuje v ľudovom rozprávaní do posmechu a kritického ťahu. Sú to často námety o ľudskej hlúposti, kritiky namierenej proti pánom, sudcom a vôbec predstaviteľom vyšších vrstiev spoločnosti.

A tak v rozličných obdobiach a v nekonečných repertoárových variáciách a kombináciách stretávame sa v slovenskom ľudovom humore s neznámymi prešibanými figliarmi i historickými postavami, s chytráckymi príbehmi o cigánoch i so šikovnosťou a bystrosťou sociálno-triednym zmyslom obdarených prostých ľudí, víťaziacich práve preto v stretnutiach so sudcami, farármi a všakovakými pánmi. Humoristické scénky vyrastali z najrozličnejších polôh ľudského života a spolunažívania, avšak niektoré jeho stránky a prejavy vystupujú v humore zvlášť do popredia. Ľudské neresti a slabosti, hlúposť a nadutosť, lenivosť a podlosť v protiváhe so šikovnosťou a skúsenosťou, vynaliezavosťou a optimizmom, zmyslom pre realistické riešenie životných situácií a komplikácií, to sú námety a to je priestor, v ktorom sa rozstáča veľký počet variácií humoristických rozprávaní. Vystupujú v nich početné postavy i typy, ľudoví hrdinovia s miestnym, regionálnym až interetnickým výskytom a dosahom. Vždy sú však lokalizovaní do konkrétneho prostredia, kraja a osobitnými vnútornými väzbami s životom. A práve táto zviazanosť robí ich špecifickými predovšetkým. Medzinárodne rozšírené, známe a obľúbené kocúrkovské príbehy napríklad nie sú potom neutrálnymi podaniami, ale sú na Slovensku zviazané s konkrétnym prostredím a životom Ratkovanov, Važťanov, Hodrušanov a iných. Geľo Sebechlebský, sváko Ragan z Brezovej, Pagáč-Súčan a podobne aj ďalší už svojou zviazanosťou s prostre-

ším vyjadrujú alebo aspoň poukazujú na určité špecifickosti *typu ľudovej humoristickej postavy*. *Štiavnický Náco* či Hanzo je pre iné ako štiavnické prostredie nemysliteľný práve pre svoju zakotvenosť, špecifickú väzbu k tomuto regiónu. Slovenskí "chválenkári" s humorom zvládnu aj také námety, ako je vysťahovalectvo za prácou alebo tematika svetových vojen. V procese folklorizácie životných zážitkov aj najkomplikovanejšia životná situácia vyvíja sa neraz práve smerom k jej humoristickému riešeniu. Slovenský *materiál humoristického ústneho podania je na doklady* po tejto stránke neobyčajne bohatý. Spätosť ľudového rozprávania /nie témy/, jeho zakotvenosť v lokálnom, či regionálnom prostredí je jedna z príznačných čŕt a osobitostí ľudového humoru i ústnej slovesnosti vôbec. V tom predovšetkým spočíva podľa nášho náhľadu aj jeho sila a účinok.

To poukazuje súčasne i na ďalšiu pozíciu zmyslu a *významu ľudového humoru v konkrétnej komunite. Je to postava* rozprávača, ktorý ako osobnosť i ako tvorca opäť väzí v danom prostredí a je organickou súčasťou konkrétnej komunity. Medzi ním a poslucháčom ani v tomto smere niet prekážok, vládne tu spojenie života a tvorby. Okrem toho postava rozprávača je jedným z kľúčov k štúdiu a k pochopeniu naratívnej tvorby vôbec.

Na jeho význam poukážeme na príklade rozprávača Jozefa *Pagáča zo Súče*, ktorého hlavným článkom repertoáru bola anekdota. Anekdota a humorka je v súčasnom ľudovom rozprávaní mimoriadne obľúbeným a živým prejavom. Folkloristika jej však tiež venovala dosiaľ málo pozornosti. Aj tu chýbajú zbierky, sledovanie námetových celkov, rozbory. V prípade rozprávok a povestí sústredilo sa už mnoho poznatkov o ich nositeľoch, o rozprávačoch, ale v súvise s anekdotou možno hovoriť nanajvýš o ojedinelých prácach

tohto druhu. A pritom práve postava rozprávača je jedným z dôležitých miest vedúcich k osvetleniu súčasnej pozície anekdoty a humoru vôbec v ľudovom podaní. Repertoár anekdot je rozsiahly, premenlivý, neustále sa aktualizuje. Rozprávač i poslucháč osobitný dôraz kladú na spôsob prednesu anekdot a často podľa toho robia závery o dobrom rozprávačovi, ktorého potom oceňujú, uznávajú i rešpektujú. Štúdium anekdoty je preto veľmi cenným poľom pre sledovanie folklórnych procesov v súčasnosti.

Výskumy ukazujú, že v týchto súvislostiach je dnes neobyčajne dôležitá postava, osobnosť, autorita rozprávača. Konkrétne pozorovania vyzdvihujú okrem pamäti a úrovne prednesu schopnosť transponovať zážitky /teda rozprávanie/ iných do svojich vlastných, schopnosť "sústreďovať" a stvárňovať materiál prostredia do vlastného repertoáru a podania a podriadiť ho svojmu štýlu a prejavu. Napríklad spomínaný rozprávač-humorista Jozef Pagáč z Dolnej Súče, maloroľník, bol veľmi zručný človek a naučil sa i tesárčine a murárčine. Rád čítal, zaujímali ho nové udalosti i technické novoty. Svoje poznatky rád odovzdával iným, vždy bol ochotný pomôcť. Mal veľmi dobrú pamäť. Počuté rozprávanie si vedel presne uchovať v pamäti a veľmi dobre ho reprodukovať. V transponovaní zážitkov iných do svojich vlastných dokázal byť obdivuhodne pohotvým a organickým. Napríklad mnohí frontoví vojaci z prvej svetovej vojny rozprávali svoje zážitky z frontu. Jozef Pagáč sa k nim pridal a po čase rozprával ako jeden z nich, ako keby tam bol tiež s nimi. Na dôkaz toho opísal rozličné okolnosti, prostredie a príbehy z frontu tak verne a presvedčivo, ako to dokáže len ten, kto rozpráva o svojich skutočných vlastných zážitkoch. Každý z auditória však dobre vedel, že to nebolo tak, že Pagáč rozpráva o tom, čo počul od niekoho iného a oni neraz vedeli od koho. To však nebolo

na prekážku ani rozprávačovi ani poslucháčom. Zaujalo ich vždy, ako aj takýto príbeh povie práve on. Bol taký pohotový a improvizačne vyspelý, že často z drobností, čiastkových údajov o prostredí a reáliách dokázal počas svojho rozprávania predostriet presvedčivý obraz prostredia, do ktorého majstrovsky, s neobyčajnou zručnosťou a zmyslom pre organickosť zasadil ihneď nový príbeh, resp. transponoval do takéhoto rámca príbeh iný.

Pozoruhodný bol aj rozprávačský prejav a vôbec štýl Jozefa Pagáča. Rozprával plynule a vážne. Pri rozprávaní sa vraj nikdy nezasmial. Aj najkomickejšie príbehy, ktoré vyvolávali u poslucháčov salvy smiechu, prednášal sústredene a vážne. A vážnosť v istom zmysle slova vyžadoval aj od svojich poslucháčov. Ak mu počas rozprávania niekto protirečil, reagoval prudko, siahol i k nadávke, ktorú rád vyjadroval cudzím slovom alebo skomoleninou slova. Keď naopak videl u poslucháčov súhlasnú reakciu, pokojne si napchával fajku. To bolo jeho výrazné gesto, hoci celkove bol gestikulačne a mimicky chladný. Dynamika jeho rozprávania spočívala najmä v obsahu, v rozvíjaní deja, v príbehu a v niektorých svojráznych jazykových prejavoch.

Jozef Pagáč rozprával viacerým generáciám poslucháčov. Jeho poslucháči sa najčastejšie stretávali v dedinskej krčme. Mnohí z nich chodili tam predovšetkým na posedenie s Pagáčom. Toto auditórium bolo diferencované vekom, ale spájala ho ideovo-estetická norma, ktorá bola v súlade – a vyjadroval ju – repertoár a štýl Pagáčovho rozprávania. Táto väzba prejavovala sa počas jeho rozprávania súhlasom i podnecovaním poslucháčov. Kládli mu otázky a svojimi poznámkami vyjadrovali svoj postoj. A na tomto mieste môžeme už zasa zovšeobecniť.

V spojení s kolektívom poslucháčov, v ktorom jestvovalo stabilné jadro, rástla autorita rozprávača. Čím bola

mocnejšia, tým skôr a viacej presahovala jadro poslucháčov, šírila sa ďaleko za jeho hranice. Rozprávač si získal rešpekt, ktorý dokázal narásť do neuveriteľných rozmerov často tvorcu-osobnosti. To viedlo síce na jednej strane i k snahe napodobňovať ho, ale ovela častejšie k opaku: k rešpektovaniu osobnosti i repertoáru rozprávača do dôsledkov. A aj v prípade Jozefa Pagáča sa zistilo, že mnohé jeho podania kolujú aj po mnohých rokoch v mladšej generácii v širšom okolí ako podania dedka Pagáča. Iste že niektoré ustúpili z rozprávačského repertoáru, zanikli, iné však, meniac svoju tvár, pretrvávali a v povedomí ďalších rozprávačov udržiavali sa ako "pagáčovské". K nim sa pridružili postupne i také, ktoré Pagáč nepoznal a nikdy nerozprával. Autorita ľudového tvorcu-rozprávača presiahla takto nielen lokálne, ale aj repertoárové ohraničenie; rozprávač, ako vynikajúci reprezentant dobovej ideovo-estetickej normy ľudu, stal sa súčasne jej spolutvorcom pre svojich súčasníkov i pre ďalšiu generáciu. Zaslúžil sa teda takto aktívne o kontinuitnosť rozprávačskej tradície v lokálnom spoločenstve i za jeho hranicami. Je súčasne príkladom pre túto skutočnosť, dôležitú pre proces ústnej tvorby a jeho poznávania. V tomto procese nielenže vyrastali typy ľudových tvorcov, rozprávačov, ale realizovala sa v ňom životnosť tohto druhu ľudovej tvorivosti. Je to doklad a priestor dynamickosti, kontinuitnosti ústnej tradície v súčasných podmienkach jej existencie. Humoristické rozprávanie je teda živou súčasťou ľudového rozprávania a jeho poznávanie v rámci ľudového umenia môže prispieť k formulovaniu plnšej výpovede o našom živote a kultúre.

Literatúra

Gašparíková, V.: Slovenské ľudové humoristické rozprávania a ich medzinárodné vzťahy. Slovenský národopis, 19, 1971, č. 2, 221-232.

Ostrovtipné príbehy i veliké cigánstva a žarty /Humor a satira v rozprávaniach slovenského ľudu/. Výber textov, spracovanie, doslov, poznámky a komentáre V. Gašparíkové. Bratislava 1980.

Röhrich, L.: Der Witz. Figuren, Formen, Funktionen. Stuttgart 1977.

Sládkovič, J.: Ľudové humoristické rozprávanie v Dolnej *Súči. Diplomová práca. Katedra etnografie a folkloristiky* FFUK v Bratislave 1973.

Šrámková M. - Sirovátka, O.: Anekdota a její vypravěč. Národopisné aktuality 1977, č. 2.

Honoratív v slovenčine

Jozef Mistrík

Honoratív je spôsob vyjadrovania sociálnych vzťahov medzi hovoriacim a jeho adresátom v procese rečovej komunikácie. V slovenčine analogicky ako v ostatných jazykoch sa tieto vzťahy vyjadrujú spôsobmi uplatňovania osobných a privlastňovacích zámen, modifikovaných tvarmi slovies, prípadne osloveniami.

Azda najzložitejšie zákonitosti vyjadrovania honorácie sú v japončine, kde sa sociálne vzťahy naznačujú aj sémantikou istých slovies. Názorne by sa to mohlo povedať tak, že v rozhovore so spoločensky vyššie postavenými osobami alebo so ženami sa uplatňuje podstatne iný štýl než v rozhovoroch so subordinovanými ľuďmi alebo s mužmi. Prvá osoba sa môže vyjadriť napríklad "zámenami" watakuši, /formálne označenie/, wataši /neutrálne/, boku /intímne a mužské označenie/, ore /vulgárne a mužské/, temaé /označenie podriadeného alebo muža/. Druhá osoba má zámená anata-sama /veľmi formálne/, anata /formálne alebo neutrálne/, anta /veľmi intímne/, kimi /intímne, zväčša označenie muža/, omaé /označenie podriadeného alebo muža/, kisama /vulgárne alebo veľmi intímne alebo označenie pod-

riadeného, prípadne muža/ atď. Azda najjednoduchšie sa vyjadrujú tieto vzťahy v angličtine a v umelých jazykoch. V angličtine sa dnes každému vyká: dospelým, deťom, zvieratám, každému bez ohľadu na spoločenské zaradenie a bez ohľadu na rod. Ešte pred 500 rokmi sa v angličtine bežne používala aj 2. osoba singuláru. Zámeno ty malo v nominatíve podobu thou a v ostatných pádoch thee. U Shakespeara /1564-1616/ nájdeme napríklad vetu Thou will never gett thee a husband /kalkový preklad: Ty nikdy nedostaneš pre teba muža/. Tykanie vo funkcii historizmu, resp. poetizmu je aj v poézii Wiliama Blakea /1757-1827/ alebo E. B. Browningovej /1806-1861/. V umelých jazykoch sa tiež veľmi jednoducho vyjadruje honoratív. V esperante sa vyká rovnako ako v angličtine /angl. you = esp. vi/, iba v nevyhnutných prípadoch, ako v prekladoch sa používa vulgárne "ci" /= ty/.

Honoratív v európskych jazykoch je zložitý a nejednotný. V dnešnej taliančine, najmä v severnom Taliansku a v Toskánsku sa oniká - namiesto voi /vy/ sa používa Lei /oni/ a sloveso pri tomto zámene má 2. osobu singuláru, napr. È Lei, signora? /Ste to vy, pani?, kalkovane: Si to oni, pani?/. Analogicky je to v španielčine, kde namiesto tú /ty/, vosotros/as /vy/ sa hovorí usted /on/, ustedes /oni/. Vo francúzštine sa vyká aj bohu /Notre père, qui etes aux cieux .../. V maďarčine popri zámenách 2. osoby te /= ty/, ti /= vy/, ktoré sa používa v bežných spoločenských kontaktoch ako v slovenčine, existuje úctivejšia forma maga /sg./, maguk /pl./, pomocou ktorej sa "vyká" v oficiálnom i neoficiálnom styku alebo v konzervovaných dedinských prostrediach. Zriedkavo sa uplatňuje aj vykanie /"onikanie"/ pomocou zámen ő, ők v úradnom a veľmi oficiálnom styku.

Zo slovanských jazykov dosť komplikovaný honoratív

je v poľštine, kde namiesto osobného zámena sa pri oslovovaní používa slovo pan/pani spojené s 3. osobou slovesa, napríklad: Czy był pan już w Polsce? /Boli ste už v Poľsku/, Gdzie pani pracuje? /Kde pracujete/. Tykajú si len najbližší príbuzní a veľmi dobrí priatelia. Vykanie sa vyskytuje na vidieku, v niektorých dialektoch a ako korektná forma pri vykaní úradných osôb s občanmi. Čeština oproti slovenčine pri vykaní neuplatňuje slovesnú osobu v zhode s gramatickým, ale s prirodzeným rodom, teda: vy jste přišel, vy jste přišla, vy jste přišli, vy jste přišly /oproti slovenskému jednotnému a polysémantickému vy ste prišli/.

V slovenčine je honoratív zložitejší, než sa to v doterajšej odbornej literatúre sporadicky uvádza. Okrem tvarov, ktorými sa tyká, vyká, oniká, existuje ešte celý rad zložitých spôsobov vyjadrovania sociálnych vzťahov osôb v komunikačnom procese. Navyše honoratív je v permanentnom vývine, prežíva prudké zmeny, no s tendenciami k jeho zjednodušovaniu. Jazyk však má veľa lexikálnych, gramatických i zvukových prostriedkov na vyjadrovanie rozličných nuansí aj vo veľmi zložitých spoločenských situáciách a vzťahoch. Honoratív sa realizuje na tvaroch osobných zámen i na tvaroch posesívnych zámen: ja - môj, ty - tvoj, on, ona, ono - jeho, jej, jeho / svoj, svoja, svoje, my - náš, vy - váš, oni/ony - ich.

Tykanie /T-konštrukcie/ možno pokladať za základný a štylisticky neutrálny spôsob kontaktovania v hovorovom štýle. Tykajú si navzájom deti, žiaci, študenti, generačne zhodní, blízki príbuzní a rodinní príslušníci, dobre známi spolupracovníci, v slovenčine sa tyká deťom a žiakom približne do 14 rokov, tyká sa zvieratám a v metafore i veciam. Tykanie na rozdiel od vykania implikuje náznak dôverného vzťahu k adresátovi. Spoločensky významným aktom

pr. keď si potykajú ľudia, ktorí si predtým vykali.

Tykanie možno označiť za historický a prastarý spôsob kontaktovania v slovenčine. V ľudovej slovesnosti sa uplatňuje dôsledne tykanie: tyká sa rozprávkovým bytostiam /kráľovi, ježibabe, rusalkám, Lomidrevovi/ tyká sa v ľudových povestiach vymysleným duchovným bytostiam, biblickým osobám /bohu, čertu/, personifikovaným bytostiam /vetru, slnku, zvieratám a vymysleným veciam/, tyká sa v bájkach i v ľudových piesňach.

V slovenčine sa dnes tyká aj neprítomným a abstraktným, zovšeobecneným alebo vzdialeným osobám, napríklad autorom, mŕtvym /v nápisoch na pomníkoch, v nekrológoch, v pohrebných rečiach /"Česť Tvojej pamiatke!"//, hráčom /"Čo čakáš, strieľaj!"/. Tyká sa v diskriminačných replikách, pri pokrikovaní, v nadávkach, vo zvadách, napríklad okrikovanie rozhodcu /"Ako to pískaš!"/, šoféra /"Čo vytrubuješ!"/. Z posesívnych foriem: Ja tvojho anciáša! V slovenčine prakticky neexistujú spojenia typu "vy hlupák, vy darebák", existujú iba v spojení s "ty". Možno povedať, že kontaktovanie pomocou T-konštrukcií je typickým prostriedkom familiárnych, dôverných a expresívnych prejavov.

V modernej slovenčine je silná tendencia rozširovať tykanie na úkor vykania. Najmladšia súčasná generácia /približne do 5 rokov/ už tyká nielen rodičom a generačne starším príbuzným, dokonca starým rodičom, ale aj susedom, ďalším známym, ba aj takým osobám, ako sú vychovávateľky, "ujovia a tety" vo verejných inštitúciách /lekári, predavačky, šoféri, sprievodcovia/. Väčšia fluktuácia ľudí v súčasnej spoločnosti a stále sa rozširujúce kolektívne nažívanie vedie k tomu, že v porovnaní ešte s nedávnou minulosťou celkom spontánne a bez zábran si tykajú príslušníci dnešnej generácie až asi do 30 rokov.

Ak možno vysloviť tézu, že vo väčších mestách sa odjakživa uplatňovala väčšia tolerancia v honorifikácii medzi tykaním - vykaním - onikaním než na vidieku, tak dnes, pri neobyčajne vysokom stupni urbanizácie na Slovensku akosi *prirodzene silnie tolerancia v honorifikácii - najmä smerom k tykaniu.*

Príslušné sloveso v T-konštrukciách je vždy v 2. osobe singuláru a v potenciálnej rodovej kongruencii /ty si to urobil, - urobila, - urobilo/.

Osobitne sa T-konštrukcia funkčne využíva aj v gnómických, neadresných výpovediach typu "trápiš sa, trápiš, a čo z toho máš" v zmysle gnómického "človek sa len trápi ..., ľudia sa len trápia ..., len sa trápime ..., len sa tráp ...". Za osobitnú T-konštrukciu treba pokladať aj takú, v ktorej zámeno ty supluje zámeno prvej osoby - ja. To býva vtedy, keď sa osoba hovoriaceho stavia do kontrastu s inou, najčastejšie s 3. osobou sing. alebo plurálu, zriedkavejšie aj s 2. osobou plurálu. Príklady: Ona si robí, čo chce, a ty sa na to len dívaj.; Oni si veselo žijú na veľkej nohe, a ty musíš lopotiť.

Popri tykaní existuje paralelne vykanie /V-konštrukcie/, ktoré je dominantným v písomných, odborných, oficiálnych a vecných textoch. Ani v hovorovom štýle to nie je v podstate príznakový honoratív. Na rozdiel od T-konštrukcií sú V-konštrukcie sémanticky viacej rozkolísané. To spôsobuje súčasná prudká imigrácia cez hranice regiónov i sociálnych vrstiev, ako aj to, že čím ďalej, tým viacej príležitostí je na to, aby sa v súkromnom dorozumievacom styku, v konkrétnych rečových komunikáciách uplatňovali oficiálne prejavy. V písomných i ústnych prejavoch sa stretajú prvky štýlov verejného styku s prvkami štýlov súkromného styku. Kým slovenčina nebola na Slovensku úradným rokovacím jazykom, nebolo príležitosti

na to, aby sa prakticky frekventovali V-konštrukcie, ktoré sú primárne prostriedkami písomnej i hovorenej podoby administratívneho štýlu. Bolo celkom prirodzené, že importovaním prvkov tohto štýlu z češtiny sa importovala a v slovenčine udomácnila aj V-konštrukcia typu V+sloveso v 2. osobe singuláru /Vy ste to povedal,-povedala/, chápané ako vyšší, oficiálny prvok oproti V+sloveso v 2. osobe plurálu /Vy ste to povedali,— povedali/. Dnes sa pociťuje spomínané oficiálne konštrukcie ako žargónová, blízka osloveniam typu "pani doktor".

Spisovná V-konštrukcia sa dnes používa v oficiálnom písomnom i ústnom styku medzi potenciálne cudzími dospelými osobami. Osobou v dialógu môže byť skutočný človek alebo právnická osoba reprezentujúca inštitúciu, podnik alebo kolektív v akomkoľvek inom zmysle. V-konštrukcia sa pociťuje natoľko oficiálne a strohá, že dnešná najmladšia slovenská generácia ju prijíma - oproti onikaniu - ako menej zdvorilú. Že 2. osoba plurálu pomenúva jedinú osobu, to sa zvýrazňuje aj tým, že v úradných listoch adresovaných hoci celému kolektívu /t.j. zovšeobecnenej osobe/ sa píše v slovách Vy, Váš veľké začiatočné písmeno. Zatiaľ napríklad v dialógu umeleckej prózy, kde sa pod tieto zámená zahrňuje právnicky nedeterminovaný kolektív, sa na začiatku týchto slov píše malé v.

Zaujímavé je uplatňovanie recipročného systému V/T v súčasnej slovenčine. Systém V/T sa uplatňuje so zreteľom na vek, na spoločenské i zamestnanecko-právne zaradenie. Nepríznakové je, keď dospelí tykajú deťom, avšak rozdielny je vekový interval medzi pojmom dieťa a dospelý na vidieku a v meste. Na vidieku je tento interval menší, často aj pod 10 rokov, zatiaľ však v meste sa vekové rozdiely viacej stierajú, v dôsledku čoho sa systém V/T oproti systému V/V uplatňuje pri podstatne väčšom

intervale. Kým však na vidieku systém V/T platí dôsledne tak, že starší tyká mladšiemu aj po tom, keď sú už obidvaja dospelí, zatiaľ v meste sa systém V/T hoci u tých istých ľudí zmení na V/V len čo sa mladší stane dospelým. V školách to platí analogicky: pedagógovia tykajú žiakom v základnej škole, avšak na stredných a vyšších školách platí systém V/V. Z istých azda "familiárnych" dôvodov pedagógovia aj vyšších škôl, napríklad triedni učitelia a učitelia fyzických schopností /telocvik, pracovné výchova, práce v dielňach a na pozemkoch/ uplatňujú systém V/T. Z histórie je známe, že v triedne rozdelenej spoločnosti - aj u nás - sa uplatňoval systém V/T v diskrepancii s vekovými vzťahmi: pán tykal sluhovi, paholkovi, boháč tykal chudobnému, zatiaľ čo obrátene sa vykalo.

Zo systému V/V sa niekedy prejde do V/T v prípadoch prechodu z intelektuálneho rozhovoru do emfatického v hneve, zlosti a nepríčetnosti.

Pod vplyvom interferencie slovenčiny s nemčinou v oblastiach zasiahnutých nemeckou kolonizáciou, ako aj pod vplyvom maďarčiny na slovensko-maďarských hraniciach sa v slovenčine udomácnilo onikanie. O-konštrukcie sú dnes už príznakové, zriedkavé a vyskytujú sa už len v kontaktoch s najstaršou generáciou na konzervovanom vidieku. Na miestach, kde existujú všetky tri konštrukcie popri sebe /T, V, O/, najvyšší honorifikačný stupeň predstavujú O-konštrukcie. Keď sa o ľuďoch, ktorým sa oniká, hovorí v tretej osobe, môžu sa vyskytnúť slovesá promiscue v pluráli i singulári /Starká boli - sú - chorá, Starká bola chorá/, z ktorých prvá podoba je áctivejšia. Adjektívum je vždy v singulári, analogicky ako pri vykaní /Vy ste už zdravý?/. Podoba "Starká bola chorá" je zrejme kontaminácia čes. "Vy ste bola chorá" a slovenského "Vy ste boli chorá". O veľkej rozšírenosti O-konštrukcií ako

Najmladšia generácia v slovenskom divadle

[redacted]oš Mistrík

Vzhľadom na kolektívnosť tvorby v divadle sa nemôžu, na rozdiel od iných umení, mladí priamo generačne prejaviť. Na Slovensku, až na výnimku trnavského divadla, neexistuje vekovo jednoliaty súbor. V prevažnej väčšine sa mladí dramaturgovia, režiséri, herci a scénickí výtvarníci dostávajú do kolektívov starších tvorcov, kde ich tvorba nemôže byť monolitná - o vlastnú výpoveď sa pokúšajú iba v obmedzenej miere. Je to však v divadle stav celkom zákonitý. Takýto osud sa dotýka z pochopiteľných príčin najmä hercov, najmenej zasa režisérov, ktorí sa zo svojej pozície v divadelnom organizme najľahšie môžu prejavovať - a aj sa prejavujú - s vlastným názorom.

Väčšina mladých divadelníkov sa zhoduje s väčšinou starších v názore na úlohu divadla v dnešnej spoločnosti. Zdôrazňujú jeho schopnosť apelatívneho pôsobenia na divákov, jeho sugestívnu silu za progresívne a produktívne tendencie našej spoločnosti. Ako druhoradá sa im javí zábavná funkcia. V niektorých inscenáciách mladých pozorujeme viac kritickosti a sarkazmu - je to prirodzené -

avšak je tu zrejmý aj prirodzený optimizmus a radosť zo života. Mladí divadelníci sa nadchýnajú sovietskou divadelnou kultúrou, jej dnešnými výbojmi, ako i dedičstvom avantgardy 20. a 30. rokov. Inšpirácia prichádza aj z poľského divadla, z Bulharska, Maďarska a ďalších socialistických krajín. Mladí v zhode s celým divadelným vývinom prekonali kozmopolitizmus predošlého desaťročia v dramaturgickej oblasti, zväčšil sa ich záujem o domáce aktuálne problémy, ako aj o našu národnú tradíciu. Pritom však pozorujeme ich snahu vyrovnať sa s dnešným stavom vývinu divadla v európskom kontexte a snahu nadviazať na niektoré zahraničné výboje. V tvorbe mladých sa odrážajú tendencie divadiel, ktoré ponímajú kolektívny vznik inscenácie a jej predvádzanie za účasti divákov ako ucelený proces. Ohlas v tvorbe nachádzajú prúdy, ktoré popri slove dávajú stále väčší priestor prostriedkom divadla - mizanscéne, výtvarným zložkám, zvuku atď. Rozvíjajú sa princípy tzv. akčnej scénografie. V nadväznosti na predošlé desaťročie sa herectvo zakladá menej na psychologizovaní, závažná je osobnosť herca s jeho schopnosťou hľadať adekvátne výrazové prostriedky.

1. Charakteristické je snaha čo najviacej podriadiť dramatický text ideovým i formovým zámerom realizátorov. Prejavuje sa to veľmi širokou škálou autorskej aktivity - od interpretácie dramatického textu až po tvorbu inscenačných scenárov. Aj keď medzi jednotlivými stupňami sú veľké rozdiely, zjednocujúcim princípom je autorská aktivita divadla; režisér s kolektívom sa prostredníctvom dramaturga stávajú spoluautormi javiskového textu. Dá sa povedať, že sa vyjadrujú nie prostredníctvom neho, ale s ním a v ňom. Takto sa pristupuje k textom zo slovenského i svetového klasického fondu. Pri inscenovaní súčasnej drámy sa intenzita autorských zásahov divadelníkov markantne zmenšuje,

a to najmä preto, že v pôvodnom tvare sú texty blízke ich vyzneniu.

Zásadne uplatňuje túto tendenciu režisér Ľ. Vajdička. Už od čias jeho nástupu do martinského Divadla SNP je preňho charakteristický osvieštňujúci dramaturgický výklad inscenovaného textu /poznamenávame, že Ľ. Vajdička vyštudoval divadelnú vedu/. Sústredený záujem venuje najmä inscenovaniu slovenskej a ruskej i sovietskej klasickej drámy. Svojimi interpretáciami odstraňuje nánosy predošlých výkladov a preniká do hĺbky textov. Jeho zásadou pri interpretácii je, že s dielom berie do úvahy aj životné osudy jeho autora a spoločensko-politickú i umeleckú situáciu doby jeho vzniku. Takýmto spôsobom mu slovenská staršia dramatická literatúra - po očistení od zastaraných konvenčných obalov a zbúraní mýtov o nej – umožňuje vyniesť na povrch dodnes platné, často zádrapčivé a nepríjemné pravdy o našej národnej povahe. Spomeňme jeho inscenácie Palárikovho Inkognita /DSNP Martin 1971, neskôr ešte netradičnejšie ním interpretovaného v bratislavskom Štúdiu NS 1979/, Záborského Najdúcha /DSNP Martin 1973/, Stodolovho Čaju *u pána senátora /DSNP Martin 1974, prenesené neskôr aj na* bratislavskú Novú scénu 1976/, Šulajovej dramatizácie Timraviných Ťapákovcov /DSNP Martin 1975/ a Chalúpkovho Kocúrkova /DSNP Martin 1978/.

Podobne sa Ľ. Vajdička stavia aj ku klasickým textom ruským a sovietskym. Kým však domáci dramatici mu umožňujú zamerať sa na nášho človeka, na konkrétne podoby našej národnej povahy, ruskými textami sa viac dotýka všeľudských problémov.

Ľ. Vajdička spomedzi svojich generačných druhov najúzkostlivejšie dbá, aby nič nemenil v samotných replikách textu. Tým chce dokázať, že starý autor to myslel práve tak, ako to on dnes interpretuje.

S. Párnický v spolupráci s dramaturgom Š. Havlíkom si zvyčajne vždy vybuduje náročnú myšlienkovú konštrukciu, ktorá sa opiera o interpretáciu textu; vyžaduje si však aj niektoré jeho úpravy. V inscenácii Gorkého Letných hostí /DSNP Martin 1972/ povýšil symbol divadla ako klamstva a pretvárky na myšlienkový tmel, v Brechtovej hre Muž ako muž /Poetický súbor NS Bratislava 1975/ sústredil prezradením toho, ako sa všetko skončí, pozornosť na mašinériu násilnej premeny vedomia človeka.

Špecificky si počína J. Bednárik. Podľa jeho doterajšej činnosti najmä v ochotníckom divadle môžeme povedať, že si vopred vyberá texty, ktoré bude môcť formovať do podoby vyhovujúcej jeho divadelnému názoru. Preto väčšina z nich sú obrazy, ktoré možno bez ťažkostí jednoznačne interpretovať, možno nimi priamočiaro útočiť na vedomie diváka, predkladať mu podstatné pravdy o živote. Umožňujú mu pritom bohaté scénické čarovanie. Dramaturgiu si robí sám, nezdržuje sa však pri tejto činnosti pridlho. Po načrtnutí základného myšlienkového smerovania, sa cez ňu rýchlo priberá k režírovaniu a až z tohto postu, inšpirovaný na scéne, sa vracia k textu a dotvára ho. Takýto postup poznačil všetky inscenácie v ochotníckom Z-divadle i profesionálnu Dom Bernardy Alby podľa Lorcu /Divadlo A. Bagara Nitra 1979/. J. Bednárik je - tak isto ako Ľ. Vajdička - dramaturgom i režisérom v jednej osobe. Ľ. Vajdička sa však dostáva k réžii cez dramaturgiu, J. Bednárik k dramaturgii cez réžiu.

V trnavskom Divadle pre deti a mládež vznikajú takmer všetky inscenácie na základe viac či menej voľných interpretácií a úprav svojich predlôh. Dramaturgovia, režiséri i niektorí ďalší pracovníci sa stávajú spoluautormi inscenovaných textov.

Je to však len jedna časť repertoáru, druhú tvoria

dramatizácie na motívy pochádzajúce zväčša z prozaickej literatúry. Tieto dramatizácie tvoria z kvantitatívneho i kvalitatívneho hľadiska jeden zo základných kameňov repertoáru. Rovnako ako v prípade interpretácií a úprav textov, aj autori dramatizácií sú najčastejšie členmi inscenačného kolektívu /B. Uhlár a L. Podmaka zdramatizovali Nosovovho Neveďka v Slnečnom meste, 1975, režisér B. Uhlár; M. Čibenková Twainovho Toma Sawyera, 1977, Dumasových Troch mušketierov, 1980 a inšpirované témami nemej filmovej grotesky napísala Charlieho, 1979 - všetky tri režíroval J. Nvota . K týmto dramatizáciám priradíme ešte Epizódu 19-44 /1979, réžia B. Uhlár), ktorú napísal s použitím knihy G. Husáka Svedectvo o SNP a dobovej tlače pre potreby trnavského divadla O. Šulaj/.

A nakoniec, krajnú polohu autorskej aktivity trnavských divadelníkov tvorí pôvodný dramatický text Princezné Maru, ktorý pre vlastnú inscenáciu napísal B. Uhlár /1979/.

Činnosť tohto súboru, ako aj ostatných rovesníkov v iných slovenských divadlách, presvedčivo ukazuje smerovanie k vytvoreniu vlastnej generačnej drámy.

Nemôžeme tu predpovedať podobu budúcej generačnej drámy, jedna jej charakteristická črta sa však už ukazuje: bude ešte viac ako doterajšia slovenská dráma spätá s divadelnou praxou. Jej autori ju nebudú písať pre divadlo, ale v divadle.

To, pravda, neznamená, že to bude jediný spôsob písania drámy. M. Kočan a J. Kákošová, dramatici tejto generácie, rozvíjajú tradičný spôsob písania. Aj keď v divadlách zatiaľ mladí nenašli k ich hrám schodnú cestu, dokázali sa vyjadriť prostredníctvom iných starších súčasných slovenských dramatikov.

2. Ďalšou charakteristickou tendenciou pre tvorbu

najmladšej generácie je spoluúčasť scénografie na réžii. J. Ciller a ďalší scénický výtvarníci, ktorí prišli po ňom, překonávajú v tomto desaťročí predchádzajúci vývin tým, že sa neuspokojujú s výtvarným dekorovaním priestoru pre hru hercov, ani s jeho básnickým metaforickým naznačením, ba ani s architektonickým vytváraním tohto priestoru. Oni v úzkom kontakte s réžiou navrhujú scénu, ktorá sa priamo zúčastňuje na hre, podnecuje akciu hercov, dopovedáva ju, vyvíja sa, a tento vývin sa končí až vtedy, keď sa uzatvára aj celé predstavenie. Takéto scény sú vlastne aj určitými režijnými koncepciami. Každý z najmladších scénických výtvarníkov má svoje vlastné umelecké postupy.

J. Ciller posunul našu scénografiu v tomto smere najďalej. Ním realizované scény pôsobia ako dobre fungujúce mechanizmy, ktoré vtiahnu režiséra a hercov do svojej hry plnej nápadov a vtipných riešení. Pritom sa nevnucujú divákovmu oku, ostávajú väčšinou v pozadí, sú to jednoduché konštrukcie a pomôcky, alebo kusy nábytku, vytvárajúce rôzne priestory. J. Ciller takmer výlučne spolupracuje s Ľ. Vajdičkom, a to nielen v ich domovskom martinskom Divadle SNP, ale aj pri hosťovaní na iných scénach i u ochotníkov.

Osobitný tandem vo zvolenskom Divadle J. G. Tajovského tvorí scénograf R. Bohuš s režisérom A. Turčanom. Vo viacerých ich inscenáciách je výtvarná zložka dokonca určujúca a dominantná, a to čiastočne preto, lebo R. Bohuš vie urobiť návrh, ktorý zaujme ako výtvarné dielo, a čiastočne preto, lebo aj A. Turčan je režisérom s výtvarným cítením.

Kryštalizuje sa aj tandem scénografa J. Zavarského s režisérom B. Uhlárom v Trnave. J. Zavarský experimentátorstvom pri premieňaní intelektuálnych konštrukcií na hmotu scény konvenuje ambíciám B. Uhlára.

Podobné úzke spojenie scénografa a režiséra je aj medzi Š. Hudákom a J. Prážmárim v košickom ochotníckom Malom divadelnom štúdiu, medzi M. Zubajovou a J. Nvotom v Trnave, medzi T. Berkom a M. Gogálovou v Poetickom súbore NS v Bratislave.

Všetky tieto spojenia scénografie a réžiou sú predpokladom tendencie vytvárať dynamické scénické priestory, inšpirujúce hercov i režiséra.

Obidve tendencie v tvorbe najmladšej generácie, o ktorých sme doteraz hovorili, majú spoločného menovateľa: môžu existovať len vtedy, ak v súbore vládne kolektivistický duch. V praxi sa autorská aktivita pri spracúvaní dramatického textu aj účasť scénografie na réžii prejavuje hlbokými kontaktmi medzi jednotlivými členmi súboru, spoločnou prácou doslova za jedným stolom, diskusiami a upresňovaniami počas celej prípravy inscenácie. Do istej miery to treba pripisovať prirodzenej vlastnosti mladosti. Pre daný spôsob práce je to však nevyhnutná podmienka. Preto ak by mal duch kolektivizmu časom vyprchať, budú sa musieť pozmeniť aj umelecké postupy.

3. Z pochopiteľných príčin, ktoré sme už naznačili v úvode tejto state, je herectvo mladých generačne najmenej vyhranené. Ono najvernejšie zachováva kontinuitu s predchádzajúcim vývinom. Premeny nie sú také vypuklé aj preto, že aj starší herci v záujme štýlovej jednoty inscenácií sa musia vyrovnávať s postupmi, ktoré od nich žiadajú mladší režiséri. Vývin tu však predsa vidno. Herectvo sa stáva racionálnejšie, civilnejšie, vytráca sa z neho psychologizovanie /ale nie psychológia/, pozornosť sa venuje presným, obsažným výrazovým prostriedkom, neabsolutizuje sa prevteľovanie, takže v postave na javisku sa potom môže viac prejaviť osobnosť predstaviteľa. Mladí herectvo dynamizujú, prinášajú prvky gymnastiky a

akrobacie. Tento trend tu možno pozorovať dávnejšie. Nepriniesli ho tí, ktorí nastupovali v sedemdesiatych rokoch, oni v ňom iba pokračujú a rozvíjajú ho. To vlastne znamená, že im konvenuje. Omylom by bolo myslieť si, že herecký štýl najmladšej generácie sa rozvíja iba jedným smerom, smerom k novému. Existuje tu aj vedomie o nevyhnutnosti ovládnuť klasickú hereckú techniku. Preto J. Bednárik popri scénickom "čarovaní", popri bohatej znakovosti a symbolickosti Z-divadla sa zameriava v Štúdiu SZM pri nitrianskom divadle aj na štúdie charakterov a psychologické analýzy. Podobne v Trnave sa strieda inscenácia hereckej montáže, v ktorej sú predstavitelia takmer anonymnými komponentmi vytvárajúcimi zmysluplný obraz iba v celku s inscenáciou individualizovaného herectva.

Globálne sa dá povedať, že táto herecká generácia obsiahla zatiaľ s rôznym úspechom viaceré herecký štýly, ktoré v divadle sú. Záleží, pravda, najčastejšie na spolupráci s režisérom, ktorý štýl prevládne.

Najmladšia generácia hercov nie je ešte pripravená na to, aby sa mohla porovnávať s veľkými zjavmi nášho divadla. Všetci tí, ktorí upozornili na seba hneď pri nástupe do divadla, išli ešte s prúdeniami predchádzajúcich generácií /M. Kňažko, A. Vášáryová, J. Kukura, Z. Kocúriková a i./. Ostatní ich rovesníci i mladší druhovia väčšinou rástli v priebehu sedemdesiatych rokov spolu so svojimi generačnými režisérmi, dramaturgmi, scénickými výtvarníkmi. Preto sa presadzujú v celoslovenskom kontexte len postupne. Spomeňme aspoň D. Jamricha, E. Horvátha ml., V. Richterovú, E. Viteka, E. Matejkovú, I. Romančíka, Z. Kronerovú, M. Zedníkoviča, Z. Studenkovú. Oveľa dlhší by bol tento zoznam, keby sme mali vymenovať všetkých, ktorí už dnes umelecky výrazne formujú podobu svojho domáceho divadla.

4. S existenciou spomínaných tendencií v tvorbe najmladších činoherných umelcov nepriamo súvisí aj ich posledná charakteristická črta - spolupráca s ochotníkmi. Je taká rozsiahla, že to v dejinách nášho divadla nemá obdoby. Spomeňme iba Ľ. Vajdičku, J. Bednárika, J. Prážmáriho, P. Scherhaufera. Ochotnícke súbory režírujú aj S. Párnický, M. Gogálová, J. Bindzár, M. Fehér, A. Turčan, A. Majerčík, O. Šulaj, V. Bartoň a ďalší. Vytrvalo inšpirujúcim spolupracovníkom viacerých súborov je J. Ciller. Pritom ochotníci pod režijným vedením profesionálnych režisérov dosahujú takmer pravidelne významné úspechy. Profesionáli s nimi realizujú svoje náročné umelecké programy, experimentujú nielen s výrazovými scénickými prostriedkami, ale aj pri výbere inscenovaných titulov. Takéto pokusy by nemohli realizovať vo svojich domovských súboroch. Hlavným dôvodom veľkého záujmu o prácu s ochotníckymi súbormi je teda možnosť realizovať svoje odvážne plány, vyskúšať si ich pred premiérou v profesionálnom divadle. Je v tom aj symptóm istej nespokojnosti s možnosťami, ktoré sa im poskytujú v profesionálnom pôsobení a túžba vymaniť sa zo závislosti od stereotypu "kamenného" divadla. Až väčší časový odstup dá odpoveď na otázku, či takáto spolupráca ovplyvní v budúcnosti pozitívne úroveň ochotníctva, aby sa tak vyvrátila námietka, že profesionáli si nevychovávajú nástupcov spomedzi ochotníkov.

Všetky spomínané tendencie sa objavujú v tvorbe tejto generácie iba postupne. Najradikálnejšie sa presadzuje autorská aktivita vo vzťahu k textu. Vyplýva to z požiadavky zo začiatku desaťročia - zmeniť repertoár divadla, zapojiť ho do celospoločenského zápasu.

Ľ. Vajdička sa postupne prepracoval k nezávislejšiemu výkladu predlôh, ktoré inscenoval, stále citeľnejšie sa prejavoval jeho autorský subjekt a ťažisko sa presúva-

lo k reflektovaniu života súčasníka, aj keď sprostredkovane cez minulosť. Toto smerovanie dopĺňali aj jeho inscenácie súčasných slovenských hier, bulharských a ďalších. S. Párnický naznačoval svojou tvorbou prechod od tradičného divadelného tvaru, do ktorého on prinášal iba vlastné myšlienkové ozvláštnenie /najmä v martinských inscenáciách/, k atakujúcemu tvaru, ktorý vzrušoval diváka už nielen myšlienkou, ale aj formou hereckého prejavu /najčastejšie pri hosťovaní v iných divadlách/. J. Bednárik začínal ako režisér až v polovici sedemdesiatych rokov. Väčšinou inscenoval známe texty, prostredníctvom ktorých hovoril o odvekých najväčších túžbach i o veľkých ľudských nedostatkoch. Bednárikove inscenácie nie sú žiadne špekulácie, priamo nastoľujú problém. Ľahko čitateľné sú v nich vlastné stanoviská J. Bednárika a jeho hercov.

Progresívne stanoviská, ktoré môžeme konštatovať v tvorbe týchto troch režisérov, sa prejavovali práve vďaka intenzite, s ktorou sa oni a ich kolektívy vkladali do inscenácií. Nielen tým, čo inscenovali, ale hlavne tým, ako to inscenovali, teda aké významy nachádzame v ich dramaturgickom, režijnom a scénografickom spracovaní, dokumentovali svoj postoj k úlohám desaťročia. Týmto kľúčom sa dostaneme k ideovým základom aj v tvorbe ďalších mladých divadelníkov. B. Uhlár venuje veľké úsilie tomu, aby divadlo pomáhalo vychovávať detského diváka, nie však mentorovaním, ale aktivizovaním jeho fantázie a tvorivosti. Častý kritický odstup a groteskné stvárnenie skutočnosti je vlastne preňho spôsobom, ako triediť javy a ľudí. Uhlárove inscenácie vznikajú často na veľké ľudské témy. J. Nvota prináša chlapčenskú nápaditosť, jeho inscenácie, na rozdiel od Uhlárových, sa viac rozhliadajú po uliciach okolo seba a odtiaľ si berú námety a vzory. J. Nvota je hlboko zaangažovaný za kaž-

dého človeka, ktorý sa objaví na scéne. Obidvaja trnavskí režiséri tak výrazne zasahujú do textov, ktoré inscenujú, že už v nich sa môžeme dočítať, k akým ideovým i formálnym métam sa uberá inscenácia.

V polovičke sedemdesiatych rokov bola už okrem spomínaných generačných zoskupení známa aj košická skupina, ktorej režisérom bol P. Opálený. Na prvý pohľad by sa zdalo, že tento tvorí medzi rovesníkmi istú výnimku, pretože najčastejšie nezasahuje autorsky do textu. Podrobnejšie poznanie jeho repertoáru však odhaľuje, že ide len o alternatívu rovnakého princípu. V špecifických podmienkach košického divadla inscenoval texty, ktoré mali plnú dôveru súboru ako skutočné drámy, ktoré mu umožnili vyžadovať od súboru taký herecký prejav, na ktorý dovtedy neboli jeho členovia zvyknutí.

V sedemdesiatych rokoch začínali aj režiséri A. Turčan /ktorý nemá vo zvolenskom divadle možnosť oprieť sa o svojich rovesníkov v hereckom súbore/, J. Bindzár v Nitre, A. Majerčík v Prešove. V poslednom čase k nim pristupujú M. Kákoš v Nitre, E. Gütler a J. Rihár v Prešove /v posledných sezónach sa tam formuje perspektívna skupina/ a ďalší.

Nie náhodou sme doteraz nehovorili o žiadnom bratislavskom divadle. Ani v jednom z nich sa zatiaľ spomínané tendencie nepresadili.

Pochybujeme napríklad, či sa dá Poetický súbor NS zaradiť k tejto generácii. Hoci viac ako polovica členov súboru absolvovala školu v sedemdesiatych rokoch, ich tvorba nemá, až na niektoré výnimky, mnoho spoločného s ostatnými rovesníkmi.

Novú scénu počas celého desaťročia podstatne ovplyvnili divadelníci, ktorí začínali už v šesťdesiatych rokoch. Okrem toho absolventi vysokej školy v siedmom

desaťročí, ktorí sa tam dostali, patrili väčšinou k tým nevýraznejším. Až ku koncu sedemdesiatych rokov zaznamenávame aj tu nádejné prírastky, ich prínos však budeme môcť posúdiť až po istom čase.

Ani v Slovenskom národnom divadle sa najmladší zatiaľ nepresadili, hoci platí, že tí, ktorí tam sú, patria medzi svojimi rovesníkmi k najkvalitnejším umelcom. Je ich však pomerne málo a sú to len členovia hereckého súboru. SND nemá ani režiséra, ani scénografa, ani dramaturga, ktorý by patril ku generácii najmladších, alebo by aspoň tvoril predstupeň k nej.

Zamerali sme sa na najcharakteristickejšie tendencie v tvorbe mladých divadelníkov a nie na kvalitu ich napĺňania. Divadelná mladosť aj napriek tomu, že dostáva všeobecné základy počas štúdia na vysokej škole, len pomaly dozrieva počas praxe. Preto robí často chyby, mnohé inscenácie sa stretávajú s negatívnou ozvenou aj u generačne spriaznených divákov. Len pomaly si nachádza svojich odborných kritikov. Títo napriek tomu, že sa ich rady v sedemdesiatych rokoch neobyčajne rozrástli, doteraz iba intuitívne pomáhali formovať špecifickú tvár mladého divadla.

Divadelná mladosť sa neprihlásila a priori k nejakému umeleckému programu a nebojovala zaň manifestačne. Všetky jej tendencie vyplynuli sporadicky z jej tvorby. Napriek konštatovaniu súvislostí a tendencií v tvorbe najmladších činoherných umelcov nechceme generáciu sedemdesiatych rokov vyčleňovať z vývinu nášho divadla ako autonómnu generáciu. Keby sme to chceli urobiť, museli by sme zaregistrovať väčšiu homogénnosť ich tvorby, vedome vyhranené hľadanie spoločných ciest reflexie súčasného sveta, na druhej strane – hoci to znie paradoxne – bohatšiu diferencovanosť individuálnych prístupov k obsahom a k spôsobom ich formálneho vyjadrovania. Preto ostaň-

me pri názore, že najmladšia generácia si zatiaľ vytvorila sľubné predpoklady na to, aby mohla v budúcnosti výrazne a azda kompaktnejšie zasiahnuť do vývinu slovenského divadla.

Príslovia a ich jazykové vlastnosti v slovenčine

Jozef Mlacek

Sú aspoň dva dôvody, pre ktoré sa budeme venovať problematike prísloví, a to teoretický aj praktický. Z hľadiska *teórie, paremiologickej aj frazeologickej*, patrí vymedzenie štatútu prísloví, určenie ich miesta v jednej aj druhej uvedenej oblasti, ich usúvzťažnenie s príbuznými pojmami aj v súčasnosti medzi otvorené otázky. Z druhej strany je to zase fakt, že sa príslovie spolu s ďalšími parémiami a frazeologickými jednotkami v niektorých štýloch /*najmä v hovorovom, umeleckom a publicistickom*/ uplatňuje často a rozlične. Toto konštatovanie vychádza z pozorovania slovenských textov, ale bohatá odborná literatúra ukazuje, že podobná situácia pri používaní takýchto jednotiek je aj v iných jazykoch. Ak k tomu pripočítame fakt, že príslovie aj napriek analógiám, podobnosti, resp. príbuznosti *majú v jednotlivých jazykoch aj výrazné osobitosti*, javí sa rozbor prísloví ako aktuálna otázka.

Prvým problémom, pri ktorom sa treba v tomto rozbore pristaviť, je samo vymedzenie príslovia. Ide totiž o to, že paremiológia a podľa nej aj frazeológia charakterizuje túto jednotku rozlične. V podstate každý smer výskumu

ju chápe po svojom.

Existuje v podstate dvojaké chápanie pojmu príslovie. Prvé z nich je široké, podľa ktorého sa za príslovie pokladajú všetky krátke útvary folklórnej povahy. Názov príslovie má v tomto prípade povahu nadradeného termínu.

Druhé chápanie pojmu príslovie je užšie, špecifickejšie. Podľa neho sa prísloviím rozumie jeden konkrétny a osobitný paremiologický žáner, ktorý stojí vedľa početných ďalších príbuzných útvarov, ako sú porekadlo, úslovie, pranostika, gnóma, maxima, sentencia, aforizmus atď. Súčasná paremiológia a podľa nej aj frazeológia prijíma bežnejšie práve toto chápanie príslovia.

Na prvý pohľad najjednoduchšie sa od príslovia odlišujú nie vlastné folklórne žánre, ako sú gnóma, sentencia, maxima, prípadne aj aforizmy a okrídlené výrazy. Najmä pri prvých troch uvedených žánroch sa zdôrazňuje ich osobitná myšlienková platnosť, pravda, zakaždým trochu ináč tematicky aj formálne limitovaná /napr. pri gnóme sa vyzdvihuje, že býva mravoučného charakteru, pričom máva veršovanú alebo aspoň rytmizovanú formu - porov. Slovník literární teorie, 1977/, a tak by sa mohlo zdať, že rozdiely medzi nimi na jednej strane a prísloviím na druhej strane sú celkom evidentné. Problém je však zložitejší. Príslovia bývajú totiž jednak obrazné, metaforické, a jednak neobrazné, ktoré sa na rozdiel od prvých označujú ako tzv. gnómické príslovia /porov. Mukařovský, 1971/. Kým obrazné sa práve svojou prenesenosťou významu a expresívnosťou odlišujú od týchto útvarov celkom zreteľne, hranice medzi druhým typom prísloví a napríklad gnómami a sentenciami sú plynulé. Niekedy síce ešte pomáha spresňovať hranicu medzi nimi poznanie pôvodu určitých jednotiek /príslovie ako výsledok zovšeobecnenia kolektívnej

skúsenosti - gnóma alebo sentencia býva dielo jednotlivca/, avšak aj táto stránka býva pri mnohých konkrétnych prípadoch zastretá, a tak ostáva spomínaná hranica nevýrazná.

V istých prípadoch môže byť táto hranica neurčitá aj medzi príslovím na jednej strane a okrídlenými výrazmi a aforizmami na druhej strane. Aforizmy bývajú oproti zovšeobecňujúcej platnosti prísloví značne subjektívnejšie /porov. napr. Ziomek, 1973/, s výraznejšími hodnotiacimi prvkami /irónia, satira/, okrídlené výrazy zase mávajú mnohorakú, teda aj nevetnú stavbu, ale pri menšej výraznosti týchto vlastností nemusí byť ani odlišnosť týchto žánrov od príslovia zreteľná.

Z vlastných paremiologických útvarov sa od príslovia najzreteľnejšie líšia súslovia /slovné páry, Zwillingsformeln, parnyje slova, word-pairs/, ďalej aj úslovia, a to aj napriek tomu, že sa tento pojem chápe často veľmi rozdielne /raz sa za ne pokladajú najmä slovesné ustálené spojenia - takto napr. v českej tradícii; inokedy práve naopak menné ustálené výrazy - porov. napr. Šalingová 1958/. Ani jedny, ani druhé nemajú s príslovím rovnaké významové ani formálne vlastnosti.

Trochu iná situácia je pri pranostikách. Pranostiky sa síce vydeľujú tradične ako osobitný paremiologický žáner, ale pri každom ich výklade sa aspoň implicitne vychádza z konštatovania, že sú to vlastne osobitné príslovia a porekadlá, ktoré sa vyznačujú istými tematickými aj sémantickými vlastnosťami. Ich odlišovanie od prísloví a porekadiel teda vychádza z inej roviny ako predchádzajúce odlišovanie prísloví od iných parémií.

Najspornejším miestom celej žánrovej diferenciácie medzi parémiami býva nielen v slovenskom, ale napr. aj v orientálnom prísloví̌nictve vymedzovanie, resp. nevymedzovanie prísloví a porekadiel a rozlišovanie týchto dvoch

žánrov. Mnohí zberatelia prísloví aj teoretici sa vzdáva-jú možnosti tohto triedenia, zatiaľ čo iní zasa rozličný-mi metódami charakterizujú obidve tieto kategórie a usilu-jú sa ich rozlišovať. Keď sa chceme pristaviť pri tejto otázke, treba sa dotknúť podstaty obidvoch javov a záro-veň zaujať stanovisko k niektorým bodom v doterajších vý-kladoch tohto problému.

Charakteristiky príslovia vychádzajú pri jeho odlišo-vaní od porekadla z rozličných pozícií. V podstate sa pri-tom vyskytujú trojaké prístupy k danej otázke alebo ich modifikácie, resp. kombinácie. V nasledujúcich poznámkach sa dotkneme obsahových, formálnych jazykových a osobitných kontextových charakteristík príslovia a porekadla.

Pri rozbore prísloví a porekadiel podľa ich obsahovej platnosti sa pochopiteľne hľadajú také vlastnosti, ktoré umožňujú čo najvýraznejšie rozlišovať tieto dve ináč prí-buzné kategórie, resp. - ako hovorí J. Mukařovský /ibid./ - dva javy tej istej kategórie. Pritom aj podľa tohto jediného /obsahového/ kritéria možno postupovať v riešení tejto otázky rozlične.

Už zo staršej paremiologickej literatúry je známy prístup, podľa ktorého príslovie vyjadruje ucelenú myšlien-ku, logický súd, kým porekadlo vyslovuje skôr myšlienku neucelenú, prípadne iba časť ucelenej myšlienky. Porekad-lo sa v takomto zmysle už dávnejšie /napr. od Flajšhansa, v ruštine od Daľa/ chápe ako výsledok redukovania príslo-via, resp. naopak ako zárodok príslovia. Platnosť takejto myšlienky so špecifikáciou na vzťahy medzi prísloví a frazémou potvrdzujú aj najnovšie frazeologické výskumy /porov. napr. Mokijenko, 1980/, ktoré však ďalej ukazujú, aké typy prísloví podliehajú spomínanej tendencii /nazna-čujú, že na vlastné frazémy sa zmenili najmä príslovia s obraznou prvou časťou/. Takýto postup v riešení vzťahov

medzi prísloviím a porekadlom vo všeobecnosti platí, no treba dodať, že ucelenú myšlienku môžu vyslovovať aj porekadlá. Tento prístup teda nerieši sledovanú otázku bez zvyšku, hoci istý základ pre naznačenú diferenciáciu poskytuje.

Iný, špecifickejší prístup k rozlišovaniu príslovia a porekadla vychádza z konštatovania, že príslovie sa vyznačuje didaktizujúcim, poúčajúcim zámerom, kým porekadlom sa nazýva ustálené obrazné spojenie bez tohto významu. Takto sa charakterizuje príslovie v rozličných jazykoch /porov. napr. Makkai, 1972, s charakteristikou anglických prísloví; Rubinčik, 1976, o perzských prísloviach/ a takto sa bežne charakterizuje aj v slovenčine /porov. napr. Tvrdý, 1931/, hoci tu boli pokusy chápať obidva pojmy obrátene, resp. odlišne /porov. Jánošík, 1938/39/.

Aj o tomto kritériu možno konštatovať, že ono síce rámcovo vystihuje istý podstatný rozdiel medzi sledovanými jednotkami, avšak samo tiež nestačí na ich dôsledné a vyčerpávajúce určenie. Ide totiž o to, že mnohé typické porekadlá možno pri ich gnómickom význame tiež chápať ako rady, odporúčania, príkazy alebo zákazy, pravda, vyslovené nie tak zreteľne ako v prísloví. Táto formulácia už napovedá, že pri sledovanej diferenciácii nie je zanedbateľná ani formálna stránka týchto jednotiek. Na jej závažnosť už upozornili mnohí bádatelia, ba niekedy sa formálne rozdiely chápali ako podstatný rozlišovací znak prísloví a porekadiel. Preto sa v ďalšom výklade dotkneme tejto stránky sledovaného problému.

Aj podľa formálnych jazykových vlastností prísloví a porekadiel sa povaha týchto jednotiek hodnotí rozmanite. Elementárny je v tomto prípade postup, ktorý hovorí o dvojčlennosti príslovia /takto aj citovaný A. Melicherčík/, resp. o vetnej a súvetnej stavbe príslovia a

nevetnej stavbe porekadla /Ziomek, ibid./. Tento postup je však úplný len z jednej strany, pokiaľ ide o príslovie. Porekadlá totiž mávajú aj vetnú stavbu, hoci vo všeobecnosti skutočne jednoduchšiu ako príslovie.

Ďalší prístup podľa formálnych jazykových vlastností prísloví a porekadiel je už vlastne postupom kombinovaným. Vychádza z uvádzaného druhého obsahového prístupu k prísloviam a spája ho s istými formálnymi znakmi. Ak sa teda didaktizujúci zámer parémie vyslovuje explicitne napr. imperatívom, gnómickou 2. alebo 3. osobou slovesnej zložky a pod., hodnotí sa daná jednotka vždy ako príslovie /porov. aj Mlacek, 1977/. Tomuto postupu sa síce niekedy vyčíta, že zužuje sám pojem príslovia, no na druhej strane mu nemožno uprieť, že dovoľuje jednoznačnejšie a pritom neprotirečivo a nie eklekticky určovať hranicu prísloví a porekadiel aspoň pri istom type sporných prípadov.

Celkom osobitý je postup, podľa ktorého sa príslovie vyznačuje uzavretou syntaktickou štruktúrou, kým porekadlo naopak otvorenosťou svojej stavby. Toto kritérium sa tiež uplatňuje jednak osobitne, jednak - a to častejšie - v spojení s inými hľadiskami /porov. Mukařovský, ibid; Permiakov, 1979; Skrypnyk, 1973/. Pritom sa aj tento postup uplatňuje aspoň dvoma spôsobmi. Podľa prvého z nich je štruktúra príslovia uzavretá v tom zmysle, že do nej nemožno vložiť ani nemožno v nej meniť nijaký komponent. V porekadle je naopak vždy nejaká konkretizujúca zložka, ktorá vzťahuje ináč všeobecný význam jednotky na danú situáciu. Podľa tohto hľadiska treba napr. jednotku Nikto učený /múdry/ nespadol z neba hodnotiť ako príslovie, jednotku S múdrou materou sa poradil /môže byť aj poradila, poradili/ zase ako porekadlo.

Podľa druhého spomínaného postupu ide o rozlišovanie, pri ktorom sa za pomoci malej formálnej zmeny parémie

vyjadrí alebo uzavretá myšlienka alebo istý výraz. Napr.: Drevo do hory nevoz - voziť /nevoziť/ drevo do hory; Nemaľuj čerta na stenu - /ne/maľovať čerta na stenu. Prvé prípady z uvedených dvojíc hodnotia mnohí bádatelia ako príslovia, druhé zasa ako porekadlá. S takýmto určovaním hranice prísloví a porekadiel nemožno pri poznaní nových frazeologických výskumov súhlasiť, aspoň pokiaľ ide o porekadlá. Podľa nás druhé prípady z uvedených dvojíc už stratili povahu parémie, zmenili sa na vlastné frazémy. Predchádzajúce chápanie nemožno prijať aj napriek tomu, že ho citovaný G. L. Permiakov stavia ako špecifický prejav opozície langue - parole. Ak by sme mali uvedené slovesné frazémy /v tomto chápaní porekadlá/ pokladať za rečové, parolové realizácie systémových jednotiek /prísloví/, potom by muselo platiť aj obrátene, že od ľubovoľnej slovesnej frazémy by sme mohli prísť k prísloviu. Takáto úmera tu však neplatí. Mnohé slovesné frazémy síce možno uplatniť aj vo vetnej podobe, ale platnosť príslovia nemajú.

Viacerí bádatelia upozorňujú, že vymedzenie príslovia a porekadla nemožno vždy spájať iba so spomínanými formálnymi znenami. Vychádzajúc z príbuznosti obidvoch útvarov, napr. J. Mukařovský zdôrazňuje, že o platnosti konkrétnej parémie môže niekedy rozhodnúť až kontext, ktorý ukáže, či daná jednotka plní funkciu príslovia alebo porekadla. Tento prístup k prísloviam ráta aj s významovými vlastnosťami príslovia; ide teda o kombinovaný prístup. Jeho výhodou je dynamickosť chápania obidvoch jednotiek. V takýchto intenciách pracuje aj najnovšia paremiológia, ktorá sa tu však neobmedzuje iba na určovanie vzťahov príslovia a porekadla, ale ukazuje napríklad, že v ľudovom rozprávaní nadobúdajú platnosť príslovia okrem porekadiel aj rozličné vtipné výroky, citáty z rozprávačskej látky, ba aj celé anekdoty /Klímová, 1980, s. 101/. Pravda, tu sa pred-

pokladá, že aj v našich jazykoch sa bude uznávať existencia tzv. byzantskej formy príslovia.

Bolo by prismelé pokúšať sa po predchádzajúcom rozbore o nejaké všeobecné vymedzenie alebo dokonca o definíciu príslovia. Namiesto toho tu iba sumarizujúco zdôrazníme isté jeho znaky, isté tendencie v jeho určovaní. Domnievame sa totiž, že ak sa príslovie nepodarilo vyčerpávajúco charakterizovať nijakým z uvedených postupov, treba uplatniť viacej kritérií. Usudzujeme, že takto možno vystihnúť centrum, podstatu pojmu príslovie. Zdá sa, že pritom treba počítať predovšetkým s týmito skutočnosťami: 1. Príslovie je osobitný paremiologický žáner. Tým sa odlišuje od nie žánrových jednotiek /vlastných frazém/. 2. Príslovie je vždy vyjadrením ucelenej myšlienky. Porekadlo má túto vlastnosť iba fakultatívne. Rozdiel medzi obsahmi sa formálne prejavuje v zložitejšej syntaktickej stavbe príslovia. 3. Príslovie obsahuje vždy zovšeobecnenie kolektívnej skúsenosti, ktoré vedie k didaktizujúcej platnosti. Didaktizujúci zámer máva v príslovi aj zreteľné jazykové ukazovatele. V prípadoch, keď sa tieto príznaky rozchádzajú /napr. sémantika napovedá, že ide o príslovie, vetná stavba zase naznačuje porekadlo/, rozhodujú sémantické činitele. Uplatňujeme tu teda postup, ako sa rieši otázka kritérií vo frazeológii /Skorupka, 1958/.

Aj po tejto charakteristike treba dať za pravdu tým bádateľom, ktorí tvrdia /napr. citovaná L. G. Skrypnyková/, že existuje istá množina parémií, ktoré sú na prechode medzi príslovím a porekadlom. Predchádzajúci výklad nám dovoľuje konštatovať, že tu ide o jednotky, pri ktorých sa neutralizovali uvedené typické vlastnosti príslovia.

Predchádzajúci rozbor nám dovoľuje vysloviť sa aj o spornej otázke vzťahov príslovia a frazeológie. Treba

totiž povedať, že ak sa frazeológia vo svojich začiatkoch sústreďovala vlastne iba na paremiológiu, v súčasnosti zaujíma k jej jednotkám rozličné stanoviská. Jedni frazeológovia parémie do frazeológie zaraďujú, a to alebo úplne, alebo iba tzv. metaforické príslovia, kým iní ich do frazeológie nezaraďujú /porov. tieto rozdiely napr. v jednotlivých smeroch sovietskej frazeologickej teórie – Aničkov, 1964, Felicyna, 1964; Ivannikova, 1964; Kožin, 1969; Rojzenzon, 1973; Žukov, 1967 a i./.

Aké stanovisko dovoľuje k tejto otázke zaujať predchádzajúca charakteristika? Predovšetkým ukazuje, že príslovia možno pri ich žánrovej špecifike počítať do frazeológie iba pri jej širokom chápaní. Zároveň však ukazuje, že príslovia netreba zasa celkom od frazeológie odtrhať, že práve príslovia spolu s porekadlami sú tou oblasťou, v ktorej sa stretá frazeológia s paremiológiou. Takéto závery podporuje nielen spomínané funkčné aj konštrukčné spätie mnohých prísloví a vlastných frazém, ale aj historický vývin mnohých jednotiek, pričom raz išlo o zmenu príslovia na vlastnú frazému, inokedy zasa o opačný smer vývinu /Mokijenko, ibid./.

Pri zaraďovaní prísloví do frazeológie vzniká problém ich členenia podľa základnej sémantickej klasifikácie frazém. Niekedy sa všetky príslovia /aj porekadlá a okrídlené výrazy/ zaraďujú medzi tzv. frazeologické výrazy v Šanského chápaní /Skrypnyk, ibid./. Ak sme však prijali tézu o existencii obrazných a gnómických prísloví, treba sa aj k ich sémantickému hodnoteniu stavať diferencovane. Oprávnený sa ukazuje predpoklad, že príslovia mávajú platnosť jednak frazeologických celkov a jednak frazeologických výrazov.

Druhú časť tohto výkladu budeme venovať rozboru jazyka slovenských prísloví. Práve jazykové vlastnosti

často robia príslovie alebo inú parémiu idiomatickým výrazom. Ak sa v minulosti pripisovala idiomatickosť akosi automaticky celej paremiológii aj frazeológii, súčasná teória po prihliadnutí na výsledky porovnávacích výskumov zdôrazňuje identitu, analogickosť, príbuznosť veľkej časti paremiológie aj frazeológie z viacerých jazykov. Do popredia vystupujú také pojmy, ako spoločný európsky paremiologický a frazeologický fond, migrujúce motívy parémií, migrujúce parémie a frazémy atď. /Tallgren-Tuulio, 1932/. Ak aj v takejto situácii platí poznanie, že frazeológia a paremiológia je predsa v každom jazyku osobitá, špecifická, teda v mnohom idiomatická, ukazuje to na závažnosť jazyka, jazykovej stránky parémií aj frazém. Práve v súvislosti s takouto úvahou sa pristavíme pri jazykových vlastnostiach prísloví v slovenčine.

Nebudeme sa dotýkať osobitných zvukových /rytmických aj rýmových/ kvalít prísloví. Tie bývajú dosť typické aj pre niektoré ďalšie parémie. Pre charakteristiku prísloví v našom jazyku sa zdajú najzávažnejšie ich syntaktické a do istej miery aj niektoré morfologické znaky. Prvoradé sú však konštrukčné vlastnosti. Práve v nich sa totiž najzreteľnejšie odrážajú všeobecné znaky príslovia ako osobitnej paremiologickej jednotky. Ak budeme postupovať v rozbore podľa vlastností, ktorými sa príslovie odlišuje najmä od porekadla /symetrická dvojčlennosť, väčšia zložitosť, zovšeobecňujúci až didaktizujúci význam atď./, potom možno v prvom rade určiť základné typy konštrukčnej výstavby prísloví.

Pri pozorovaní konkrétnych slovenských prísloví zo Slovníka slovenského jazyka a Malého frazeologického slovníka E. Smieškovej /v starších zbierkach sa prejavuje úplná rozkolísanosť v členení parémií na príslovia a porekadlá/ sa ukazuje, že slovenské príslovia možno členiť na takéto typy:

1. Príslovie so štavbou podraďovacieho súvetia s vedľajšou vetou podmetovou. Ide o typ s koreláciou kto – ten, kto – Ø. Napr.: Kto sa bojí, nesmie do lesa. – Kto počtuje, ten gazduje. – Kto seje vietor, žne búrku. – Kto sa bojí, neobstojí.

Svojím zovšeobecňujúcim významom patria tieto prípady medzi najtypickejšie príslovia. Naše slovníky ich takto zaraďujú takmer bezvýnimočne. V MFS sa vyskytuje len jeden prípad, keď sa jednotka tohto typu chápe ako porekadlo. Aj tu však odlišné zaradenie vyplýva z odlišného výkladu celej jednotky. Ukazuje sa, že pri prehĺbenom abstrahovaní tohto významu možno aj tento prípad pokladať za príslovie.

Podtypom sledovaného typu sú parémie s analogickou *stavbou, ale s koreláciou čo – to. V ich hodnotení sa už* slovníky rozchádzajú. Porovnajme: Čo raz z úst vypustíš, to ani štyrmi koňmi naspäť nestiahneš. – Čo na srdci, to na jazyku. – Čo figeľ, to groš. – Čo sa babe chcelo, to sa jej prisnilo. Iba prvý prípad sa tu chápe ako príslovie. Čo rozhoduje o rozdielnom chápaní? Pri analogickej stavbe je to najmä význam týchto jednotiek. V prvom je zreteľne zovšeobecňujúci, ba morfologické kategórie slovies signalizujú priamo operatívny, poúčajúci odtienok v ňom, kým v ďalších je to skôr naopak iba obrazné vystihnutie konkrétnej skutočnosti.

Z toho istého dôvodu sa nie za príslovia, ale za porekadlá jednotne pokladajú parémie vo forme podraďovacieho súvetia s prísudkovou vetou a s koreláciou aký – taký: Aký otec, taký syn. Aká matka, taká Katka /v staršom štádiu tu bola ešte 3. veta: taká celá jej čeliadka/. V minulosti sa tieto jednotky spájali do reťazcov, ktoré tvorili zložitejšie jednotky. U Zátureckého ešte nachádzame napr. takúto parémiu: Aký vtáčik, taký spev; aký medveď, taký rev; aká sviňa, taký kvik; aký úplaz, taký šmyk; aké drevo, taký cvik. Hoci celistvosť a jednotu tohto

výrazu podporovali aj zreteľné zvukové kvality, v súčasnom jazyku je tendencia osamostatňovať jednotlivé zložky ako samostatné porekadlá.

2. Povahu prísloví majú parémie so stavbou podraďovacieho súvetia s okolnostnou vedľajšou vetou a s koreláciami: ako – tak, kde – tam, keď – potom /tak, Ø/. Napr.: Ako sa do hory volá, tak sa z hory ozýva. – Kde nič nie je, tam ani smrť neberie. – Keď je somárovi dobre, ide na ľad tancovať /bola aj 3. veta: a zlomí si nohu/. Iba pri konštrukcii s poslednou koreláciou sa vyskytol prípad, ktorý sa zaradil medzi porekadlá: Keď verbujú, sľubujú. Tento výraz je trochu konkrétnejší ako predchádzajúce, ale aj pri ňom badať tendenciu k všeobecnejšej platnosti, a teda je k prechodu medzi prísloviа.

3. Príslovia mávajú aj stavbu priraďovacieho súvetia: Vajatali hory, porodili myš. – Devätoro remesiel, /a/ desiata bieda. Svojím významom patrí medzi príslovia zreteľne aj jednotka Najprv faru, potom Maru, ktoré sa niekedy pokladala za porekadlo. Zriedkavejšie však existujú aj typické porekadlá s takouto konštrukciou: Hore hľadel, spadol do jamy.– Ľahko prišlo, ľahko išlo. Nie je iste náhodné, že v týchto prípadoch majú slovesné zložky [redacted] minulého času /vyjadrujú konštatovanie, nie zovšeobecnenie alebo dokonca odporúčanie, príkaz, radu a pod./.

Za podtyp tohto konštrukčného typu možno pokladať príslovia so stiahnutou koordináciou: Nešťastie nechodí po horách, ale po ľuďoch. – Robota má horký korienok, ale sladké ovocie. V týchto prípadoch, ktoré sa raz blížia viacej priraďovaciemu súvetiu, inokedy zasa jednoduchej vete s viacnásobnými členmi, sa tiež naznačuje spomínaná symetrická dvojčlennosť, ktorá sa tak zreteľne ukázala vo všetkých predchádzajúcich typoch.

4. Príslovia majú zriedkavejšie aj stavbu zloženého súvetia: Ohýbaj ma, mamko, dokiaľ som ja Janko; keď je

budem Jano, neohneš ma, mamo! Na základe pozorovania Zátureckého Slovenských prísloví, porekadiel a úsloví a ich porovnávania s dnešným stavom možno konštatovať, že v minulosti mal náš jazyk viacej prísloví tohto druhu. Ich ústup možno chápať ako výsledok jednej zo všeobecných tendencií vo vývine paremiológie a frazeológie, totiž tendencie k implicitnejšiemu výrazu /Mokijenko, ibid./ a konkrétnejšie ako dôsledok tendencie k symetrickej dvojčlennosti prísloví. Pre porekadlá a úslovia je táto stavba netypická.

5. Zreteľnými prísloviami sú parémie s rozličnou stavbou, v ktorých sa však nejakým gramatickým alebo lexikálnym prostriedkom výrazne naznačuje ich zovšeobecňujúci význam, ba špecifickejšie až didaktizujúci zámer /Mladek, ibid./. Možno tu rozlíšiť viacej podtypov.

a/ Typ so súvetnou stavbou, v ktorom sa daný význam naznačuje rozkazovacou vetou: Nevrav hop, kým nepreskočíš. - Povedz pravdu, prebijú ti hlavu a pod.

b/ Typ so stavbou jednoduchej vety, v ktorej má slovesný tvar gnómický charakter: Hlavou múr neprebiješ.

c/ Typ, resp. viacej typov, v ktorých sa všeobecná platnosť významu parémie podčiarkuje prítomnosťou napr. vymedzovacích zámen alebo istými predložkovými spojeniami: Nikto učený z neba nespadol. - Každý vie, kde ho topánka tlačí /omína/. - Nijaká kaša sa neje taká horúca, ako sa navarí. - Všetko do času. - Bez práce nie sú koláče. - Bez jednej lastovičky bude leto a pod.

d/ Typ so stavbou neslovesnej vety, ktorý má platnosť rady, príkazu, zákazu: Pomaly s dobrým.

6. Príslovia majú dosť bežne aj formu jednoduchej /najmä dvojčlennej/ vety. Takúto stavbu však mávajú aj porekadlá. Hoci tu existujú aj isté prechodné prípady, jadro obidvoch skupín parémií je zreteľné. Porovnajme: Pýcha predchádza pád. - Sýty hladnému neverí. - Zlá zelina

nevyhynie. - Vrana vrane oko nevykole. - Tichá voda brehy myje. - Ruka ruku umýva. - Zvyk je železná košeľa /všetko príslovia/. - Padla kosa na kameň. - Karta sa obrátila /porekadlá/. Pri hodnotení takýchto prípadov vystupuje do popredia súhra všeobecného významu príslovia a jeho formálneho vyjadrenia pomocou istých formálnych /morfologických/ prostriedkov. Je príznačné, že vo väčšine takýchto prísloví máva sloveso formu budúceho času alebo gnómického prézentu, kým vo väčšine porekadiel zasa formu minulého času.

Táto charakteristika slovenských prísloví vychádzala iba z konštrukčných a niektorých morfologických /celkom okrajovo aj lexikálnych/ vlastností týchto jednotiek. Úplný výklad by si vyžadoval prihliadať aj na ďalšie stránky ich jazyka a vôbec formy. Aj napriek tomu sa však uvedený postup ukazuje ako produktívny. Na jednej strane totiž podáva charakteristické znaky prísloví v slovenčine, na druhej strane sa však stáva jedným z kritérií, ktoré dovoľujú spresňovať hranicu medzi prísloviami a porekadlami. V širších súvislostiach je tento rozbor aj príspevkom k špecifikácii príslovia vôbec, k určovaniu vzťahov medzi frazeológiou a paremiológiou aj k odlišovaniu vetných ustálených jednotiek od voľných syntaktických konštrukcií.

Príslovia sú živým a bežným výrazovým prostriedkom. Stále totiž do istej miery platí známa Čelakovského myšlienka: "Bez přísloví věk neprožiješ! Rozprávky tvé, řeči tvé vedené po celý čas života musely by příliš sprosté, suché a jalové býti, nemělo-li by příhodnou dobou opět a opět kořeniti je přísloví." Ich rozbor a vôbec poznanie teda aj naďalej ostáva aktuálnou úlohou našej paremiológie aj frazeológie.

Literatúra

Aničkov, I. J.: Idiomatika idiom i idiomatika idiomatizmov. In: Problemy frazeologii. Moskva-Leningrad 1964, s. 37-56.

Felicyna, V. P.: O poslovicach i pogovorkach kak materiale dľa frazeologičeskogo slovarja. In: Problemy frazeologii. Moskva-Leningrad 1964, s. 200-205.

Ivannikova, J. A.: Ob osnovnom priznake frazeologičeskich jedinic. In: Problemy frazeologii. Moskva-Leningrad 1964, s. 70-83.

Jánošík, A.: Zo školskej slovenčiny. Porekadlo a príslovie. Slovenská reč, 7, 1938/39, s. 196-198.

Klímová, D.: Soudobá tradice jako podklad rekonstrukce folklóru starších epoch. In: Národopisné informácie. 2. Bratislava 1980, s. 98-104.

Kožin, A. N.: Nekotoryje voprosy russkoj frazeologii. Russkij jazyk v škole, 1969, č. 3, s. 87-93.

Makkai, A.: Idiom Structure in English. The Hague-Paris, Mouton 1972, 371 s.

Melicherčík, A.: Adolf Peter Záturecký a slovenské príslovia. In: A. P. Záturecký, Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 3. vyd. Bratislava 1974, s. 17-40.

Mlacek, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava 1977, 119 s.

Mokijenko, V. M.: Slavianskaja frazeologija. Moskva, 1980, 207 s.

Mukařovský, J.: Přísloví jako součást kontextu. In: Cestami poetiky a estetiky. Praha 1971, s. 277-359.

Permiakov, G. L.: Poslovicy i pogovorki narodov Vostoka. Moskva 1979, 671 s.

Rojzenzon, L. I.: Lekcii po obščej i russkoj frazeologii. Samarkand 1973, 223 s.

Rubinčik, J. A.: K voprosu o razgraničenii persidskich poslovic i pogovorok. In: Voprosy frazeologii. 7. Samarkand 1976, s. 186-196.

Skorupka, S.: Frazeologia a składnia. Biulletin Polskiego towarzystwa językoznawczego, 17, 1958, s. 97-114.

Skrypnyk, L. G.: Frazeologija ukrajinskoji movy. Kyjiv 1973, 280 s.

Slovník literární teorie. Red. Š. Vlašín. Praha 1977, 471 s.

Šalingová, M.: Prvky ľudovej reči v Kalinčiakovej Reštavrácii. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 4, 1958, s. 37-40.

Tallgren-Tuulio, O. I.: Locutions figurées calquées et non calquées. Societas néo-philologica, 9, 1932.

Tvrdý, P.: Slovenský frazeologický slovník. Trnava 1931, 738 s.

Záturecký, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 3. vyd. Bratislava 1974, 756 s.

Ziomek, J.: O przekładaniu przysłów. In: Poetyka i stylistyka słowiańska. Red. S. Skwarczyńska. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 103-109.

Žukov, V. P.: Izučenije frazeologii v ote[illegible]nnom jazykoznanii poslednich let. Voprosy jazykoznanija, 16, 1967, s. 5, s. 104-113.

Heraldické a genealogické bádanie na Slovensku

Jozef Novák

Heraldická a genealogická tvorba na Slovensku nemá z minulosti tradíciu. Niekoľko starších štúdií a článkov z pera slovenských autorov nevzniklo so zámerom položiť základy heraldickému a genealogickému bádaniu; všetky práce vznikli v podstate ako vedľajší produkt hlavného vedecko-výskumného záujmu autorov. Ako ilustráciu možno uviesť Húščavove práce o pôvode liptovských rodov a o ich erboch, ktoré vznikli popri príprave edície listín z archívu Okoličnianskovcov /3, 4/.

Pravda, heraldické a genealogické práce vzťahujúce sa k Slovensku predsa len jestvujú a sú doslova početné. Obrovská maďarská produkcia zahŕňa aj problematiku slovenskú. Slovenským historikom bola táto problematika vždy cudzia.

Zlom v tomto smere nastáva u nás až v 50. rokoch, keďy sa prihlásila potreba rozpracúvať aj túto dovtedy zaznávanú disciplínu. V tom čase sa výskum zameral na najprijateľnejší heraldický problém - na komunálnu heraldiku.

Široké rozpracovanie komunálnej heraldiky viedlo k praktickému oživeniu mestských erbov. Je veľmi potešiteľné, že naša súčasná mestská heraldická tvorba vo svojej

podstate rešpektuje tradíciu a obnovuje historické znaky. Je to tá najsprávnejšia cesta. V tejto súvislosti možno mať námietky iba voči jednej zaužívanej praxi. Viaceré naše mestá totiž nesiahajú po najstaršej, ale po najmladšej podobe svojho erbu. S touto praxou z hľadiska heraldického nemožno súhlasiť. Pôvodná podoba mestského erbu vzniká v čase vrcholného obdobia heraldickej tvorby, čo bezprostredne vplýva nielen na obsah, ale aj na formu príslušného erbu. Erb z tohto raného obdobia je jednoduchý, ľahko sa zapamätá, je veľmi pôsobivý, heraldicky veľmi čistý a aj umelecky veľmi hodnotný. Ani jednu z týchto vlastností nemôžeme v plnom rozsahu pripísať mladším pamiatkam. Poznačil ich postupný, stále silnejúci úpadok.

V súvislosti s oživovaním erbov je všeobecne známe, že od oslobodenia erb prestal mať akúkoľvek právnu silu a záväznosť. Erb je dnes doslova iba symbolom mesta, ničím viac a ničím menej. Môže sa používať pri najrozličnejších príležitostiach, ale bez akejkoľvek právnej moci a záväznosti. Mestský erb môže symbolizovať príslušné mesto na všetkých druhoch tlačených publikácií, na všetkých druhoch propagačného materiálu vrátane odznakov, na fasádach mestských budov, na pútačoch pri cestných vstupoch do mesta, na mestských zástavách, na priestranstvách parkov, námestí, sídlisk a pod. Nesmie však byť obsahom mestskej pečiatky, ktorou sa overujú úradné mestské dokumenty. Ak dnes mestský erb má už iba jedinú vlastnosť - vlastnosť symbolizovať príslušnú lokalitu - domnievame sa, že je nielen logické, ale doslova nevyhnutné pri obnove historického erbu nesiahnuť po poslednej podobe, ale po jeho najstaršej podobe, ktoré je heraldicky i historicky hodnotnejšia, čistejšia a pôsobivejšia. Pre návrat k pôvodnej podobe erbu okrem čisto heraldických zreteľov jestvuje ešte i ďalší, rovnako vážny dôvod, a tým je vek erbu.

Je a musí byť našou ctižiadosťou pravdivo prezentovať našu minulosť, ktorá nie je chudobná na veľké a významné udalosti. Či nie je nezmyselné hovoriť o starobylosti Banskej Štiavnice a reprezentovať ju erbom z r. 1788, ak jestvuje prekrásny unikátny erb mesta už z polovice 13. storočia? Akým právom by sme dnes zamlčali 500 rokov existencie tohto erbu? K praxi obnoviť najmladšiu podobu erbu pristupujú práve mestá s bohatou historickou tradíciou, ktoré erb intenzívne používali aj v minulosti, a to práve v tejto poslednej podobe. Svoje rozhodnutie zdôvodňujú tým, že na takýto erb je mesto zvyknuté a že na najstaršiu podobu sa dávno zabudlo, a teda jej obnovenie je násilné.

Pravda, nie všetky naše mestá môžu obnoviť historický erb. Slovenské mestá a obce používali množstvo symbolov, ktoré sa v plnoprávne erby nikdy nepretvorili /máme na mysli cirkevné motívy/. V takých prípadoch je nevyhnutné vytvoriť novotvar. Novotvary pribúdajú u nás z roka na rok častejšie, žiaľ, mnohé z nich nemajú s heraldickou tvorbou nič spoločné. Navrhujú a robia ich výtvarníci alebo remeselníci bez akejkoľvek teoretickej prípravy. Tak sa potom stáva, že nerešpektujú ani tie najzákladnejšie zásady heraldickej tvorby. Po obsahovej stránke sú bezduché a po výtvarnej stránke sú bez umeleckého vkusu. Pri tvorbe takmer každého novotvaru mestá i autori návrhov sa snažia v erbe vyjadriť celú históriu príslušnej lokality. Minulosť spravidla zobrazujú klasmi - symbolom na pôvodný poľnohospodársky charakter mesta; stromami, sekerou či pílou - symbolom lesného bohatstva a drevospracujúceho obyvateľstva; vodorovnými pruhmi - symbolom rieky pretekajúcej chotárom mesta. Osobitne vystupuje do popredia snaha prízvukovať v erbe socialistickú súčasnosť. Žiaľ, táto posledná snaha sa zvykne vyjadrovať veľmi schematic-

kým spôsobom: ozubeným kolesom či komplexom výškových a továrenských budov /symbol priemyslu/, päťcípou červenou hviezdou /symbol socializmu/, pilónom s hviezdou, vojakom či partizánom /symbol oslobodenia či odboja/ a pod.

Na zamedzenie tejto diletantskej činnosti vznikla roku 1975 Heraldická komisia pri Archívnej správe Ministerstva vnútra SSR. Jej úlohou je vylúčiť subjektivizmus a neodbornosť v heraldickej tvorbe a dôsledne zabezpečiť cieľ vyjadrený v jej štatúte nasledovne: "posudzovať, zabezpečovať a schvaľovať ideovú, heraldickú a výtvarnú úroveň slovenských mestských erbov" /21, 13/. Heraldická komisia vo svojej práci vychádza zo zásady, že erb nikdy nebol a ani nemôže byť obrázkovou kronikou mesta. Pri tvorbe novotvaru žiada zachovávať rovnaký postup a rovnaký cieľ, aký jestvoval pri tvorbe historického erbu: aj novotvar musí byť prvotvar. Pod prvotvarom rozumieme voľbu jedného symbolu, ktorý je pre príslušné mesto najcharakteristickejší a súčasne jedinečný, typický iba pre toto mesto. Činnosť v tomto smere je vcelku úspešná. Väčšina schválených novotvarov zachováva rytmus historických mestských erbov.

V posledných rokoch sa výskum rozšíril na rodovú heraldiku. Už v štádiu heuristiky sa ukázalo, že materiál týkajúci sa Slovenska je svojím rozsahom doslova nezvládnuteľný a akýkoľvek výber by bol výsledkom voluntarizmu autora, ktorý by nemusel byť práve šťastný a správny. Preto sme volili cestu postupného spracúvania jednotlivých uzavretých heraldických celkov. Tieto celky predstavujú totiž materiál, ktorý je súčasne aj homogénnym aj heterogénnym súborom; zachytávajú rôznorodé heraldické pamiatky sústredené na základe jedného výberového kritéria, či už časového, územného alebo typologického. A práve tento ich charakter spôsobuje, že poskytujú poznatky pre mnohé

oblasti výskumu našej národnej minulosti. V každom celku sú zastúpené pramene k všeobecne známym a významným rodom i k rodom s úzkou regionálnou pôsobnosťou. V organickej jednote sú vždy zastúpené domáce i cudzie rody, rody staré i novodobé. Aj z hľadiska heraldického predstavujú veľkú pestrosť obsahu i umeleckého prejavu. Čo je však najdôležitejšie, spracovanie takéhoto celku - väčšieho či menšieho súboru heraldických pamiatok - chráni súčasného bádateľa pred svojvoľným výberom materiálu.

Prvým výsledkom takéhoto zámeru je spracovanie Kubínyiho zbierky pečatí /14/. Je to súbor 298 pečatí, ktoré pred sto rokmi do zbierky usporiadal Mikuláš Kubínyi /1840-1937/. M. Kubínyi bol síce povolaním právnik, známejší je však ako historik. Pečate v jeho zbierke sú z prelomu 16. a 17. storočia a pochádzajú z korešpondencie posledných Turzovcov oravsko-bytčianskej vetvy. O nich Kubínyi práve na základe zachovaných listov napísal dve biografie /8, 9/. Zbierka pečatí vznikla celkom náhodne. M. Kubínyi pri čítaní listov adresovaných posledným Turzovcom zistil, že aj pri najväčšej opatrnosti sa pečate porušujú, drolia /drobia/, stávajú sa stále beztvárnejšími a menej čitateľnými. Táto zlá skúsenosť mu vnukla myšlienku zostaviť malú zbierku z duplikátov tých pečatí, ktoré sa dajú z listov odňať bez toho, aby sa príslušný dokument porušil.

Celý materiál zbierky je spracovaný heraldicko-genealogickou /a nie len heraldickou/ metódou, a to v snahe rozšíriť okruh používateľov publikácie. Genealogické údaje sa totiž týkajú najrozličnejších úsekov našich národných dejín. Postupne sa nám predstavujú najvýznamnejšie osobnosti z prelomu 16. a 17. storočia, ale aj menej známi jednotlivci, drobní zamestnanci na turzovskom panstve.

Podrobné genealogické štúdium jednotlivých vlastníkov pečatí /autorov listov/ poukázalo na veľkú nejednotnosť v používaní priezvisk. Tento problém - odstrániť jestvujúcu variabilitu - bolo potrebné práve pri tejto prvej domácej genealogicko-heraldickej práci meritórne vyriešiť, a tak bezprostrednou súčasťou práce o rodových erboch na Slovensku je zavedenie novej ortografie do prepisovania priezvisk. Jej podstata spočíva v nadväzovaní na doterajšiu sporadicky sa objavujúcu snahu zaviesť slovenskú ortografiu do priezvisk uhorských rodov, tentoraz však omnoho dôslednejšie. Vychádza zo skutočnosti, že máme svoj vlastný jazyk s diakritickým pravopisom, a tento pravopis je pre náš písomný prejav záväzný. /V priezviskách všetkých uhorských rodov sa doteraz pod vplyvom staršej maďarskej literatúry konzervoval maďarský spriažkový pravopis./ Hlavné zásady pre písanie priezvisk uhorských rodov v slovenských historických prácach sú nasledovné:

Priezviská slovenských rodov, ktoré majú čisto slovenské znenie i význam /a napriek tomu sa v prameňoch i literatúre vyskytujú napísané maďarskou ortografiou/ sa prepisujú dôsledne po slovensky, napríklad mená Bradáč, Jančo, Kasanický, Kmoško, Omasta, Peťko, Škultéty.

Priezviská slovenských rodov, odvodené od slovenských alebo maďarských názvov slovenských lokalít, sa prepisujú v podobe odvodenej od pôvodného slovenského názvu príslušnej lokality, majú adjektívnu formu a slovenskú ortografiu. Ide o rody typu Benický, Jesenský, Lehotský, Ostrolúcky. Sú však rody, ktoré pod vplyvom maďarizácie upravili svoje pôvodné priezvisko a prispôsobili ho dobovej požiadavke. Tak sa z pôvodných Čemických stali Csemiczey, z Paludzských Palugyay, z Vrútockých Ruttkay a pod.

Úprava priezviska pod vplyvom maďarizácie nie je pre nás - pre súčasných historikov - nijako záväzná. Pri

práve spomínaných rodoch /a je ich ešte viac/ jestvujú o tejto dodatočnej zmene slovenského priezviska na maďarské písomné doklady, a nájdu sa takmer ku všetkým rodom, ktoré majú priezvisko odvodené od slovenskej lokality. Skutočnosť, že pre niektorý rod takýto doklad predbežne nepoznáme, nie je dôvodom, aby sme dané priezvisko už teraz neopravili, aby sme už dnes nezaviedli jeho slovenskú podobu. Na oprávnené ujednotenie priezvisk odvodených od slovenského názvu lokality jestvuje okrem konkrétnych historických dokladov aj ďalší významný argument: Ako je dnes samozrejmosťou používať slovenské miestne názvy, tak musí byť samozrejmé aj používanie slovenského znenia priezvisk odvodených od týchto lokalít. Preto je nevyhnutné poslovenčiť priezviská všetkých rodov koreniacich v pomiestnom názve, napríklad Csepcsényi na Čepčiansky, Divéky na Diviacky, Draskóczy na Draškovský, Kosztolányi na Kostolanský, Mosóczy na Mošovský /čo je konečne už aj zaužívané/, Szmrecsányi na Smrečiansky, Tomcsányi na Tomčiansky a pod. Rovnako je odôvodnená aj zmena priezviska Árvay na Oravský, Gömöry na Gemerský, Lipthay na Liptovský, Szepesy na Spišský a pod.

Naznačenú zmenu písania priezvisk sme uplatnili už v práci Rodové erby na Slovensku I. a zásady prepisu sme zhrnuli v osobitnom článku /16/.

Ak by sme mali stručne vystihnúť súčasný stav heraldického a genealogického bádania na Slovensku, možno ho charakterizovať asi takto: Ostáva nezvratným faktom, že heraldické bádanie i praktická heraldická tvorba nadobudla na Slovensku za posledné dve desaťročia nebývalý rozmach. Komunálna heraldika je dnes skutočne v plnom realizačnom prúde a predpokladá sa ďalšie teoretické bádanie v tejto oblasti. Rovnako sa dá predpokladať, že po kladnom prijatí prvej práce o rodových erboch sa rovnako intenzívne

rozprúdi aj bádanie v rodovej heraldike a s ňou úzko súvisiacej a významne ju doplňujúcej genealógii.

Literatúra

Fojtík, J.: Mestské a obecné pečate Trenčianskej župy. Bratislava 1974.

Húščava, A.: K problému pôvodu Jána Literáta z Madočian. *Historica Slovaca III-IV, 1945-1946, s. 120-146.*

Húščava, A.: Zemianska rodina z Okoličného. /Historicko-genealogické štúdie do konca XV. storočia./ Historický zborník I, 1943, s. 65-89.

Chalupecký, I.: Pečate 16 spišských miest. Historické štúdie XI, 1966, s. 227-251, tab. I-VI.

Klapita, M.: Pečate niektorých obcí Žilinského okresu. Vlastivedný zborník Považia X, 1970.

Kubínyi, M.: Bethlengalvi gróf Thurzó Imre. 1598-1621. Budapest 1888.

Kubínyi, M.: Thurzó György. Életrajzi vázlat. In: ZICHY, E.: Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez ozobor-szentmihályi Czobor Erzsébethez. I. Budapest 1876, XCV.

Kučák, E.: Erby liptovských obcí. Liptov, vlastivedný zborník I, 1970, s. 138-142; III, 1975, s. 164-174; IV, 1977, s. 283-287.

Novák, J.: Aké mestské erby. Bulletin Ministerstva vnútra Slovenskej socialistickej republiky, odbor pre národné výbory, 1975, č. 11, s. 24-28.

Novák, J.: Rodové erby na Slovensku I. Kubínyiho zbierka pečatí. Martin 1980.

Novák, J.: Slovenské mestské a obecné erby. Bratislava 1967, 2. vyd. Martin 1972.

Novák, J.: Úprava písania priezvisk historických rodov. Slovenská archivistika XIV, 1979, č. 2, 175-178.

Otruba, Š.: Malohontské obecné pečate. Slovenská archivistika XIII, 1978, č. 1, 101-110.

Sokolovský, L.: Poľnohodpodárske a hrnčiarske symboly v obecných erboch Malohontu. Obzor Gemera IV, s. 52n.

Šimončič, J.: Pečate miest a obcí Trnavského okresu do roku 1850. Slovenská archivistika XIV, 1979, č. 2, 60-84.

Štatút Heraldickej komisie Ministerstva vnútra Slovenskej socialistickej republiky. Bulletin Ministerstva vnútra Slovenskej socialistickej republiky, odbor pre národné výbory, 1975, č. 12, s. 14-16.

K reforme slovenského a českého pravopisu

Ľudovít Novák

Tohto roku uplynie päťdesiaty rok od uverejnenia mojej prvej rozsiahlejšej štúdie o potrebe radikálnej reformy nielen slovenského, ale aj českého pravopisu. Bola uverejnená roku 1931 na 33 stranách pod redakciou profesora Václava Vážneho v 9. ročníku vlastivedného Sborníka Matice slovenskej pod nadpisom K problému reformy československého pravopisu. Štúdia rozvírila vtedy stojatú hladinu otázky radikálnej pravopisnej reformy nielen u nás, ale aj v Čechách. Od tých čias vyšlo množstvo knižných, zborníkových i časopiseckých príspevkov od celého radu slovenských i českých jazykovedcov a pedagógov.

Táto prednáška o slovenskom pravopise v rámci Studia Academica Slovaca je vlastne už treťou. Prvá prednáška /1977/ Štefana Peciara Vývin slovenského pravopisu sa týkala dejín nášho pravopisu, počínajúc západoslovenskou bernolákovskou spisovnou slovenčinou cez stredoslovenskú štúrovskú spisovnú slovenčinu až po najnovšie pravopisné úpravy. Druhá prednáška /1978/ od Jána Sabola Pravopisné princípy v slovenčine hodnotila dnešný náš pravopisný systém z rozličných principiálnych hľadísk, no nedotýkala

sa otázky jeho reformy.

V prednáške Š. Peciara sa uvádzali skutočné menšie i závažnejšie pravopisné zmeny po prvej i druhej svetovej vojne, ktoré boli rozhodne vždy progresívne. No do pojmu radikálna reforma slovenského i českého pravopisu hneď od prvej, už spomenutej našej štúdie spred 50 rokov zahrnujeme tieto pravopisné prvky: I. v slovenčine 1. likvidovanie grafémy ä a jej nahradenie literou e /mäso-meso; výnimočne nanajvýš ešte literou a v type žrieba/; 2. likvidovanie diakritickej grafémy ô a jej nahradenie dvoma osobitnými literami uo /kôň-kuoň, ako bolo v štúrovčine/; II. v češtine likvidovanie diakritickej grafémy ů a nahradenie jej väčšinovou diakritickou grafémou ú /kůn-kúň/; III. v slovenčine i češtine 1. úplné odstránenie litery y v domácich i cudzích slovách /okrem priezvisk/ a nahradenie jej všade v koreňoch aj v derivácii a flexii literou i; 2. paralelné zavedenie písania ťi tam, kde sa dnes píše ti, ale vyslovuje ťi, a písania ti tam, kde sa dnes píše ty a vyslovuje ti /napríklad zámeno prvej osoby v datíve ti v protiklade k tvaru v nominatíve ty, vo výslovnosti ťi-ti by sa takto písalo po odstránení litery y/. To preto, lebo tu v obidvoch prípadoch ide o tú istú vokalickú fonému i, ale zároveň o dve blízke, pretože alternujúce konsonantické fonémy ť-t, ktoré samy stačia rozlišovať uvedené dva pádové tvary toho istého zámena prvej osoby. Podobne to bude platiť aj o dvojici foném ď-d, ň-n v obidvoch jazykoch, ktoré sa budú vždy vyznačovať graficky takto podľa výslovnosti v slabikách z jednej strany ďi-di /ďí-dí/ ako ťi-ti /ťí-tí/, z druhej strany ňi-ni /ňí-ní/ v obidvoch jazykoch; teda napríklad: slovensky ďiv-dim namiesto terajšieho div-dym, tvrďí-tvrdí namiesto terajšieho tvrdí-tvrdý; ťicho-tikať namiesto terajšieho ticho-tykať; ťíško-tížďeň namiesto terajšieho tíško-týždeň;

sedňi-krásni namiesto terajšieho sedni-krásny; básňí-pekní namiesto terajšieho básni-pekný; podobne v češtine.

V dnešnej spisovnej slovenčine na rozdiel od prvotnej stredoslovenskej spisovnej slovenčiny štúrovskej i na rozdiel od spisovnej češtiny je ešte dvojica konsonantických foném l-ľ. Tu treba rozlišovať z jednej strany prípady, kde sa ľ aj v písme vyznačuje, od prípadov, kde sa síce v písme neoznačuje, ale môže sa vyslovovať alebo ľ alebo l, a to napriek tomu, že oficiálna ortoepia nedemokraticky, no celkom neúspešne nanucuje v školách i vo verejných prejavoch výslovnosť ľ. Ide tu totiž o dnešné skupiny litier l+i, í, e, ie, ia, iu. Tu sa píše a v naprostej väčšine hovoriacich spisovnou slovenčinou pod vplyvom nevhodnej grafiky aj vyslovuje l, nie ľ. Napríklad: list, lístie, len, lietať, liať, orliu, teda nie ľist, ľístie /vlastne ľisťie/, ľen, ľietať, ľiať, orľiu a podobne. Pod vplyvom tejto nevhodnej grafiky sa vyskytuje aj nevhodná alternácia ľ/l v paradigme kráľ, ale v nominatíve plurálu králi s l, nie s ľ, teda nie kráľi, ako by sa očakávalo. Tu naopak po radikálnej pravopisnej reforme by sa písalo i vyslovovalo v nominatíve plurálu kráľi celkom tak ako v základnom nominatívnom tvare v singulári kráľ.

Po úplnom vylúčení y zo slovenského /i českého/ pravopisu a po dôslednom zavedení písania t, d, n, l – ť, ď, ň, ľ by bola na prvý pohľad zreteľná výslovnosť pri dubióznych prípadoch, kde ide pôvodne o cudzie slová, ale už zdomácnené. Napríklad: terajšie slovenské i české nit by sa podľa terajšieho písma malo čítať vlastne ňit v porovnaní so slovenským niť a českým nit, ale číta sa jednako nit, čiže malo by sa písať nyt. Keď uvážime, aké veľké množstvo pôvodne cudzích slov, počnúc od udomácnených v rozličnom stupni až po neudomácnené, sa dnes používa s pomerne veľkou frekvenciou v slovenčine a češtine, kde

sa niekedy píše ni, niekedy ny a podobne pri ostatných dvojiciach ti-ty, di-dy, resp. v slovenčine ešte li-ly, pochopíme neistotu žiakov i študentov, ale potom aj ľudí, čo skončili školu pri alternatívnom rozhodovaní, či písať i alebo y v jednotlivých prípadoch, kde nieto jednoznačnej opory vo výslovnosti. Staré i nové školské výbery takzvaných vybraných slov na mechanické namemorovanie týkajú sa domácich alebo dávno zdomácnených slov, ktoré sú neraz málo frekventované. A tak tieto zastarané školské výberové zoznamy v ničom nepomôžu pri slovách cudzieho pôvodu, v rozličnom stupni zdomácnených, ale často veľmi frekventovaných aspoň v okruhu niektorých odborov alebo sektorov verejného života.

Písanie dvojice litier i-y je zbytočným tradičným etymologizovaním v čase, keď už v slovenčine i v češtine dávno sa nevyslovujú dve hlásky i-ové, jedna predná, druhé zadná alebo stredná, ako je to v niektorých iných slovanských jazykoch východných alebo západných.

V strednej slovenčine starého nitrianskeho typu zadné y sa síce po zániku a paralelnej vokalizácii jerov ъ a ь v 10. storočí na istý čas fonologicky osamostatnilo, ale potom čoskoro zaniklo konvergentným vývinom so starou maďarčinou panujúcej vrstvy, s nemeckými nárečiami kolonistov od 12., no najmä od 13. storočia po tatárskom plene v rokoch 1241-1242 a pravda, i so západoeurópsky významnou spisovnou latinčinou, takou funkčne prepotrebnou v mnohojazyčnom uhorskom prostredí.

V starej češtine po tej istej základne významnej jerovej hláskoslovnej zmene, ktorá signalizovala zánik praslovančiny ako relatívne jednotného, i keď dialekticky už čiastočne diferencovaného jazyka a jeho premenu na jednotlivé terajšie okruhy relatívne samostatných slovanských jazykov, zadné y kleslo na kombinatórny, čiže

pozičný variant fonémy i. Jej základným variantom bolo predné i, čo mohlo stáť okrem v pozíciách po fonologicky mäkkých spoluhláskach aj na začiatku slov. Postupným zánikom mäkkostnej konsonantickej fonologickej korelácie už od 2. polovice 14. storočia, no najmä od 15. storočia najprv v pražskom štátnom a kultúrnom centre, potom aj inde v strednej češtine, ako o tom svedčí dôrazný varovný hlas samého Majstra Jána Husa, zaniklo aj v spisovnej češtine zadné y. Obidva jazyky sa tým vlastne europeizovali, slovenčina skôr, čeština o niečo neskôr. Udržiavať preto akési grafické náhrobčeky v mene tradície nemá dnes už význam. O to viac to nemá význam, že takzvanou analogickou zmenou v českom pravopise, čo zaviedol zakladateľ slavistiky a bohemistiky Jozef Dobrovský v Čechách a čo sa ujalo potom i na Slovensku, i tak dnešný stav sa nezhoduje presne etymologicky so starým stavom. Škoda, že pre isté grafické i výslovnostné posuny, a to ešte nejednotné, v iných slovanských jazykoch, hlavne v ruštine a v poľštine, nemôže byť reč o všeobecne platnej paralelnosti medzi naším etymologickým písaním i-y a jej pravidelným využitím pri vyučovaní týchto jazykov na našich školách.

Niektorí zástancovia zachovania grafickej dvojitosti i-y v češtine a potom obdobne i v slovenčine operujú s dvojakou funkciou pravopisu. Tak český jazykovedec František Trávníček v knihe Úvod do českého jazyka /Brno 1948, s. 66/ prehnane tvrdil, že "úkon pravopisu nie je len zaznamenávací /registračný/, ale predovšetkým vybavovací, záležajúci v tom, aby si čitateľ vybavil v mysli všetko to, čo číta, čo mal na mysli pôvodca písaného prejavu". Keď ďalej v 6. odseku /s. 67-68/ uvádza príklady typu biti-býti, slovensky biť-byť, teda významove: udierať, tĺcť a jestvovať, existovať, trvať, sám musí

konštatovať, že keby sme v češtine "písali len bíti ... mohli by sme zo súvislosti poznať, či ide o význam tlčenia alebo trvania". To teda platí v rovnakej miere o slovenčine. Ak by sa napríklad slovo vír vyskytovalo v nejakom zoologickom, povedzme školskom biologickom alebo poľovníckom či rozprávkovom kontexte, každý by už zo súvislosti vedel, že ide o druh sovy, čo sa teraz píše v slovenčine i v češtine etymologicky výr a v hovorovej češtine sa vyslovuje vejr. Každý by teda už zo súvislosti v príslušnom texte vedel, že nejde o vodný vír, ktorého synonymum je slovensky krútňava a ktoré slovo by sme čakali skôr ako vedecký termín v nejakej hydrologickej stati alebo ako silne expresívne príznakové slovo v umeleckej sfére, ako je názov už svetoznámej slovenskej opery Eugena Suchoňa Krútňava.

Nemajú pravdu tí, ktorí obhajujú dvojicu litier i-y v morfológii a ktorí tvrdia, že zachovanie tejto dvojice prispieva k logickej výučbe žiakov a napomáha pochopiť vnútornú štruktúru systému flexie v našich spisovných jazykoch. Vezmime si ako príklad terajší rozdiel hadi-hady; v slovenčine je to rozdiel medzi personifikovaným významom hadi /ako azda zlomyseľní, zákerní, ľstiví ľudia/ a medzi prostým zvieracím významom v množnom nominatíve; v češtine zase hadi nominatív - hady inštrumentál plurálu v obidvoch významoch. Ale tu grafika naopak zatemňuje ozajstnú vnútornú štruktúru flektívneho nominálneho systému. Podstatný rozdiel je tu nie grafický, týkajúci sa vokalických foném, ale naopak: ide tu o konsonantický rozdiel morfonologický, pretože v obidvoch prípadoch je iba jediná, teda zhodná vokalická morféma i, lenže písaná - povedali by sme - nákladne raz ako "mäkké" i, jota, raz ako "tvrdé" y, ypsilon; a rozdiel morfonologický sa zakladá na konsonantických alternáciách ď/d, ktoré rozli-

šujú uvedené dve tvary; ten fakt by bol zreteľnejší aj pre didaktické ciele, lebo by sa graficky vyznačoval na *tejto alternácii ď/d priamo, nie iba sprostredkovane ako dnes*, lebo len nepriamo na vokalickom liternom označovaní na nasledujúcej samohláskovej litere; teda dvojice *hadí-hadi* s rozdielom na *konsonantických alternantách ď/d* bude i pre školy výhodnejšia ako dnešná dvojica *hadi-hady*.

Takéto dôvodenie akiste presvedčí aj tých slovenských a ešte väčšmi českých jazykovedcov, ktorí by boli síce ochotní v koreňoch po obojakých spoluhláskach zrušiť terajšie dvojité písanie i-y a zaviesť jediné písanie i, ale v morfológii naopak, ponechať túto grafickú dvojicu. Keď od samého začiatku nazývam tento reformný návrh radikálnou pravopisnou reformou, mám na mysli práve túto radikálnu, i opticky závažnú prestavbu, a to úplným vylúčením y /okrem priezvisk/ z grafiky obidvoch blízko príbuzných štátnych jazykov našej federatívnej republiky. Malo by to základný význam i pre značné zblíženie obidvoch spisovných jazykov. Prestali by automaticky medzi nimi také zbytočné grafické disonancie ako slovenské tiger, richtár, kedysi i v slovenčine tyger, rychtár, a doteraz v češtine tygr, rychtář, hoci tu nijaká domáca slovanská y-ová etymologická vzťahovosť nejestvuje, lebo ide o slová cudzieho, neslovanského pôvodu; alebo pri rodných menách: slovensky Matilda - česky Matylda; slovensky Valentín - česky Valentin i Valentýn /okrem grafickej rozdielnosti ešte navyše i rozdielnosť v kvantite, namiesto čoho by sa zblíženie so slovenčinou mohlo bez ťažkostí už na terajšom stupni zbližovania bez radikálnej pravopisnej reformy zaviesť i v češtine s ohľadom na slovenčinu kompromisné Valentín s dlhým í, nie s krátkym i/.

Do radikálnej reformy obidvoch našich spisovných a

úplne rovnoprávnych štátnych jazykov našej republiky sme už pred polstoročím zahrnuli aj dve paralelné zmeny, ktoré by obidva spisovné jazyky graficky zblížili: 1. v slovenčine zámena diakritickej grafémy so základnou literou a a s diakritickým strieškovým znakom, takzvaným vokáňom, teda ô, pomocou dvojice litier uo, ako sa písalo v pôvodnej štúrovčine pred znehodnocujúcou hodžovsko-hattalovskou pravopisnou reformou, a 2. v češtine zámena diakritickej grafémy so základnou literou u a s diakritickou značkou kolieskového, drobnejšieho o-ového typu, kroužkovaného u teda ů, obyčajným dlhým ú, ktoré sa užíva inde pri dlhej kvantite u-ového vokálu /typ úřad, vyústiti, resp. vyústit/.

Zakladateľ, prvý zdôvodňovateľ a prvý normotvorca stredoslovenského spisovného jazyka v príslušnom čase nesporne i politicky vodcovská osobnosť Ľudovít Štúr zaviedol tu prosté písanie uo v type kuoň. Podľa jeho jasného rozboru nášho fonologického systému javil sa mu totiž tento diftong ako rozložiteľný podobne ako diftongy ie a ia /viera, žiadať/, a to bez ohľadu na to, že ich písal s je a ja /vjera, žjadať; diftong iu, ktorý by sa bol býval paralelne písal ako ju, prvotná štúrovčina nemala/. Dalo by sa povedať k tomu ešte to, že mal presné poňatie ekvivalentnosti týchto diftongov s nediftongickými dĺžkami a s ich pravidelným fungovaním na kvantitatívne nezávislých, teda silných miestach z hľadiska dôsledne uplatňovaného originálneho stredoslovenského rytmického zákona krátenia, podľa ktorého normálne nemôžu ísť bezprostredne za sebou v jednom slove dve dĺžky /dávam oproti volám/. V alternáciách uo/u v skloňovaní i v derivovaní /kuoň-koňa, konskí/ sa ešte zvýraznil kvantitatívny protiklad o-uo, teda ako krátkosť proti dĺžke v strednej slovenčine ako v jazyku mórového kvantitatívneho typu. M. M. Hodža v spise Epigenes Slovenicus tvrdí, že uo v type

kuoň je vlastne o s akýmsi slabým u-ovým prídychom. Preto ho navrhol písať s ȯ. Ale keďže toto o s čiarkovou diakritickou značkou, používanom inde na označenie dĺžky kolidovalo s dlhým ó, v tomto pravopisnom smere neoriginálny M. Hattala zaviedol diakritickú grafému ô. Táto sa vyskytuje iba v niekoľkých málo jazykoch, ale niekde ide o celý systém tejto diakritickej striešky /teda nielen ô, ale aj ê, û, î a pod./, teda nielen o osihotený, úplne izolovaný prípad slovenský. Prosté rozpísanie fonologicky rozložiteľného diftongu na štúrovský spôsob, ako uo v type kuoň, by teda zblížilo slovenskú grafiku s českou a s mnohou inojazyčnou, ktorá má osobitne pre vokály litery u aj o.

Z českej strany vylúčenie kroužkovaného, pozične často paralelného ů v type kůň by z jednej strany zjednodušilo český pravopis, ktorý inde dlhé ú píše ako ú /typ úřad, vyústit/ a z druhej strany by ho zblížilo so slovenčinou, kde sa dlhé ú píše vždy len ako ú /úrad, vyústiť/. Škoda, že pred niekoľkými rokmi sa nepodarilo väčšinou hlasov presadiť návrh Josefa Vachka na úplné odstránenie kroužkovaného ů z češtiny vo vtedajšom jazykovednom kolégiu Československej akadémie vied v Prahe, pretože väčšina sa priklonila k mienke Jaromíra Běliča, ktorý nemal iný vážny vecný dôvod pre ponechanie ů, než bola pochybná úcta k českej národnej kultúrnej tradícii. Princíp zjednodušenia českého pravopisu a jeho zblíženie so slovenským pravopisom treba však pokladať za závažnejší argument aj dnes.

Napokon jednostranný príspevok k slovensko-českému zblíženiu nielen grafickému, ale aj fonologickému by nastal vtedy, keby sa zo slovenskej spisovnej grafiky odstránila ešte aj dnes zbytočná diakritická grafémа ä. Túto v slovenčine nezvyčajnú grafému zaviedol Ján Kollár iba pre text ľudových piesní v zbierke Národné spievanky.

Stalo se tak podľa nemeckého vzoru, hoci tam diakritická dvojbodka nad základnou literou a, v slovenčine zase úplne osihotená, teda izolovaná, má svoje paralely aj pri ö a ü /slovenské mäso, päť a podobne inde po pernieiach, historicky opreté o bývalú praslovanskú prednú nosovku ę, vlastné ä, nemecké Vater - Väter, Tochter - Töchter, Mutter - Mütter/.

Fonologické, resp. ortoepické zblíženie tu fakticky medzi slovenčinou a češtinou už nastalo, lebo len celkom nepatrný počet hovoriacich spisovnou slovenčinou vyslovuje túto pozične a frekvenčne značne obmedzenú fonému, ktorá sa nahrádza obyčajným predným e /meso, peť/ a len v morfológii výnimočne i neutrálnym a /typ žriebä namiesto žriebe za žriebä podobne ako dievča/. Žalostenie nad akousi stratou originality štvoruholníkového krátkeho vokalického systému stredoslovenského proti bežnejšiemu slovenskému i českému aj inojazyčnému trojuholníkovému systému je to preto celkom falošné, lebo reálny stav už aj v divadelnej jazykovej kultúre, vyjmúc celkom mizivé prípady, napr. Viliama Záborského, dávno rozhodol boj v prospech opustenia zbytočnej fonémy ä, a tým návrat k jednoduchšiemu stavu, aký bol v pôvodnej štúrovčine. Zámena ä-e/a/ bola už dávnejšie i v oficiálnej norme a v jej kodifikácii na základe skutočného väčšinového úzu na celom Slovensku prijatá ako rovnoprávne, dubletné.

V niektorých ďalších prípadoch se zblížil zo svojej [illegible] i český pravopis so slovenským. Tak sa to stalo pri písaní cudzích slov /uprednostňovanie pri písaní i pri výslovnosti intervokalického z, písaného prv s, i dlhej kvantity, pripustenie dubliet pri th-t, teraz už t-th, ako napríklad teze popri these, vyslov. theze, thema, vyslov. théma, popri téma, pričom ďalší vývin by mal kodifikačne vyberať radšej z dvoch dubliet to, čo je pri-

tomné aj v slovenčine/.

Doteraz sme operovali len jazykovednými, prípadne didaktickými dôvodmi. Mohli by sme ich ďalej podopriet celým radom iných, už mimojazykových argumentov. Už počínajúc prvou svojou iniciatívnou štúdiou o radikálnej pravopisnej reforme pred polstoročím položil som väčší dôraz na sociolingvistické faktory. Nie len preto som navrhoval pravopisnú reformu, lebo bola vtedy neporúdzi čerstvá fonologická náuka a ideálnou požiadavkou čo najväčšej zhody medzi zvukovou stránkou fonémy a grafickou jej stránkou, čiže medzi fonémou a grafémou. Bola mi už vtedy zrejmá teoreticky a vlastne i prakticky zo strednej školy sterilnosť, ba až akási nekultúrnosť vyučovania o písaní "tvrdého" y, ypsilonu, proti písaniu "mäkkého" i, joty. Úžasné časové a energetické straty na školách prvého i druhého cyklu na úkor prehĺbeného vyučovania gramatiky, štylistiky i literatúry vystupuje o to výraznejšie v terajších časoch moderných vedeckých interdisciplín. Dnes mnohí vynikajúci ľudia z praxe aj na vysokých miestach neovládajú ypsilonovú ekvilibristiku, lebo sa nemali možnosť pre dávnejší sociálny útisk systematicky doškoliť na vtedajších buržoáznych stredných školách. Ale ani mladší dorast nie je stopercentne istý v pravopise nielen na základných a stredných školách, ale ani na vysokých školách, a to aj filozofického, pedagogického a prírodovedného smeru. To vedie niekedy až k pocitu trápnej kultúrnej menejcennosti. Obavy z prudkej zmeny, z akýchsi mimoriadnych finančných nákladov, z úzkostlivého posudzovania, že stále čosi vraj nekultúrne v pravopise opravujeme, pri hlbšej analýze sa rozplynú ak nie v nič, tak aspoň na minimálne málo.

Sémantická motivácia základných právnych pojmov u starých Slovanov a Slovákov

Šimon Ondruš

Michalovi III.: Ot7 vse7 bo na vьsę strany vьsegda dobry-jь zakon7 ischodit7. Pravdepodobnejšie však je, že tento zákonník vznikol až počas veľkomoravskej misie medzi r. 863-885, prípadne až po odchode žiakov Konštantína a Metoda na čele s Klimentom a Naumom k južným Slovanom, predkom Bulharov a Macedóncov. Fakt, že zachované texty tohto zákonníka z neskorších storočí obsahujú niektoré termíny, resp. slová poukazujúce na veľkomoravské prostredie a na rímsku /latinskú/ provenienciu, ešte nie je jednoznačným dôkazom, že prvopis tohto zákonníka vznikol skutočne na Veľkej Morave, ako kategoricky tvrdí J. Vašica. Ak tento zákonník Cyril a Metod doniesli ešte z obdobia pôsobenia medzi bulharsko-macedónskymi Slovienmi pred veľkomoravskou misiou, mohli sa do jeho textu moravizmy rímskej /latinskej/ proveniencie dostať druhotne počas jeho používania a odpisovania na Veľkej Morave. Ak je text tohto zákonníka až dielom odchovancov Konštantína a Metoda na čele s Klimentom a Naumom počas ich pôsobenia u Bulharov a Macedóncov po r. 885, mohli sa doň Vašicom zistené moravizmy dostať ako dedičstvo jazykovej normy, ktorú si Konštantín a Metod a s nimi aj ich odchovanci vypestovali počas pôsobenia na Veľkej Morave.

Nech je chronologické a zemepisno-jazykové začlenenie prvopisu civilného súdneho zákonníka Zakon7 sędьnyjь ľudьm7 akékoľvek /paradoxné je, že všetky zachované neskoršie odpisy sú z územia východných Slovanov/, isté je, že tento zákonník spolu so staroruským právnym kódexom Pravьda rusьkaja, t.j. Ruský zákonník, resp. Ruské právo predstavujú najstaršie slovanské písané zákonníky.

Z hľadiska kultúrno-historického je závažná skutočnosť, že základné právne pojmy, t.j. rędъ /a jeho synonymá/, pravo, resp. pravьda, sęd7, zakon7 sú všeobecne slovanské. To znamená, že ich historickí Slovania zdedili

z predhistorických čias spoločného života v zakarpatskej pravlasti. Ani o jednom z uvedených základných právnych pojmov, resp. termínov nemožno tvrdiť, že by ho Slovania boli prevzali od iných národov, resp. z iných jazykov. Naproti tomu nemecké Orden, ordentlich, Ordnung má jednoznačne svoj pôvod v latinčine, maďarské rend je prevzaté od Slovanov a tõrvény /zákon, súd, právo/ má turecků provenienciu, porov. tur. tõrü zvyk, zvykové právo.

Fakt, že slovanské slová vyjadrujúce základné právne pojmy poriadku, práva, súdu a zákona sú zdedené z predhistorického praslovanského jazyka, svedčia o tom, že Praslovania už pred 4. - 5. storočím mali vedomie základných právnych noriem, hoci ich uplatňovali ako prirodzené zvykové právo, nie ako písomne sformovaný kanonizovaný zákonník. Pre určenie sémantickej motivácie,čiže obsahovej etymológie základných právnych pojmov u Slovanov je relevantná indikácia daná sémantickou motiváciou základných právnych pojmov u iných národov, resp. v iných jazykoch. Pre právne lexikálno-sémantické pole platia totiž obdobné univerzálie /takmer univerzálie/ ako pre iné lexikálno-sémantické polia jazykov. Tieto univerzálie v jazykoch sú dané faktom, že základné zákonitosti myslenia sú rovnaké /podobné/ u príslušníkov rôznych národov bez ohľadu na ich rasu, jazyk, zemepisné prostredie a pod.

Ak platia univerzálie /skoro univerzálie/ v myslení rozličných národov, treba uznať aj univerzálie v sémantickej motivácii pojmov. Platnosť univerzálií v sémantickej motivácii pojmov, čiže v sémantickej derivácii slov vyjadrujúcich dané pojmy /noémy, semémy/ umožňuje formulovať toto indukčné pravidlo:

Ak je pojem /seméma, noéma/ S motivovaná semémou S_A v prípadoch 1 ... x, môžeme predpokladať, že pojem /seméma, noéma/ S_B bude motivovaná semémou S_A aj v prípadoch x + 1, x + 2, x + 3:

. . .

$S_A \longrightarrow S_B$ v prípadoch 1 ... x $> S_A \longrightarrow S_B$ v prípadoch x + 1 + 2 .r.

Pretože pre väčšinu národov Európy bolo vzorom rímske právo, použijeme ako indukčný prameň pre určenie sémantickej motivácie základných právnych pojmov u Slovanov sémantickú motiváciu základných právnych pojmov v latinčine.

Lat. ordo "poriadok" malo starší význam zoskupenia, zoradenie /nití v osnove, v tkanive/, podobne ako sloveso ordiri "zoskupovať, zoraďovať, začínať" malo starší význam "spájať nite do osnovy, snovať". Východiskom je tu indoeurópsky slovesný základ ar-:or- vo význame "spájať, zväzovať", zastúpený gréckym derivátom arariskō "spájam, zväzujem". Porov. Walde-Hofmann 2, 221-222.

Podobnú motiváciu ako lat. ordo "poriadok" má aj lat. lex-legis "zákon", derivačne súvzťažné so slovesom legere s prvotným významom spájať, zväzovať, zberať /význam čítať vznikol v latinčine objektovou determináciou "spájať, zoskupovať litery"/, porov. gréc. legō "spájam, zoskupujem, zberám", druhotne "počítam, hovorím", o čom výrazne svedčí derivát legio "légia pozostávajúca z 3000 mužov", pôvodne "zoskupenie, spojenie vojakov do jedného celku". Walde-Hofmann 1, 779-780.

Hoci lat. iūs - iūris "právo ako súbor zákonov a nariadení" nemá jednoznačnú motivačnú interpretáciu, predsa na základe motivácie slov ordo "poriadok" a lex "zákon" sa ukazuje ako najadekvátnejší ten výklad, ktorý lat. ius z pôvodnejšieho ieuos:iouos derivuje z indoeurópskeho slovesného základu ieu-:iou- vo význame "spájať, zväzovať", porov. Pokorný 512.

Motivácia zákona, práva a poriadku ako toho, čo ľudí spája určitými normami do organizačných celkov, je plne prirodzená. Iba spojenie, väzba medzi ľuďmi /aj vecami/

vytvára spoločenské /aj vecné/ štruktúry, systémy, organizácie.

I. Presl. RĘD7 a jeho synonymá

Ak sú latinské lexémy ordiri, ordo so starším významom "spájať, zväzovať nite do osnovy, snovať", resp. "spojenie, zviazenie nití do osnovy, osnova, základ, počiatok" derivátom indoeurópskeho slovesného základu ar- "spájať, zväzovať" /grécke arariskō/, môžeme podľa Benvenistovej teórie hláskovej štruktúry indoeurópskeho odvodeného koreňa postaviť tento rekonštruovaný indoeurópsky model -d- ového derivátu základu ar-:

H_2er-d- : H_2red- ＞ ard- : red-

H_2or-d- : H_2rod- ＞ ord- : rod-

H_2r̥-d- ＞ r̥d-

odel na ľavej strane predstavuje hláskové varianty pred ánikom laryngál, model na pravej strane hláskové varianty o zániku laryngál.

Pokračovaním variantu H_2or-d- > ord- sú latinské lexémy ordiri, ordo, grécke lexémy ordeō, ordikon, ordéma atď. okračovaním variantu H_2red- > red- alebo variantu H_2r̥d- > r̥d-, po druhotnej nazalizácii reNd- alebo r̥Nd- je praslovanské ręd7 a litovské rinda, hoci genetická interpretácia e je taká jednoznačná ako genetická interpretácia presl. ręd-, ręd7. Vzhľadom na neurčitosť genetickej interpretácie lit. rinda "rad, línia", ako aj s ohľadom na sémanticky zovšeobecňujúci posun "spájať, zväzovať" ⟶ "robiť, činiť, pôsobiť" /porov. nižšie pri výklade čin7:činiti, posob-7:posobiti/, vykladáme presl. red-> reNd- ręd7 indoeurópskeho variantu H_2red-> red-, pretože je respondný so slovenským slovesom roditi : raditi "robiť, činiť". Sémantický posun "spájať, zväzovať" > "činiť, robiť" žno demonštrovať aj na staroslovienskom /cirkevnoslovenskom/ spojení ręditi pl7ky, ktoré zaznačil Miklosich v Le-

bonatsw, význam ...; poradi, ...uka ... bojeniach ...
Historie, abstraktne... význam ... kálne ...
történet ... stav, 5. ustanovení ... d7, ... objekt v st...
21 význ... od Slovanov prevzetej ... nástruje I. ...
Ordnung, ... etymologický slovník ... los ... je, str. ...
sammenhan... imológiai pótéra, 3, ... ho kontin...
6. Stand, ... v historickom vývine ... výs... účne prekry...
8. Gebrau... gelter Zustand, 2. Ab ... turé ... con 813 ...
10. Trup, ... inn, Inhalt 4. Zusamm... tky ... ordo, 2. ...
Reihe abge... fliche Stellung. 7. ... ej češtin...
Orden als ... itte, Art und Weise, 9 ... vne rozlíš...
18. Alter, ... 11. Schi..., 12. St... t rad nad...
21. Garnit... Grases od Getreide... mad ... kontinuant...
tika mad r... schaft, 16. Bestimmung ... mads ... k, 2. hodn...
západných s... szeit, 19. rde, 20. ... le sémanti...
v jednej lex... en Satz bi... and Kleid... xémy rend.
abstraktných ... suje, že tr... väčší v ... tej... magyar nyel...
znam od abst... ých jazyko... Kým južné ... teil ... sleňuje si
ciou rad : ... koncentr... mnoistvo ... enne ...
slovanské po... ov, češtin... ifernco... ben... 1. Reihe,
... významov ... tiativne ... Na ... ise, 3. Zu.
... i deriváte rádex/, ... ckwe ... Gattung.
... východos... nskt ... 1. ...

Kr
ti.
Pu

DEMICA SLOVACA

SA

pry-
xic ... nto
ny ... rany ...
to a ... však ... ieto-
káci, ... ne 813. ... syntagm, j mi ... dkom
... bjekt, pos obiti + k konš ... zá-
notli ... émantický posun pre ... Slo
tikou. Rekonstrukce lexik ... te ... na
staro ... Sémantika presl. red. kto ... m
3. so ... ých slovanských jaz
mantic ... atinského ordo. Mik
kontin ... ovienske rd7 tieto
konkré ... 4. succe io, 5. ne
obsiaho ... členitost vynútila ... mat ... ch
3. úrad ... tu presl. red7. Krá ... kon ... je

xicone 813. Na syntagmatických spojeniach činiti + konkrétny objekt, posobiti + konkrétny objekt v starej češtine tento sémantický posun preukazne demonštruje I. Němec v publikácii *Rekonstrukce lexikálního vývoje*, str. 96-119.

Sémantika prasl. rędъ, resp. jeho kontinuantov v jednotlivých slovanských jazykoch sa značne prekrýva so sémantikou latinského ordo. Miklosich Lexicon 813 zaznačil pre staroslovienske rędъ tieto významy: 1. ordo, 2. gradus, 3. sors, 4. successio, 5. natura. V starej češtine si sémantická členitosť "vynútila" kvantitatívne rozlíšenie kontinuantu prasl. rędъ. Krátky kontinuant řad nadobudol konkrétny význam "rad, poradie", kým dlhý kontinuant řád obsiahol abstraktnejšie významy 1. poriadok, 2. hodnosť, 3. úrad, 4. stav, 5. ustanovenie. Prekvapuje sémantické bohatstvo od Slovanov prevzatej maďarskej lexémy rend. Historicko-etymologický slovník maďarčiny A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 3, str. 378 vyčleňuje až 21 významov v historickom vývine tejto lexémy: 1. Reihe, Ordnung, geregelter Zustand, 2. Abteilung, Klasse, 3. Zusammenhang, Sinn, Inhalt, 4. Zusammenmal, 5. Art, Gattung, 6. Stand, berufliche Stellung, 7. Lebensweg, Lebenslauf, 8. Gebrauch, Sitte, Art und Weise, 9. Natur, Wesensart, 10. Trup, Schar, 11. Schicht, 12. Stockwerk, 13. Schwade, Reihe abgemähtes Grases oder Getreides, 14. Stelle, 15. Orden als Gemeinschaft, 16. Bestimmung, 17. Regel, Norm, 18. Alter, Lebenszeit, 19. Würde, 20. Orden, Auszeichnung, 21. Garnitur, einen Satz bildend /Kleider, Wäsche/. Sémantika maď rend ukazuje, že tu bol väčší vplyv južných než západných slovanských jazykov. Kým južné slovanské jazyky v jednej lexéme red koncentrujú množstvo konkrétnych aj abstraktných významov, čeština diferencovala konkrétny význam od abstraktných významov kvantitatívnou diferenciáciou řad : řád /popri deriváte pořádek/, ostatné západoslovanské podobne ako východoslovanské jazyky pre abstrakt-

ný význam vytvorili derivát po-rẹd-7k7, kým konkrétne významy zostali v nederivovanom útvare rẹd-, porov. slovenské rad, riad, poriadok, poľské rząd, porządek, ruské rjad, porjadok.

ČIN7

Slovanské lexéma čin7 sa svojou sémantikou prekrýva s lexémou rẹd7. Miklosich Lexicon 1117 pre staroslovienske čin7 uvádza tieto latinské ekvivalenty: 1. ordo, v7 čin7 debito ordine, bez činu inordinatus, 2. norma, 3. agmen, 4. catalogus, 5. contentio, 6. grex, 7. licium. Staročeské čin malo významy 1. řád, náležitý způsob, 2. způsob, 3. skutek, 4. příčina, účel. Staroruské čin7 malo významy Ordnung, Regel, Stufe, Amt, Würde. Podobne aj od Slovanov prevzaté maďarské csín malo staré významy Ordnung, Art.

Slovanské čin7 sémanticky konverguje so slovanským rẹd7 aj v derivátoch, ako ukazujú útvary na-čin-6je : na-rẹd-6je, činov-6n-ik7: u-rẹd-6n-ik7, vy-rẹd-i-ti : u-čin-i-ti atď. Porov. bližšie Sławski a kol. Słownik prasłowiański 2, str. 200-201.

Tak ako latinské ordo a praslovanské rẹd7 má indoeurópske východisko H_2er- : H_2or- "spájať, zväzovať", podobne aj praslovanské čin7 má indoeurópske východisko k^uei- "spájať, zväzovať, usporadovať", ako svedčí staroindické cinoti cayati v uvedenom význame. Sémantický zovšeobecňujúci posun "spájať, zväzovať" —> "činiť, robiť" nastal nielen v slovanskom slovese činiti, ale aj v gréckej genetickej responzii poi/F/eō "vytváram, robím", druhotne "robiť verše, básniť".

S/7/-POSOB-7,-A, POSOBITI

Slovanské lexémy so spoločným základom -posob- sa sémanticky prekrývajú so slovanskými lexémami rẹd7, čin7, resp. rẹditi, činiti. Svedčí o tom staročeské pósoba "spôsob, pôsobenie", pósobcě "správca" /porov. rẹditel6, či-

novónık7/, pósobenie "riadenie, spravovanie", pósobiti 1. riadiť, spravovať /staročeské pósobiti úřad zodpovedá staroruskému spojeniu rjad rjaditi/, 2. organizovať /staročeské spojenie pósobiti šiky, jezdcě zodpovedá staroslovienskemu spojeniu ręditi pl7ky/, 3. spôsobovať, vytvárať, činiť, robiť, 4. své věci pósobiti "starať sa o svoje veci" /porov. staroslovienske roditi, raditi "starať sa" ako ňenazalizovaný pendant k ręd7, ręditi/.

Staroslovienske posobije symmachia societas in bello /Miklosich Lexicon 636/ zodpovedá sémanticky staroslovienskemu čin7 vo význame agmen, staroslovienske posob6 alius alium sequentes zodpovedá staroslovienskemu ręd7 vo význame succesio. Prvotnú motiváciu "spojenie, väzba, štruktúra, organizácia" v slovanskej lexéme posob-a azda najlepšie odzrkadľuje starosrbské posoba 1. republika /država poljička/, 2. seoska organizacije, 3. globa u seoskoj organizaciji, ktoré Skok, Etimologijski rječnik ... 3, str. 211 neprávom začlenil do hesla zámena sebi.

Nielen latin. ordo a praslov. ręd7, nielen praslov. čin7 má prvotnú motiváciu "spájať, zväzovať, zoskupovať". Takúto prvotnú motiváciu má aj praslov. pos-ob-. Ide tu o základ pos- a sufix -ob-, zhodný s praslov. sufixom v slovách ǫtr-ob-a "útroba", gan-ob-iti popri ganiti /slovenské haniť, hanobiť/ atď.

Základ pos- v praslov. posob-7, -a, posobiti je kontinuantom indoeurópskeho základu pak-́, ktorý je zastúpený avestským pas- "spájať, zväzovať, upevňovať", staroind. paśayati "zväzuje", staroind. paś- "povraz", latin. pactum "spojenie, dohoda, spôsob", porov. lat. quo pacto = quo modo, gréc. praktoō "spájam, zväzujem" atď. Porov. Pokorny 787, Walde-Hofmann 2, 231-232.

Záver. Slovanské lexémy posob-a, posob7, posobje, posobiti, resp. s/7/-posob7, s/7/-posobiti, ktoré sa významove prekrývajú so slovanskými lexémami čin7 - činiti,

rędъ- ręditi, resp. roditi-raditi, sú kontinuantami indoeurópskeho slovesného základu pak- vo význame "spájať, zväzovať, zoraďovať, zoskupovať", ktorý v historickej slovančine nadobudol zákonite podobu pos-. Ten istý základ je aj v slovanskom slove pos-ągъ s prvotným významom "spojenie, zviazanie /muža a ženy/", s historicky doloženým významom "svadba, sobáš". Zdĺžená podoba toho istého základu pāk-, v praslovančine pas- je v slovanskom slove pasmo s významom korešpondujúcim so staroslovienskym činъ vo význame licium, t.j. spojenie určitého množstva nití do jedného zväzku, resp. so slovenským derivátom činovať "spojenie nití do jedného zväzku".

Interpretácie slovanskej slovnej čeľade so spoločným základom posob- ako predložkového /predponového/ spojenia po + sobě, ktorú sa najnovšie snaží vyložiť I. Němec, Rekonstrukce lexikálního vývoje, str. 100-119, je ľudovou etymológiou.

PRAVO PRAVЬDA

Praslovanskému lexikálnemu stvárneniu pojmového poľa poriadok v lexémach rędъ, činъ, posoba a/ъ/-posobъ posobьje a jej indoeurópsko-praslovanskej motivácii "spojenie, zviazanie, usporiadanie" sme venovali zámerne širšiu pozornosť, lebo poriadok ako spôsob usporiadania ľudí alebo vecí je bázovým pojmom, na ktorý sú viazané ďalšie základné pojmy právneho sémantického poľa právo, súd a zákon.

Pri určovaní sémantickej motivácie základných právnych pojmov možno vychádzať z latinčiny nielen pri zisťovaní prvotnej motivácie poriadku, ale aj pri určovaní prvotnej motivácie práva. Kým pri zisťovaní prvotnej motivácie poriadku plnia takúto indikačnú funkciu latinské lexémy lex, ius a ordo, pri určovaní sémantickej motivácie slovanského právneho termínu právo, resp. pravda plní takúto indi-

kačnú funkciu latinské adj. rectus, resp. jeho predponový derivát directus. Ako je z latinskej lexikografie známe, základný význam lat. adj. rectus /odvodeného od slovesa regere 1. viesť, riadiť, 2. vládnuť/ bol 1. rovný, priamy, t.j. význam fyzický, kým významy morálno-právne 2. správny, mravný, dobrý boli druhotné. Kým v klasickej latinčine adj. rectus obsahovalo aj fyzickú sémantiku rovnosti, priamosti, aj morálno-právnu sémantiku správnosti, morálnosti, dobra, zatiaľ predponový derivát directus obsahoval v klasickej latinčine iba fyzikálny význam rovný, priamy. Až neskoršie v ľudovej latinčine na oblasti románskych jazykov nadobudlo abstraktný význam morálnej rovnosti, priamosti, čiže práva. V lat. adj. directus má totiž svoje východisko francúzsky termín droit "právo" a jeho responzie v iných románskych jazykoch.

Rovnaký sémantický vývin prekonala aj germánska responzie lat. rectus. Nemecké adj. recht s prvotným významom "rovný, priamy" už v starej hornej nemčine nadobúdalo morálny význam "správny, spravodlivý, morálny, bezúhonný". Substantivizáciou adj. recht v tomto morálnom význame vzniklo nem. Recht "právo". O starobylosti tohto významu svedčí staroseverské rettr "právo, zákon, súd". Tým istým sémantickým procesom prešli aj prapríbuzné keltské slová, ako svedčí staroírske recht, kymrické rhaith, starobretónske reith, novobretónske reiz "právo, zákon". Porov. Kluge 589.

Rovnakým vývinom ako latinské directus v románskych jazykoch a responzie latinského rectus v germánskych a keltských jazykoch prešlo aj praslovanské adj. prav7, -a, -o s prvotným významom "rovný, priamy", ktorý sa zachoval v tých slovanských jazykoch, v ktorých nezaniklo adj. desn7 "pravý" ako opozitum k "ľavý", t.j. v južných slovanských jazykoch. Naproti tomu v západných a východných slo-

vanských jazykoch, v ktorých zaniklo adj. desn7, adj. prav7 prešlo od prvotného významu "rovný, priamy" k druhotnému významu "pravý" /opozitum k "ľavý"/.

Maďarská slovná derivačná čeľaď egy "jeden" - egyenes "rovný" - egyenget "urovnávať, spravovať, viesť, riadiť" je relevantnou indikáciou pre určenie genetickej väzby slovanského adj. prav7 v prvotnom význame "rovný". Ide o plný stupeň prav- z indoeurópskeho proH-w- k nulovému stupňu prw- z indoeurópskeho prH-w-, ktoré kontinuuje v slovanskom číselnom adj. prv7 "prvý". O akútovej intonácii v prasl. prav7 a prv7 spôsobenej zánikom laryngály svedčí srbochorvátska akcentuácia prȁvi, pȑvi s krátkosťou za praslovanský akút. Hláskový vzťah medzi pravý a prvý je rovnaký ako medzi pražiti a pržiti /v južných slovanských jazykoch/, medzi tražiti "hľadať" a trg7 "obchod, trh" /porov. maď. keres "hľadať" a kereskedele "obchod, trh"/.

Tak ako sa latinské directus "rovný" substantivizovalo a sémanticky prehodnotilo vo franc. droit "právo" /aj v jeho responziách v iných románskych jazykoch/ a indoeurópske reg-t "rovný" v germánskych a keltských jazykoch sémantickou transformáciou a substantivizáciou nadobudlo význam "právo, zákon", rovnako aj prasl. prav7 "rovný" sa v praslovančine, resp. v slovanských jazykoch sémanticky transformovalo a substantivizovalo v lexémach pravo a pravьda.

V staršej slovenčine malo subst. pravo nielen význam 1. ius, iustitia, ale aj významy 2. súdny proces, spor, 3. súdna inštancia, súd, 4. právny nárok, 5. rozhodnutie súdu, rozsudok. Preukazné doklady zo starých slovenských textov podáva R. Kuchar, Právny obzor 58, 1975, 3, 238-257.

Derivát pravda mal význam "právo, právny spor, zákon, súd" nielen v južných a východných slovanských jazy-

koch, ale aj v slovenčine. Doklady podáva J. Doruľa, Kultúra slova 1972, 10, 352-356.

Pretože lexémy pravo, pravьda boli v slovanských jazykoch špecifikované na právno-morálny význam "ius, iustitia" už v najstarších vývinových obdobiach, nemožno prijať názor, že ide o kalkovanie podľa vzťahu nemeckého adj. recht s prvotným významom "rovný" a subst. Recht vo význame "právo". Ide v slovanských, germánskych, románskych aj keltských jazykoch o sémantickú univerzáliu, založenú na rovnakom prvotnom chápaní práva ako rovného, priameho konania a myslenia.

SĄD7

Slovenské slovo sedria, vzniknuvšie kondenzáciou latinského spojenia sedes iudiciaria "zasadanie právne, súdne" a označujúce v staršej slovenčine župný súd, čiže stolicu /neskoršie sa význam lexémy stolica rozšíril na označenie územia patriaceho pod kompetenciu stoličného súdu/ je relevantným indikátorom pre určenie sémantickej motivácie a etymológie slovanskej právnej lexémy sąd7. Takúto indikačnú funkciu plní aj sémantický vzťah medzi nemeckými slovesami setzen "usadiť, posadiť, súdiť", sitzen "sedieť" a substantívami Sitz "sedenie", Satz "zásada", Satzung "stanovy" a Gesetz "zákon", v starej hornej nemčine Gesatz/t/..., porov. Kluge 253.

Popri jazykových indikáciách daných prvotným významom slovenského slova sedria "župný súd" i nemeckého slova Gesetz "zákon", resp. Satzung "stanovy" možno prvotnú sémantickú motiváciu slovanského slova sąd odôvodniť aj historickými reáliami, čiže denotátmi. V Pravde ruskej sa na viacerých miestach opisuje, ako sa konal u starých Rusov súd. Bolo to zasadnutie, na ktorom vrchnosť /knieža alebo jeho právny poverenec/ vynášal právne normy nad previnilcom. O súde Izjaslava Mstislaviča nad Ipatislavom

v Kyjeve sa hovorí, že Izieslav poslal po Rostislava, a keď sa ten dostavil, rozhodol sa postaviť mu stan /šiator/ a rozkázal mu sedieť v ňom. Podobne keď viedol súd Vladimir Mstislavič nad Mstislavom Iziaslavičom, súd, čiže zasadnutie sa konalo v Pečerskom kláštore: Mstislav rozkázal previnivšiemu sa vazalovi sedieť v "ikonomli kelбi" a on sám sedel "v igumenбi kelбi". Aj vo Vladimiro-suzdalskom kniežatstve konal knieža Vsevolod Jurievič súd na brehu rieky Oky tak, že Vsevolod "povele im sesti v šatre" a sám "sede v pol7stnici", t.j. v časti šiatra oddelenej závesom, oponou. Porov. V. T. Pašuto a kol.: Drevnerusskoje gosudarstvo i jego meždunarodnoje značenije, Moskva 1965, 70-71.

Uvedené jazykové indikácie /sedria, Satzung, Gesetz/ a denotačné indikácie historických reálií nás plne oprávňujú geneticky vykladať praslovanskú lexému sǫd7 tak, že ide o sekundárne nazalizovanú podobu základu slovesa sedieť /sěděti/ v temnom ablaute sod-:sed- "po-sadiť", t.j. sod-:sad- sa druhotne nazalizovalo na soNd-:saNd- podobne ako pôvodnejšie indoeurópsko-praslovanské red- na reNd-. Pôvodný význam praslovanskej lexémy soNd- > sǫd7 bol "sedenie, zasadnutie", na ktorom sa vynášali právne výroky nad previnilcami. Odmietame tradičný výklad praslovanského sǫd7 z morfém som- > sǫ- "spolu" + dhē- "klásť, položiť".

Záverom poznamenávame, že pôvodný význam súdu ako zasadnutia, sedenia na vynášanie právnych výrokov sa dá vydedukovať aj z kontextov, v akých sa používa lexéma súd v najstaršom slovenskom súdnom zákonníku, ktorý je obsiahnutý ako preklad magdeburského práva v prvej časti Žilinskej knihy. Tam sa totiž používa lexéma súd len v konkrétnom význame "súdne zasadnutie". V ostatných významoch dnešnej lexémy súd sa v Žilinskej knihe podob-

ne ako v iných starých slovenských textov používa lexémä právo alebo pravda.

ZAKON7

ZA-KON-(N-IK7

K7N-EDZ6

Na určenie prvotnej sémantickej motivácie slovenskej právnej lexémy zakon7 slúži fundujúca lexéma latinského ordo "poriadok", t.j. sloveso ordiri, ktoré malo nielen význam "spájať nite do osnovy, snovať", ale aj abstraktný význam "začínať". Najpreukaznejšiu indikáciu však poskytuje latinská lexéma principium s prvotným významom začiatok a druhotným významom zásada, princíp, zákon. S latinským principium je geneticky súvzťažné princeps s prvotným významom "prvý, najvážnejší" a substantivizovaným významom "vodca, vladár, knieža".

Tak ako latinské principium prešlo od významu "začiatok" k významu "zásada, princíp, zákon", rovnako v praslovančine od slovesa za-ken-ti > začeti "začať" derivované podľa apofonických zákonitostí za-kon-7 prešlo od významu "začiatok" k významu "princíp, zákon". Tento sémantický posun od "začiatku" k "princípu, zákonu" nastal už v predhistorickej praslovanskej dobe, pretože od najstarších historických záznamov má lexéma zakon7 význam "lex". Aj tento predhistorický sémantický posun od "začiatku" k "zákonu" dokazuje našu tézu, že starí Slovania mali sformované základné právne pojmy už v čase *spoločného života v zakarpatskej pravlasti pred 6. storočím.*

Ako je známe, v starších vývinových obdobiach spoločnosti splývala alebo sa značne prekrývala civilná, svetská a náboženská, cirkevná vrchnosť. Svedčí o tom aj od slova zakon7 derivovaná lexéma zakon7nik7, pre ktorú určuje Miklosich Lexicon 212 význam nomikos, iuris

consultus, ale v niektorých slovanských oblastiach nadobudlo význam "kňaz, mních". Porov. poľské zakonnik "mních".

Genetickému vzťahu medzi lat. principium 1. začiatok, 2. princíp, zákon a lat. princeps "knieža" zodpovedá nielen genetický vzťah medzi praslovanským zakon7 a zakon6nik7, ale aj medzi slovanským za-kon-7 a k7n-6n-g- > k7n-edz6. Praslovanské k7n-6n-g- má s praslovanským za-kon-7 a za-kon-6n-ik7 spoločnú bázu kon- v "redukovanej" vokalickej podobe k7n- /praslovanské "redukcia" o > u > 7 je jav dobre známy/ a s derivátom za-kon-6n-ik-7 spoločný aj prvý sufix -6n-, na ktorý je napojený druhý sufix -g-. O autochtónnosti praslovanského "zdvojeného" sufixu -6n-g-, resp. -en-g- a o jeho baltských responziách podáva výrečné svedectvo Sławski, Słownik prasłowiański 1, 66, hoci slovo k7nędz6 podľa starej tradície pokladá ešte za prevzaté od Germánov, nevediac o jeho genetickej väzbe so slovanskými slovami zakon7 a zakon6nik7. Kým u Slovanov má slovo k7n-6n-g- > k7nedz6 jasné genetické väzby, u Germánov takéto genetické väzby nemá. Germáni ho totiž prevzali od Praslovanov v predhistorickej podobe kun-in-g-, resp. k7n-6n-g-. O pôvodnej slovanskosti slova k7nedz6 svedčí nielen jeho genetická väzba na slová zakon7 a zakon6ik7, ale aj jeho pomerne bohatá derivačná čeľaď, ako svedčia deriváty k7nege /premeň slova knieža/ a knegyni, ktoré od pôvodného významu "prvá žena" prešlo k významu "kňažná" a k významu "paní". Porov. lužické knjaz "pán". Bližšie o tvaroch a sémantike slovenských kontinuantov praslovanského k7negyni J. Doruľa, Slováci v dejinách jazykových vzťahov, 22, 23. Sémantický vzťah zakon7 : k7n6g7 zodpovedá nielen sémantickému vzťahu lat. principium : princeps, ale aj slovanským dvojiciam red7 : u-red-7n-

-ik7 /porov. aj poľské rząd vláde/, čin7 : činovénik7, staročes..pósoba, pósobiti : pósobcě "správca, vládca", pravo, praviti : pravitel6, pravitel6stvo.

Poznámka: V príspevku sme vynechali výklad o špecifických slovenských právnych termínoch božiť /sa/ "prisahať", božba "prísaha", beženník "prísažný", priš "sporná stránka na súde" atď.

Hovorový štýl v slovenskej a českej jazykovej situácii

Štefan Peciar

V súčasných teóriách spisovného jazyka sa vychádza z poznatku, že rozvinuté spisovné jazyky, ktoré majú dlhšiu tradíciu, sú štýlovo diferencované. Existujú v nich viaceré vrstvy lexikálnych a gramatických prostriedkov, ktorých výber a usporiadanie /organizáciu/ v rečových prejavoch určujú tzv. štýlotvorné /slohotvorné/ činitele, t.j. "vonkajšie podmienky, ktoré podmieňujú podobu jazykového prejavu ako celku" /Pauliny, SaS XVI, s. 19/. Výber a organizácia jazykových prostriedkov tvoria štýl jazykového prejavu.

V teórii spisovného jazyka sú dôležité najmä tzv. funkčné štýly, v staršej terminológii nazývané aj funkčné jazyky. Niektorí autori používajú aj termín štýlový typ /Jedlička, 1974, s. 98-99/. Často sa hovorí o štýlových útvaroch. Sú to obmeny spisovného jazyka podmienené funkciou jazykových prejavov.

V pražskej teórii spisovného jazyka, ktorú vypracoval B. Havránek /1932/ a ktorú zdokonalili jeho žiaci, v súvislosti so štýlovou diferenciáciou jazyka sa rozlišuje pätoro funkcií: "čisto oznamovacia" /čes. prostě sdělná/, odborná, ktorá sa člení na praktickú a teoretickú, ďalej agitačno-oznamovacia a esteticko-oznamovacia

/Hausenblas, SaS XVI, s. 11/. Podľa týchto piatich funkcií sa spisovný jazyk rozvrstvuje na päť funkčných štýlov: hovorový, prakticko-náučný /rokovací a technický/, vedecký čiže odborný, publicistický a umelecký /presnejšie umelecké štýly/. Pre každý z týchto funkčných štýlov je charakteristický istý /širší alebo užší/ súbor jazykových prostriedkov a ich organizácie.

K otázke klasifikácie funkčných štýlov pristupujú jednotliví autori z rozličných aspektov. Niektorí vydeľujú menší počet "základných štýlov" a potom ich ďalej vnútorne členia. Podrobný prehľad pokusov o klasifikáciu funkčných štýlov podáva A. Jedlička v monografii Spisovný jazyk v současné komunikaci /Praha 1974, s. 96-100/.

Predmetom živej výmeny názorov boli v ČSSR najčastejšie problémy hovorového štýlu. Na začiatku šesťdesiatych rokov sa v časopise Slovo a slovesnost /roč. XXII, 1961 a XXIII, 1962/ rozvinula diskusia o úlohe, postavení a perspektívach tzv. obecnej češtiny v rámci českého národného jazyka. V tejto diskusii, na ktorej sa zúčastnili viacerí poprední českí jazykovedci bohemisti, sa široko pertraktovali aj otázky hovorového štýlu, resp. hovorovej češtiny. Už pred touto diskusiou uverejnil J. Bělič /1958 a,b/ dve osobitné štúdie o problémoch hovorovej češtiny a "obecnej" češtiny. J. Bělič videl v hovorovej češtine prechodný útvar medzi "vlastným spisovným jazykom" a nespisovnými jazykovými útvarmi, "interdialektmi", medzi ktorými najvýznamnejšie miesto zaujíma "obecná" čeština. Podobné stanovisko zaujal K. Hausenblas /SaS XXIII, s. 194-196/ i A. Jedlička /JŠ VII, s. 136 a 159 a novšie v cit. monografii /1974, s. 38 a 100-103/. Všetci traja uvedení autori pripomínajú zložitosť českej jazykovej situácie, ktorú komplikuje existencia tzv. obecnej češtiny.

Obecnú češtinu charakterizuje J. Bělič v zhode s F.

Trávníčkom ako "regionálny český interdialekt, ktorý sa vytvoril v procese novodobého stierania starých miestnych nárečí na území českých nárečí v užšom zmysle; podobne v oblasti nárečí hanáckych vzniká obecná hanáčtina, v oblasti nárečí lašských obecná laština atď." /Bělič 1958 a, s. 429/. J. Bělič ďalej upozornil na to, že popri regionálnej obecnej češtine vzniká "nová, vyššia vrstva interdialektu, nadradená všetkým oblastným interdialektom a prejavujúca tendenciu stať sa celonárodným nespisovným jazykovým útvarom" /ib. s. 431-432/. Obidva tieto útvary sú veľmi blízke hovorovej češtine, t.j. nenútenej hovorenej /čes. mluvné/ forme spisovného jazyka, ba do značnej miery s ňou splývajú /ib. s. 433/. Vývojový pohyb v súčasnej češtine charakterizuje J. Bělič takto: "staré miestne nárečia i na vidieku splývajú v interdialekty; tie sa, zatiaľ hlavne v mestách, menia v neutrálnu, celonárodnú obecnú češtinu, ktorá vývojove inklinuje stále viac k spisovnej češtine hovorovej, cez ktorú zároveň pôsobí aj na spisovný jazyk v užšom zmysle" /ib. s. 433-432/.

V českej jazykovej situácii rozlišujú viacerí autori popri hovorovej češtine /spisovnej/, t.j. hovorovom štýle spisovnej češtiny a "obecnej češtine" ešte širší, nadradený pojem "běžně mluvený jazyk" /vymedzenie tohto pojmu podáva Jedlička 1974, s. 38-42/.

V slovenčine je situácia oproti češtine jednoduchšia v tom, že neexistuje nadnárečová forma slovenského národného jazyka, ktorá by zodpovedala "obecnej češtine". Pravda, i v slovenčine sa kryštalizujú krajové alebo oblastné "interdialekty", ktoré spájajú najcharakteristickejšie črty väčších alebo menších nárečových celkov. Najvýraznejšie črty má východoslovenský interdialekt. Sú to tieto charakteristické črty: nedostatok kvantity /dlhých samohlások/, nedostatok slabičných likvíd r, l

/namiesto ktorých sú skupiny ar, er, lu, ol, li/, slovný prízvuk na predposlednej slabike, existencia mäkkých sykaviek ś, ź, asibilácia ť > c, ď > dz; v morfologickom systéme jednotné plurálové pádové koncovky -om, -och, -ami pre všetky rody; v slovnej zásobe niektoré charakteristické "východoslovenské" lexikálne výrazy /napr. trimac = držať, rucic = hodiť, znac = vedieť, jarec = jačmeň, chustka = šatka a.i./. Západoslovenský interdialekt charakterizujú napr. tieto znaky: nedostatok diftongov charakteristických pre strednú a spisovnú slovenčinu, zvýšená frekvencia tvrdých spoluhlások, zvýšená frekvencia zdvojených spoluhlások, neplatnosť tzv. rytmického zákona; v morfologickom systéme koncovka lok. sg. -i v tvaroch typu na vozi, na nosi, na kolesi, na misi; akuz. pl. mužských zvieracích mien typu býkov, volov, medveďov, vrabcov a.i./; niektoré lexikálne výrazy ako širák, ručník, okno, kočka a.i. Tieto "západoslovenské" výrazy stali sa už /okrem slova kočka = spisovne mačka/ súčasťou slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Stredoslovenské interdialekty sú viac alebo menej blízke hovorenej forme spisovnej slovenčiny. Základný rozdiel medzi týmito dvoma formami existencie slovenského jazyka je ten, že kým základom hovorenej formy spisovnej slovenčiny je spisovná norma, základom interdialektu sú spoločné znaky príslušnej skupiny blízkych nárečí. Nie je teda teoreticky odôvodnené hovoriť o krajových /východoslovenských, západoslovenských a stredoslovenských/ variantoch hovorového štýlu spisovnej slovenčiny a pokladať niektoré typické črty interdialektov za variantné vlastnosti hovorového štýlu spisovnej slovenčiny, ako sa s tým stretávame u niektorých autorov /napr. u M. Šalingovej/.

Hovorovým štýlom spisovnej slovenčiny sa viackrát zaoberala M. Šalingová /Jazykovedné štúdie VII, s. 118-

124; Slovenská reč 28, s. 17-32 a v knižnej práci Štylistika s. 55-73/. Základnú literatúru a prehľad názorov o hovorovom štýle uvádza Š. Pecier v štúdii Jazykové prostriedky hovorového štýlu spisovnej slovenčiny /Jazykovedné štúdie VIII, s. 42-70/, kde podal dosiaľ najúplnejší prehľad *jazykových prostriedkov hovorového štýlu* spisovnej slovenčiny.

V polovici sedemdesiatych rokov sa pokúsil J. Horecký vypracovať novú teóriu spisovného jazyka v snahe adekvátnejšie vystihnúť súčasnú situáciu v slovenskom národnom jazyku v období budovania rozvinutého socializmu v ČSSR, kde žijú popri sebe dva príbuzné rovnoprávne socialistické národy vo federatívnom štátoprávnom usporiadaní. Náčrt svojej koncepcie J. Horecký predniesol na konferencii o teoretických otázkach spisovného jazyka a jazykovej kultúry v januári 1976 v Smoleniciach. /Porov. text referátu Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Bratislava, Veda 1979, s. 13-22./ Stratifikáciu útvarov /foriem existencie/ národného jazyka Horecký opiera o spoločenskú situáciu a najmä o typológiu komunikačných situácií /komunikačných aktov/. Na základe týchto faktorov člení národný jazyk na niekoľko foriem: spisovnú, štandardnú, subštandardnú, nadnárečovú a nárečovú. V tejto stratifikácii Horecký nahradil pojem hovorového štýlu štandardnou a subštandardnou formou. Tým fakticky neuznáva existenciu hovorového štýlu spisovného jazyka. Nevysvetlil však, čo rozumie nadnárečovou formou a aký je vzťah tejto formy k subštandardnej forme. Zo skúpych príkladov, ktorými ilustruje svoju schému, možno usudzovať, že v oblasti hláskoslovia sa subštandardná forma stotožňuje s interdialektom /formy mäso, lesník s tvrdým l i n, oproti spisovným formám mäso, lesník/, kým v lexikálnej oblasti sa predpokladá existencia

vyššej a nižšej vrstvy hovorových jazykových prostriedkov /typy nákladiak - nákladák oproti spis. nákladné auto, diplomovka - diplomka oproti spis. diplomová práca/. Charakteristika uvedených foriem nie je teda homogénna. Jazyk umeleckej literatúry Horecký vysúva zo svojej schémy a v podstate ho stotožňuje so spisovným jazykom. Schéma J. Horeckého je do značnej miery umelá, neopiera sa o jazykové fakty. Nie je odôvodnené ani používanie prevzatého termínu "štandard" v inom význame, než v akom sa bežne používa v iných krajinách. Ku koncepcii J. Horeckého vyslovili kritické pripomienky Š. Peciar a M. Šalingová hneď v diskusii k jeho referátu na spomenutej konferencii. /Porov. cit. zb. s. 94-96 a 101-104/ Autorovi koncepcie sa ani v ďalších diskusiách zatiaľ nepodarilo jednoznačne vymedziť základné pojmy, podložiť svoje tézy presvedčivými jazykovými faktami a prekonať v nich existujúce rozpory. Správne je sociolingvistické a metodologické východisko koncepcie J. Horeckého, ale dopracovanie a praktické aplikácia tejto koncepcie vyžaduje ešte veľa diskusií.

Je nesporné, že každá nosná teória spisovného jazyka musí pracovať s pojmom jazykových štýlov. Počíta s ním aj J. Horecký, ale žiada "prehodnotiť diferenciáciu spisovného jazyka na jazykové štýly ... na základe typológie komunikačných aktov" /l.c.s.18/. V sústave štýlov v novodobých spisovných jazykoch má významné miesto hovorový štýl. Rozumieme ním štýl súkromných ústnych jazykových prejavov aktívnych používateľov /nositeľov/ spisovného jazyka v takých situáciách, v ktorých komunikujú uvoľnene, spontánne v každodennom jazykovom styku, t.j. v pracovnom, priateľskom a rodinnom prostredí. Sovietska odborníčka v štylistike E. Rizeľová v diele Stilistik der deutschen Sprache /Moskva 1959, s. 446-447/ uvádza tieto vnútorné znaky hovorového štýlu /Alltagsstil/: 1. nenúte-

né, voľnejšie celkové správanie sa v reči, 2. emocionálnosť a subjektívne hodnotenie výpovede, 3. konkrétnosť, obraznosť, jednoduchosť a dynamickosť, 4. sklon k humoru, výsmechu a satire, 5. sklon k dôkladnosti reči na jednej strane a k stručnosti na druhej strane. K. Hausenblas /SaS XVI, s. 13/ charakterizuje hovorové vyjadrovanie takto: má funkciu jednoduchého oznámenia /sdělení/ bez nárokov na presnosť a určitosť; spolu s intelektuálnymi prvkami sa v ňom uplatňujú i prvky citové a vôľové; prejavuje sa v ňom rozličné stanovisko k téme; primárne sa v ňom uplatňuje dynamickosť /dynamické pojetí/, primárne je spontánne, primárne je v súkromnom prostredí, je prevažne dialogické, primárne býva pri ňom priamy kontakt medzi účastníkmi, primárne je ústne /mluvené/. Túto charakteristiku prevzala a čiastočne doplnila M. Šelingová /SR 28, s. 18-19/.

Skutočnosť, že hovorový štýl sa realizuje spravidla v ústnych prejavoch, je príčinou toho, že tento štýl charakterizuje značná variabilita. Popri spisovných jazykových prostriedkoch môžu sa v ňom v menšom alebo väčšom počte vyskytovať aj nespisovné, slangové alebo nárečové prvky. Pokiaľ však v hovorových prejavoch nespisovné prvky neprevažujú nad spisovnými jazykovými prostriedkami a zachovávajú sa základné znaky spisovnej slovenčiny, sú takéto prejavy realizáciou hovorového štýlu spisovného jazyka.

Na utváraní funkčných štýlov sa zúčastňujú prostriedky všetkých jazykových rovín. Pre hovorový štýl má súčasná spisovná slovenčina pomerne bohatý repertoár jazykových prostriedkov, najmä lexikálnych, slovotvorných a syntaktických, ale aj morfologických a hláskoslovných, resp. výslovnostných. Sú to také prostriedky, ktoré dobre vyhovujú funkcii hovorového štýlu.

Jazykové prostriedky hovorového štýlu.

Dvom z charakteristických vlastností hovorového štýlu, uvoľnenosti prejavu a úspornosti vyjadrovania, dobre vyhovujú také pomenovacie prostriedky, ktoré sú nejakým spôsobom skrátené. V slovenčine je niekoľko typov skrátených pomenovaní. Hojné sú jednoslovné pomenovania, ktoré vznikli univerbizáciou z dvojslovných pomenovaní. Sú to napríklad tieto slovotvorné typy:

a/ Substantíva ženského rodu na -ka utvorené z tzv. združených pomenovaní typu adj. + subst. alebo subst. + nezhodný prívlastok v predložkovom páde, napr.: automobilka, likérka, vagónka /= továreň na výrobu automobilov, likérov, vagónov/ cvernovka, čokoládovka /= cvernová, čokoládová továreň, t.j. na výrobu cverien, čokolády/, anízovka /= anízový likér/, petrolejka /-lejka, litrovka, nylonky, silonky, plátenky, texesky, asfaltka, betónka, plenárka, operačka, ordinačka, Februárka /= Februárová ulica/; máčačka, mláťačka, premietačka; žuvačka, opaľovačky a mn. i.

b/ Subst. ženského rodu na -ka, -čka, -ovka, -ová pomenúvajúce manželky podľa zamestnania, funkcie alebo mena muža: notárka, farárka, bačovka/bačová, poslancová, sudcová; Nováčka, Rybárka, Figulička.

c/ Niektoré životné substantíva mužského rodu na -ák/-iak: prvák, tretiak, piatak; výrazy typu dopravák, odevák, textilák sa už používajú aj v publicistickom štýle.

d/ Niektoré typy neživotných substantív mužského rodu na -ák/-iak: modráky, tepláky, panelák, Manderlák /= Manderlov dom/, päťkorunák; osobák, nákladiak /znenia typu nákladák, poldecák patria do nižšej, nespisovnej hovorovej vrstvy/.

e/ Niektoré typy konateľských životných substantív

mužského rodu na -ár/-iar pomenúvajúcich osoby vykonávajúce nejakú činnosť alebo majúce záľubu v niečom: diaľkár, päťstovkár; kariérár, polievkár, seriálár /aj v publicistickom štýle/.

f/ Slovesá na -árčiť/-iť, -ovať s významom "vykonávať nejakú činnosť ako zamestnanie, venovať sa nejakej činnosti", napr.: literárčiť, mäsiarčiť, murárčiť, paholčiť, mládenčiť, pisárčiť, profesorčiť/-ovať, rechtorčiť/-ovať; ľahtikáriť, maródiť/-dovať, lyžiariť; ministrovať, poslancovať, učiteľovať a mn. i. /v slovenčine veľmi produktívny typ/.

g/ Hovorové štýlové zafarbenie majú aj niektoré iné typy skrátených pomenovaní, ako napr. substantíva decovec, kilovec, časmvalec, slovesá orámčekovať, organovať a.i.

h/ Do hovorového štýlu patria aj ústne podoby mnohých značkových a skratkových slov, ako sú: ROH /Erohá, Roh/, PKO, KNV, NB /Enbé/, odvodené esenbák, tučko /= lietadlo značky TU 104/. Niektoré značky však nadobudli charakter oficiálneho, štylisticky neutrálneho pomenovania, napr. ZSCP, USA, ČSSR, KSČ ...

ch/ Súčasťou hovorového štýlu sú eliptické pomenovania, ktoré vznikli univerbizáciou osobitného typu, ako napr.: hlavný /čašník/, vedúci/-ca, drobné /peniaze/, malé čierne /pivo/; nemocenská, nemocenské, starobné, ostré, tuhé, sladké; nastávajúci/-a, budúci/-a /manžel/-ka/; môj, tvoj /= manžel/, moja, tvoja /= manželka/, naši, vaši ...

i/ Hovorové štýlové zafarbenie majú aj také skrátené pomenovania, ktoré vznikajú metonymiou a synekdochou, ako napr.: okres, kraj /= orgány ONV, KNV/, mesto /= mestská správa/, Washington /= vláda USA/, Londýn /= anglická vláda/, Peking /= čínska vláda/, Vatikán ... Mnohé

z nich sa používajú aj v publicistike.

Imanentným príznakom hovorového štýlu je expresivita výrazu. Väčší alebo menší stupeň expresívnosti sa dosahuje istými slovotvornými príponami alebo je daný v hláskoslovnej stavbe slov /tzv. inherentná expresivita/. Niekedy expresivita vyplýva z paradigmatických vzťahov medzi členmi synonymických výrazových prostriedkov /tzv. adherentná expresivita/. /Porov. J. Zima, Expresivita slova v současné češtině. Praha, ČSAV 1961/

Výrazné expresívne zafarbenie a v dôsledku toho hovorovú príslušnosť majú dejové substantíva žen. rodu s príponou -čka, ako napr. babračka, kúpačka, polievačka, šibačka, lumpovačka, lyžovačka, naháňačka, oračka, rabovačka, rybačka ... Synonymné dejové substantíva zakončené na -anie /kúpanie, oranie .../ sú štylisticky neutrálne.

Do hovorovej vrstvy sa zaraďujú aj dejové substantíva s príponou -čina/-ina, ktoré sa vyznačujú silnou expresívnosťou a pejoratívnym odtienkom, ako napr.: mäsiarčina, murárčina, nádenníčina, partizánčina, šturmovčina; lotrovina ...

Medzi prostriedky hovorového štýlu patria aj expresívne deminutíva a augmentatíva, ako napr.: hlavička, hlavinka, nožička, nôžka, nožinka ..., adjektíva a adverbiá typu drob/n/učký, -učký, -ulinký, žltučký ...; máličko, milučko ...; babisko, chlapisko, psisko, nosisko ...

Tzv. absolútne štýlové zafarbenie s príslušnosťou do hovorovej vrstvy majú niektoré typy expresív s výraznými expresívnymi príponami, ako napr. substantíva na -aňa /bachraňa, sopľaňa .../, -úň /chvastúň, krikľúň/, -oň /odzgoň, odroň, corgoň .../, -oš /babroš, sopľoš, frfloš .../, slovesá utvorené od citoslovíec sufixom -kať /achkať, jajkať, jojkať, bofe/n/kať, ako aj hypokor-

ristické slovesá typu sadkať si, ležkať, bežkať, používané vo familiárnej reči, najmä v styku s deťmi; podobne aj iné hypokoristiká, ako napr. maco, oc/k/o, teto, ňaňo, Jano, Janko, Janíčko, mamička, mamuľka, mamulienka, tetuška, pipuľka ...

Pre vysoký stupeň hláskoslovnej expresivity patria do hovorovej vrstvy napr. výrazy bácať, fácať, hompáľať sa, logať, nacengať sa, obšmŕdať/obšmŕdať, ufujazdiť, odkrágľovať, odšmyknúť, odšvacnúť, podfrcnutý, ochľastať sa, pľundrovať, terigať sa s mn. i.

Charakteristické pre hovorový štýl sú výrazy s neurčitým významom, ako napr.: oné, ondiať, tento, ten a ten, taký a taký, pánbohvie, čertvie, ktoviečo, bohviekto, bohviekde ap.

Často sa expresívnosť a hovorový ráz dosahuje použitím neutrálneho slova v prenesenom význame, napr. nemastný-neslaný, ostrieľaný, otrepaný, podkutý, ovrabčiť sa /= oženiť sa/, vyspať sa /s niekým/, prespať sa a.i.

Rozličný stupeň expresivity v kontexte hovorového štýlu, a tým aj hovorovú príslušnosť nadobúdajú mnohé slová cudzieho pôvodu, ktoré majú v spisovnom jazyku neutrálne synonymá. Napr.: akurát, furt, just, aušus, lamentovať, lifrovať, macher, machle, machliť/-ľovať; viaceré slovesá na -írovať, ako lavírovať, kurírovať, mašírovať, reskírovať ...; viaceré slovesá na -ovať, ako švindľovať, štimovať, pakovať, probovať, vandrovať, retovať, reparovať ...

Náš výpočet hovorových výrazov rozličných typov nie je zďaleka vyčerpávajúci. Podrobnejší súpis podávame v cit. štúdii /JŠ VIII/.

Charakteristickou súčasťou hovorového štýlu je hovorová frazeológia, vyznačujúca sa názornou obraznosťou, prípadne humornosťou, alebo iróniou a výsmechom. Uvedia-

ne niekoľko charakteristických hovorových frazeologizmov, aj keby sekery z neba padali, hrýzť si jazyk, obšívať niekoho jazykom, skoro si jazyk zlámal; jeden činí, druhý hotá...

Názorné a výrazné sú hovorové prirovnania, najmä tzv. intenzitný typ prirovnaní, ako napr.: dievča ako ruža, ako kvet, ústa ako malina, bledý ako stena, hluchý ako peň, ako poleno, spí ako poleno, ako drevo, kradne ako straka.

Za charakteristickú črtu hovorového štýlu sa všeobecne pokladá isté uvoľnenie vetnej stavby, čo zodpovedá celkovému voľnejšiemu spôsobu reči v hovorovom štýle. Táto črta sa prejavuje rozličnými nepravidelnosťami v stavbe vety, ako je výpustka /elipsa/, prerušená výpoveď /apoziopéza/, prerývaná výpoveď, vytýčený čiže vysunutý člen a vložka /parentéza/.

V stavbe hovorovej vety sú časté aj také nepravidelnosti, ktoré sa v písomných verejných prejavoch pokladajú za štylistickú neobratnosť, ako je vybočenie z väzby /anakolút/, skríženie väzieb /kontaminácia/, sprisnutie väzieb /zeugma/.

Inou charakteristickou črtou hovorového štýlu je používanie tzv. kontaktových prostriedkov, t.j. takých výrazov a viet, ktorými sa nadpriada reč alebo sa udržiava kontakt s poslucháčom. V prejavoch zacielených na prítomného adresáta je veľmi častým kontaktovým prostriedkom oslovenie, ako napr.: bratku, synku, človeča, súdružko, dušinka moja, pán môj dobrý, ľudkovia moji /s príznakovým slovosledom/.

V oslovení sa často vyskytuje opakovanie výrazu ako prostriedok intenzifikácie, napr.: chlapča, chlapča; dievča, dievča; Jano, Jano ... Opakovanie výrazu ako prostriedok zosilnenia, stupňovania významu je v hovorovom štýle časté, napr.: ďaleko-ďaleko, veľa-veľa, ledva-

leíve; hodiny a hodiny, čakal a čakal ... Typicky hovorové pre svoju expresivitu sú typy opakovania s obmenou výrazu: celý celučký, celučičký celý, všetko všetulinko; škoda, preškoda; veľa, preveľa; div divúci; luhár luhárisky; cesta-necesta, hlava-nehlava, voľky-nevoľky ...

Pre hovorový štýl sú charakteristické mnohé syntaktické prostriedky nielen zo sféry reči /parole/, ale aj zo sféry jazykového systému /langue/. Typicky hovorové sú také syntagmatické a vetné konštrukcie, ktoré obsahujú prvok subjektívneho hodnotenia. Tohto druhu je neosobná konštrukcia so sponovým slovesom byť a predložkou po: je /bolo, bude/ po niečom, po niekom /po starosti, po radosti, po paráde/, synonymná s konštrukciou mať po /máš, má, máte po peniazoch, fraz. po chlebe/, ako aj konštrukcia je to /tu, mi/ na nevydržanie, na neuverenie, na zaplakanie; je mi do smiechu, do plaču, do popuku. Typicky hovorové sú niektoré modálne konštrukcie s infinitívom, ako napr.: mať chuť, mať pokušenie, byť v pokušení + inf. /= chcieť, mať úmysel, vôľu/; trafí, trafi/lo/ by + inf. /možnosť/; nedbá /nedbal by/, neverí, nevie + inf. /ochota, schopnosť/; nemá srdce, /to/ svedomie + inf. /morálna neschopnosť/; neosobné konštrukcie nechce sa mu, odnechcelo sa mu, nevidí sa mu + inf. /vôľa/; je /bolo, bude, bolo by/ + dat. osoby + inf. /potreba, nutnosť, povinnosť/; nedá, nedalo mu /mi/ + inf. /nemožnosť/; predikatívne konštrukcie typu ťažko, ľahko, nedajbože, božechráň, strach, radosť, škoda + inf.

Medzi hovorové syntaktické prostriedky treba zaradiť aj konštrukcie pomocných slovies ísť a mať s inf. dok. slovesa /osobné i neosobné/: ide sa rozpučiť, ide ho rozpučiť, mal sa rozpučiť, malo ho rozpučiť ... Hovorová je konštrukcia so subst. človek vo funkcii všeobecného podmetu: človek sa naméha, človek mu chce pomôcť,

človek by myslel ... Typicky hovorové sú vety s citoslovcami vo funkcii neslovesného prísudku: Zajac hybaj vnohy. Myš fuk do diery.

Náš zápleka nie úplný výpočet syntaktických javov charakteristických pre hovorové prejavy dostatočne preukazne ilustruje tézu, že v hovorovom štýle má "domovskú príslušnosť" bohatá vrstva syntaktických prostriedkov spisovnej slovenčiny.

Morfologická a hláskoslovná rovina poskytujú oveľa menej možností na štylistickú diferenciáciu jazykových prejavov ako slovná zásoba a syntax. Morfologický systém spisovnej slovenčiny je jednotný čo do kategórií i čo do formálnych prostriedkov. Ani morfologické dublety sa v slovenčine spravidla nediferencujú štylisticky. Slovenčina nemá dublety takého typu, ako sú v češtine dvojtvary typu mohu, mohou /kniž./ - můžu, můžou /hovor./; moci, říci, téci /kniž./ - moct, říct, téct/týct /hovor./.

Predsa však aj v morfologickom pláne existujú v spisovnej slovenčine isté možnosti výberu vo využívaní jednotlivých morfologických kategórií i formálnych prostriedkov.

V rámci skloňovania substantív si zasluhujú [redacted] napr. tieto hovorové formy: a/ gen.-akuz. niektorých neživotných substantív typu mať spartaka, wartburga, prevaliť duba, dostať vreda, raka, hrať durcha, kúpiť si udenáča; b/ metonymické pomenovanie diel autora jeho menom: čítať Hviezdoslava, študovať Lenina, kúpiť si Votrubu, čvach Mudrochov; c/ použitie plurálu pri látkových menách: vypiť päť pív, dve kávy, zjesť dve polievky; podobne raže, žitá dozreli; jedny sparty /cigarety/ a pod. Hovorový ráz má tzv. hodnotiaci nominatív: Čertovský chlap! Ten zbabelec! Babrák jeden! Prostriedok hovorového štýlu je aj genitív množstva, ak je spojený s citovou

intonáciou: Natieklo vody. Ale napadlo snehu! Ľudí a ľudí! To je kvetov!

Súčasťou hovorového štýlu sú niektoré analytické typy stupňovania: ohromne krásny, ukrutne zlostný; samý prvý, samý posledný, samý spodný ... Hovorový ráz má aj superlatív adjektív a adverbií so zámenom ten alebo s časticou čo, čím: to najlepšie; čo/čím najväčší, čo najdôkladnejšie ... Typický hovorový prostriedok je tzv. nepriamy komparatív, obyčajne spájaný so zámenom taký, -á, -é: taký starší pán, taká chudšia pani, taký dlhší zobák a pod.

Nadbytočne použité zámená dodávajú hovorovým prejavom citové zafarbenie rozličných odtienkov. Porov. napr. citovo príznakové vety: Čo si ty myslíš! Neboj sa ty nič! Len vy pekne choďte! Čo to ten chlap robí? Citovo zafarbeným hovorovým prostriedkom je datív dôvernosti a citovej účasti /etický datív/. Napr.: To vám bola krása! To vám bola ryba! To ti je krása! Privlastňovacie zámená majú citovú funkciu v osloveniach typu dcéra moja, syn môj, dieťa moje /s príznakovým slovosledom/. Pri vynechaní substantíva je citové zafarbenie ešte výraznejšie, napr.: [illegible] sa, moja!; poď, môj!

Hovorové expresívne zafarbenie majú číslovky sto, tisíc, milión a od nich odvodené číslovkové výrazy, ako aj číslovkové substantíva stá, tisíce, milióny, ak sa použijú v prenesenom, hyperbolickom význame: má sto, tisíc výhovoriek; stokrát, sto ráz, tisíckrát, tisíc ráz som ti povedal ...

Zo slovesných tvarov má výrazné hovorové zafarbenie použitie tvaru 1. os. pl. namiesto 2. os. sg. alebo pl. vo familiárnej, "ľahko povýšenej" reči: Ako sa máme? Ako sme sa vyspinkali? Do hovorového štýlu patrí aj použitie tvaru 2. os. sg. i pl. prézenta alebo futúra v opytovacom spôsobe s vyhrážnou intonáciou vo funkcii imperatívu

vo výhražných vetách typu: Ideš /ho/ sem?! Nejdeš sem?! Prestaneš už?! Neprestaneš?! Vstaneš, ty leňoch?! Nevstaneš, ty leňoch?! So záporom je vyhrážka silnejšia. Typickým prostriedkom hovorového štýlu je použitie tvarov podmieňovacieho spôsobu na vyjadrenie a/ želania, b/ oslabeného tvrdenia, c/ skromnej prosby, výzvy a pod.: a/ Bodaj by sa prepadol! Aby sa ti len nič zlého nestalo! b/ Mal by som pripomienku! c/ Kúpil/Nekúpil by si mi kilo mäsa? Mohli/Nemohli by ste dnes prísť k nám?

V hláskosloví - ešte vo väčšej miere ako v tvarosloví - je spisovná slovenčina jednotná v inventári jednotiek /foném/ a zväčša aj v ich realizácii. Odchýlky od spisovnej normy týkajúce sa inventára alebo rozsahu používania foném sa hodnotia ako nespisovné javy. Je to napr. nezachovávanie kvantity samohlások, nezachovávanie dvojhlások /výslovnosť typu vác, odkál, robá, ridki, stól, mój namiesto spis. viac, odkiaľ, robia, riedki, muoj a pod./, nezachovávanie rytmického zákona, zamieňanie radu tvrdých a mäkkých spoluhlások d, t, n, l - ď, ť, ň, ľ a niektoré iné javy. Zamieňanie ľ - l v skupinách le, li, lia, lie, liu - s ohľadom na častý výskyt u mnohých nositeľov spisovného jazyka - sa však nehodnotí ako nespisovný prvok, ale ako "menej starostlivý variant spisovnej výslovnosti". Tento jav však nemá štylistickú hodnotu. Naproti tomu nerozlišovanie ľ - l v tých polohách, kde sa rozlišuje v písme, sa hodnotí ako prvok nespisovnej výslovnosti.

Výslovnosť širokého ä v slovách typu päť, deväť, mäso predstavuje v súčasnej spisovnej slovenčine zriedkavejší a príznakový variant výslovnosti oproti častejšiemu a neutrálnemu variantu typu peť, deveť, meso. Tieto varianty však nemajú štylistickú hodnotu.

Za prvky hovorového štýlu spisovnej slovenčiny

možno pokladať výslovnosť bilabiálneho u v slovesných tvaroch na -l /typ bou, robiu, dávau/ a tvary adjektív pre stredný rod typu dobruo. Obidve tieto prvky sú stredoslovenskej proveniencie a vyskytujú sa v nenútených prejavoch vo familiárnej komunikácii.

Pre hovorový štýl je charakteristický voľnejší, pohodlnejší, "nižší" spôsob výslovnosti. Takáto výslovnosť sa prejavuje rozličnými asimiláciami a úsporou artikulácie, najmä v spoluhláskových skupinách. Napr. v skupinách -zdn-, -stn-: prázni, šťasní, vlasní miesto ortoepickej výslovnosti prázdni, šťastní, vlastní; -šsk-, -ššk-: muskí, preskí, spiskí miesto mušskí, prešskí, spišskí; -ntsk-: študenskí, asistenskí miesto študencki, asistenckí; -zš-, zž-, -sč-: roššafní, rožžeravit, ščítať miesto rozšafní, rozžeraviť, sčítať ... Vo voľnejšej výslovnosti v hovorovom štýle presahujú takéto asimilácie i hranicu slova: ščoho, ščím = z čoho, s čím; mužže ňebojí = muž sa ňebojí ...

Náš /neúplný/ prehľad charakteristických jazykových prostriedkov hovorového štýlu je azda najpresvedčivejším dôkazom tohto štýlu ako osobitného jazykového útvaru spisovnej slovenčiny. Hovorový štýl sa realizuje spravidla ústnymi /hovorenými/ jazykovými prejavmi aktívnych používateľov spisovného jazyka. Písomná forma hovorového štýlu je sekundárna. Je to využívanie hovorových jazykových prostriedkov v umeleckej literatúre. Hovorový štýl však nemožno stotožňovať s hovorenou formou spisovného jazyka. Hovorenou formou sa môžu realizovať aj iné funkčné štýly; napr. náučný /vedecký/ štýl vo forme prednášky. Na druhej strane hovorový štýl sa môže realizovať aj nespisovnými jazykovými prejavmi: interdialektom alebo aj miestnym nárečím. My sme sa v tomto príspevku zaoberali hovorovým štýlom spisovnej slovenčiny. Išlo nám predovšetkým o dô-

kaz jeho existencie. Preto sme najväčšiu pozornosť venovali charakteristickým hovorovým prostriedkom spisovnej slovenčiny. Usilovali sme sa odlíšiť pojem hovorového štýlu spisovnej slovenčiny od nespisovných nadnárečových útvarov, interdialektov slovenského národného jazyka.

Pri konfrontácii slovenskej situácie s českou sme konštatovali - na základe výskumu českých jazykovedcov -, že českú jazykovú situáciu v porovnaní so slovenčinou komplikuje existencia tzv. obecnej češtiny, ktorú aj nositelia spisovného jazyka v hovorovom štýle používajú častejšie ako spisovnú češtinu.

Záverom treba ešte pripomenúť, že jednotlivé jazykové útvary existujúce v rámci jedného alebo druhého národného jazyka /češtiny i slovenčiny/ nežijú od seba izolovane, lež na seba navzájom pôsobia a je medzi nimi stále napätie, ktoré sa prejavuje interferenciou jazykových prostriedkov jednotlivých útvarov. Pritom celkový trend vývoja v súčasnom období smeruje k posilňovaniu pozície spisovného jazyka.

Literatúra

Bělič, J.: K otázce obecné češtiny. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 429-434.

Bělič, J.: Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtine spisovné. In: Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha 1958, s. 59-71.

Bělič, J. - Havránek, B. - Jedlička, A. - Trávníček, F.: K otázce obecné češtiny a jejího poměru k češtine spisovné. Slovo a slovesnost XXII, 1961, s. 98-107.

Bělič, J. - Havránek, B. - Jedlička, A.: Problematika obecné češtiny a jejího poměru k jazyku spisovnému. Slovo a slovesnost XXIII, 1962, s. 108-126.

Hausenblas, K.: K základním pojmům jazykové stylistiky. Slovo a slovesnost XVI, 1955, s. 1-15.

Hausenblas, K.: Styly jazykových projevů a rozvrstvení jazyka. Slovo a slovesnost XXIII, 1962, s. 189-201.

Havránek, B.: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Praha 1932.

Horecký, J.: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Bratislava 1979, s. 13-22.

Jedlička, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha 1974, 228s.

Mistrík, J.: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava 1970, 424 s.

Pauliny, E.: O funkčnom rozvrstvení spisovného jazyka. Slovo a slovesnost XVI, 1955, s. 17-24.

Peciar, Š.: Jazykové prostriedky hovorového štýlu spisovnej slovenčiny. Jazykovedné štúdie VIII, Bratislava 1965, s. 42-70.

Riesel, E.: Stilistik der deutschen Sprache. Moskva 1959.

Sgall, P.: Znovu o obecné češtině. Slovo a sloves-

nost XXIII, 1962, s. 37-45.

Šalingová, M.: Hovorový štýl súčasnej spisovnej slovenčiny. Slovenská reč 28, s. 17-32.

Šalingová, M.: Štylistika. Bratislava 1965.

Divadlo pre deti a mládež

Ladislav Podmaka

Aktivizácia profesionálneho divadla pre deti a mládež na Slovensku je v posledných 35 rokoch veľmi silné. V tomto období sa vlastne tvoria organizačné, materiálne i umelecké predpoklady pre vznik a rozvoj slovenského profesionálneho divadla vôbec. Hoci profesionálne Slovenské národné divadlo vzniklo až r. 1920, buduje socialistická spoločnosť ucelenú sieť profesionálnych divadiel najmä po r. 1948. Roku 1946 vzniká v Bratislave Nová scéna SND, v rámci ktorej sa od r. 1951 utvára činohra pre deti ako prvý profesionálny súbor na Slovensku, pracujúci cieľavedome pre mladého diváka. Desaťročná činnosť tohto súboru /do r. 1961/ vytvorila vlastne tradíciu inscenačnej tvorby pre deti a mládež na Slovensku. Po preorientácii činohry Novej scény na dospelého diváka /od r. 1961/ celých pätnásť rokov neexistovalo na Slovensku špecializované divadlo pre mladých divákov. Až roku 1974 vzniká v Trnave špecializované Divadlo pre deti a mládež, ktorého hlavnou úlohou je svojou tvorbou prispievať k etickej a estetickej výchove mladej generácie. Po tom, roku 1980 sa v rámci Divadla

J. Záborského vytvára súbor pre deti a mládež so sídlom v Spišskej Novej Vsi.

Po r. 1948 vznikajú i bábkové divadlá – r. 1950 v Žiline, r. 1951 v Nitre, r. 1957 v Bratislave, o rok neskôr v Košiciach a napokon, r. 1960 v Banskej Bystrici. V súčasnom období tvorí teda pre deti a mládež na Slovensku 5 bábkových divadiel a dva činoherné súbory. Okrem toho /i keď nepravidelne/ uvádzajú inscenácie pre deti i ostatné profesionálne divadlá a súbory. Bábkové divadlá majú pre konfrontáciu svojej tvorby pravidelné celoslovenské prehliadky, tradícia prehliadok činoherných súborov sa v posledných rokoch utvára v Trnave.

V súčasnom období venujú veľkú pozornosť divadelnej tvorbe pre deti a mládež vo svetovom merodle nevládne organizácie. R. 1965 vznikla medzinárodná organizácia divadiel pre deti a mládež ASSITEJ /Association Internationale du Théatre pour l´Enfance et la Jeunesse/ so sídlom v Paríži. Táto organizácia združuje vyše 30 krajín z celého sveta. Medzinárodná aktivita našich divadelníkov v tejto organizácii je pozoruhodná – napr. r. 1971 zasadal Výkonný výbor ASSITEJ v Bratislave, r. 1973 sa v Martine uskutočnilo medzinárodné stretnutie hercov z divadiel pre deti a mládež. Napokon v júni 1981 sa Divadlo pre deti a mládež v Trnave zúčastnilo na medzinárodnej prehliadke inscenácií pre deti a mládež v Lyone /R.I.T.E.J. – Recontres Internacionales de Theatre pour l´Enfance et la Jeunesse/ s inscenáciou Charlie. Bolo to prvé vystúpenie slovenského profesionálneho divadla v zahraničí v rámci podujatí ASSITEJ.

Bábkové divadlá z takmer 60 krajín celého sveta združuje UNIMA, ktorá bola založená r. 1929 z podnetu československých divadelníkov v Prahe. Slovenská sekcia sa tiež aktívne a úspešne podieľa na činnosti tejto orga-

nizácie.

Bábkové divadlá orientujú svoju tvorbu najmä pre deti do 10 rokov, no existujú i výnimky. Napr. Bábkové divadlo v Nitre uvádza aj inscenácie pre deti predškolského veku /do 6 rokov/, na druhej strane inscenácie Krajského bábkového divadla v Banskej Bystrici myšlienkovými i divadelnými hodnotami svojich inscenácií často prekračujú akékoľvek vekové hranice. V inscenáciách tohto divadla vôbec sa často stierajú rozdiely medzi bábkovým divadlom v tradičnom zmysle slova a divadlom činoherným. Vo svojich predstaveniach sa tvorcovia tohto divadla dopracovali k organickej syntéze bábky /rekvizity, scény/ a živého herca, a v konkrétnej tvorivej práci dosiahli výrazné umelecké výsledky. Najlepšie tvorivé výsledky divadla sú späté s tvorbou autora, režiséra i dramaturga J. Mokoša, ako aj hosťujúcich činoherných režisérov - najmä Ľ. Vajdičku. Činohernú tvorbu pre deti a mládež reprezentuje dnes predovšetkým tvorba Divadla pre deti a mládež v Trnave. Ostatné činoherné divadlá uvádzajú inscenácie pre malých divákov iba sporadicky. Súbor v Spišskej Novej Vsi zatiaľ rieši svoje vnútorné problémy nového umeleckého telesa.

Divadlo pre deti a mládež v Trnave /DPDM/ bolo zriadené r. 1974. Základ jeho umeleckého súboru vytvorili mladí absolventi Vysokej školy múzických umení, ku ktorým pribudlo niekoľko starších hercov z iných slovenských divadiel. Pre mladých divákov vzniklo teda divadlo mladé vekom svojich pracovníkov /vekový priemer členov umeleckého súboru je 30 rokov/ i umeleckými názormi a ambíciami. Generačná spätosť mladých tvorcov dáva i prepoklady pre formovanie generačného, názorového divadla. Divadlo má v tomto čase dvoch režisérov, dvoch dramaturgov, psychológa a 25 hercov. Úlohou psychológa je spolupracovať s tvorivými pracovníkmi pri tvorbe dramaturgických plánov

i jednotlivých inscenácií, získavať od detského diváka spätnú informáciu o skutočnom pôsobení inscenácií a často sa aj zapájať do tvorivej práce ako herec a hudobník. Jeho výskumné práce umožňujú tvorivým pracovníkom vychádzať pri tvorbe z verifikovaných poznatkov o detskom divákovi a jeho záujmoch i potrebách.

Tvorba DPDM je orientovaná na divákov v troch vekových kategóriách. Prvú tvoria deti vo veku 6 až 9 rokov, druhú deti vo veku 10-14 rokov a tretiu mladí ľudia od 15 rokov vyššie. Pre deti I. a II. vekovej kategórie ide divadlu najmä o estetickú výchovu malých divákov, o výchovu k vnímaniu špecifického, syntetizujúceho umeleckého tvaru a umeleckého znaku, teda o chápanie divadelných estetických hodnôt. Prvoradým cieľom je všestranný rozvoj duševných schopností dieťaťa, rozvoj jeho fantázie a v súvislosti s tým aj formovanie etických postojov. Súčasne ide o prípravu diváka na prijímanie umelecky náročných inscenácií v staršom veku. Jadro tvorby trnavského divadla sú však inscenácie pre mládež od 15 rokov vyššie. S týmto divákom /už pripraveným/ vstupuje divadlo svojimi inscenáciami do rovnocenného tvorivého dialógu o podstatných spoločensko-etických otázkach i o problémoch spoločensko-ľudskej orientácie mladých ľudí v súčasnom svete.

V dramaturgickej práci sa divadlo orientuje najmä na pôvodnú slovenskú dramatiku, väčšina predlôh pritom vzniká priamo v divadle alebo v tesnej spolupráci s divadlom. Pre trnavské divadlo píšu mladí dramatici M. Kočan, J. Navrátil, O. Šulaj, S. Štepka ale i dramaturgička divadla M. Čibenková a režisér B. Uhlár. Dramaturgický prístup k pôvodnej tvorbe výstižne charakterizoval mladý divadelný kritik M. Mistrík v časopise Slovenské divadlo 1/1981, keď píše: "Toto jediné generačné divadlo so vysokou autorskou aktivitou vo vzťahu k textom, ktoré inscenuje,

vymkýna ako celok spomedzi ostatných na Slovensku. Takmer všetky inscenácie tu vznikajú na základe viac či menej voľných interpretácií a úprav svojich predlôh, dramaturgovia, režiséri i niektorí ďalší pracovníci sa stávajú spoluautormi inscenovaných textov ... trnavskí divadelníci chcú texty, ktoré idú inscenovať, chápať iba ako podnety dramaturgicky a režijne spracúvané vo svojej dielni. Priamo do nich prenášajú svoje režijno-inscenačné predstavy. Sú ochotní venovať veľa tvorivej energie ich pretvoreniu, aby ich mohli prijať za svoje. Za tým vidíme snahu bezprostredne reagovať na súčasnosť a pomáhať tak formovať diváka."/str. 30/ Za sedem rokov činnosti uviedlo trnavské divadlo niekoľko pozoruhodných predstavení, ktoré svojimi hodnotami presiahli bežný priemer divadelnej tvorby. Pre deti to boli v prvých sezónach divadla najmä Nevedko v slnečnom meste /réžia B. Uhlár, 1975/ na motívy knihy N. Nosova, Navrátilova ironická parafráza jánošíkovských motívov Budzogáň, Zbojnícky kapitán /réžia L. Farkaš, 1977/, neskôr Čibenkovej divadelná groteska Charlie /réžia J. Nvota, 1979/ voľne inšpirovaná Ch. Chaplinom, opäť Čibenkovej voľná dramatizácia Twainovho románu Tom Sawyer /réžia J. Nvota, 1977/, klauniáda Princezná Maru /scenár a réžia B. Uhlár, 1979/. Pre mládež /i dospelých/ to boli najmä inscenácie scenárov O. Šuleja Epizóda 39-44 /1979/ a Commune de Paris /1981/, obidve v réžii B. Uhlára, inscenácia "analytickej" hry S. Štepku Ako som vstúpil do seba /réžia J. Nvota, 1981/, Čibenkovej scenár na motívy románu A. Dumasa Traja mušketieri /réžia J. Nvota, 1980/ i Štejnovej hry o živote básnika A. Bloka Verzia /réžia B. Uhlár, 1977/.

Organickú súčasť repertoáru trnavského divadla tvoria i inscenácie diel svetovej klasickej dramatickej literatúry. Pri ich uvádzaní sa však tvorcovia vyhýbajú "učebni-

covému" inscenovaniu obsahu hry - prostredníctvom klasického dramatického textu sa snažia vyjadriť svoje stanovisko k dobe, v ktorej žijeme a k problémom, ktoré ich ako príslušníkov mladej generácie generačne zaujímajú. Z týchto ambícií vychádzali aj inscenácie hier N. V. Gogoľa Revízor /1978/ a Ženba /1980/ v réžii B. Uhlára, Shakespearovej hry Búrka /1978, réžia J. Nvota a M. IžoFová/, Gozziho alegórie Belasá obluda /1980, réžia J. Prežmári, a.h./. Nejde o to, nahradiť divákovi prečítanie si hry, ale vyprovokovať ho k úvahe o sebe, o dobe a spoločnosti a napokon i k úvahe o tom, ako rôznorodo je možné interpretovať ten istý dramatický text. Treba priznať, že tieto zámery mladých tvorcov trnavského divadla majú mnohé úskalie.

Divadelná tvorba pre deti a mládež má však i svoje problémy umelecké a pedagogické.

Z tých umeleckých /okrem istého podceňovania/ je to predovšetkým otázka, či tvorba pre deti a detský divák obmedzujú tvorivé možnosti hercov, režisérov i ďalších umeleckých pracovníkov. O tomto probléme sa hovorilo i na 7. svetovom kongrese ASSITEJ v júni 1981. Sú názory, podložené i konkrétnym poznaním, že dlhoročná tvorba pre deti vedie herca k používaniu obmedzeného rozsahu výrazových prostriedkov, že neumožňuje naplno rozvinúť jeho talent, núti ho k stereotypu a schéme. Iste že, v divadle, kde sa tvorba pre deti chápe ako zjednodušená, "zmenšená" tvorba pre dospelých, je toto nebezpečenstvo veľmi aktuálne. Isté dramaturgické obmedzenia, vychádzajúce zo schopnosti vnímania dieťaťa tu predsa sú. Otázku však treba položiť inak - či v divadle určenom detskému divákovi existuje dosť príťažlivých možností pre talentovaného herca, či mu takéto divadlo umožňuje realizovať jeho umelecké zámery, jeho výpoveď ako umelca a občana.

Nazdávame sa, a tvorba trnavského divadla dáva na to dôkazy, že to je možné, ak tomu nebránia mimoumelecké okolnosti, napríklad nezáujem umelca pracovať v takomto divadle.

Divadelná tvorba pre deti a mládež a jej pôsobenie sa u nás stretáva i s pedagogickou sférou. Jej význam pre duševný rozvoj detí, pre ich estetickú i etickú výchovu považujeme za jednoznačný. Pedagogická prax u nás však ešte nedostatočne využíva možnosti, ktoré divadlo poskytuje. Chápe ho často ako úzko didaktický prostriedok pôsobenia na detského diváka a občas sa vyskytnú i prípady vzájomného nedorozumenia tvorcov a pedagógov. Divadlo však nemôže byť pokračovaním vyučovacieho procesu, ale môže ho na inej kvalitatívnej úrovni svojimi prostriedkami podporovať.

Priekopník socialistického učenia na Slovensku – Edmund Borek

Fraňo Ruttkay

Edmund Borek sa narodil 4. novembra 1880 vo Viedni ako syn českého železničiare. Po otcovej smrti sa s ním matka presťahovala do Stupavy pri Kyjove a neskôr do Kyjova na moravskom Slovácku. Tu skončil aj gymnázium. Zapísal sa potom na právnickú fakultu vo Viedni. Svoje vysokoškolské štúdium však musel už v prvom ročníku zanechať, lebo jeho chudobná matka ho nemala z čoho finančne podporovať.

Už ako poslucháč právnickej fakulty vo Viedni spolupracoval s tamojšími robotníckymi spolkami a s českými i nemeckými sociálnodemokratickými organizáciami. Tu sa prvý raz zoznámil s dielami Karola Marxa, Fridricha Engelsa, ale aj s publikáciami predstaviteľov II. Internacionály "revidujúcich a upravujúcich marxizmus v oportunistickom duchu" - Viktora Adlera, Ottu Bauera, Pavla Rennera, B. Bersteina a iných. Podľa všetkého viacerých z nich poznal aj osobne.

Napriek tomu, že Edmund Borek vo svojej novinárskej činnosti miestami podliehal oportunistickým a revizio-

nistickým vplyvom, usiloval sa presadzovať materialistic-kú filozofiu. Vychádzajúc z marxizmu analyzoval a hodnotil sociálne postavenie proletariátu a staval sa dôsledne proti idealizmu, najmä proti náboženstvu, presadzujúc ateizmus.

Jeho publicistická činnosť bola rozsiahla. Inklinoval v nej k marxizmu, no publikoval aj články, v ktorých je badateľný oportunizmus – taký typický pre ideológiu a politiku vtedajších sociálnodemokratických strán strednej Európy. Napriek týmto nedostatkom v jeho publicistike prevažujú svetlé, pokrokové črty. Zostáva preto veľkou osobnosťou slovenského robotníckeho hnutia a socialistického myslenia, ako aj slovenskej robotníckej žurnalistiky, priekopníkom popularizácie spoločensko-vedných poznatkov.

Už vo Viedni sa prejavil ako stúpenec slovenského robotníckeho hnutia. Keď po odchode z právnickej fakulty prešiel za redaktora časopisu Zájmy – orgánu Zväzu českých dopravných robotníkov v Rakúsku, často vyhľadával slovenských robotníkov pôsobiacich v hlavnom meste monarchie a získaval ich pre odborové a sociálnodemokratické hnutie. Zaujímal sa pritom nielen o ich sociálne pomery, ale pozorne sledoval aj vývoj slovenského robotníckeho a národného hnutia v Uhorsku.

Edmund Borek nestratil záujem o riešenie slovenskej sociálnej i národnej otázky ani potom, keď z Viedne odišiel do Pardubíc, kde redigoval Východočeský obzor. Zo slovenským pospolitým ľudom sa mal možnosť ešte lepšie oboznámiť neskoršie, keď pomáhal redigovať časopis Slovácko vychádzajúci v Hodoníne. Vtedy aj nadviazal kontakty s predstaviteľmi slovenského robotníckeho hnutia – s Emanuelom Lehockým, s Ferdinandom Bendom, s Jánom Pociskom a s inými.

Po príchode do Bratislavy 26-ročný E. Borek sa s veľ-

kým článom pustil do práce v redakcii Slovenských robotníckych novín a Napredu. Získal si tak medzi slovenskými robotníkmi úctu a autoritu pre svoje veľké znalosti, novinárske skúsenosti, ale aj pre svoju veľkú pracovitosť a osobnú skromnosť.

Z iniciatívy Edmunda Boreka začal roku 1909 v Bratislave vychádzať časopis slovenskej sociálnej demokracie Slovenský máj - venovaný hlavne slovesnej tvorbe. Edmund Borek, ktorý tu vystupoval pod pseudonymom Ján Chrobačinský, sa postaral o vyjdenie jeho piatich čísel. Vychádzali tu poviedky zo života robotníkov /Ako chudobní ľudia zomierajú/, satirické obrázky zo života /Ako sa stal pešiak Dzuriak kaprálom/, preklady z českej a z ruskej literatúry /Anton P. Čechov, J. Neruda, A. Jirásek/, ale aj z iných literatúr. Aj v tomto tlačovom orgáne sa Borekovou zásluhou rozvíjala slovenská proletárska literatúra. V takomto duchu zredigoval aj tzv. Májový list, ktorý vyšiel 1. mája 1908 ako príloha Slovenských robotníckych novín.

E. Borek ako autor väčšiny významnejších článkov v Slovenských robotníckych novinách, v Naprede i v týždenníku - v Robotníckych novinách vychádzajúcich v Bratislave od 1. mája 1909, informoval o slovenskom, ale aj o medzinárodnom robotníckom hnutí a vysvetľoval svojim čitateľom aj význam socialistického učenia.

Vo svojich Socialistických kapitolách", ktoré začal v Robotníckych novinách uverejňovať 8. júla 1909 vo viacej ako tridsiatich pokračovaniach, sa zaoberal základnými otázkami materialistickej filozofie, politickej ekonómie, dialektického a historického materializmu, ideológie, triedneho boja, vzťahom medzi prácou a kapitálom, všeobecným volebným právom, bojom za základné občianske slobody a pod. Všímal si tu tiež občiansku rovnoprávnosť,

votopisnými údajmi Karola Marxa a Fridricha Engelsa, ale aj s prekladom tohto ich neobyčajne významného diela.

Borek tu mal snahu oboznámiť slovenskú verejnosť nielen so základmi marxistickej filozofie, ale aj s politickou ekonómiou a s vedeckým socializmom. Dielo je významné aj tým, že Borek v ňom začal úspešne vytvárať odbornú terminológiu z týchto vedných oblastí v spisovnej slovenčine. V tomto diele Borek vyrástol na teoreticky najschopnejšieho autora vedeckého socializmu na Slovensku do prevratu roku 1918. Borekova publikácia dávala slovenskému čitateľovi aj širší historický prehľad. Veď v nej zachytil vývoj robotníckeho hnutia od Veľkej francuzskej buržoáznej revolúcie roku 1789 až po Hegla a Feuerbacha.

E. Borek precenil vplyv popularizácie vedy, výchovy a a osvety na robotnícke hnutie. Domnieval sa, že ich pomocou sa podarí robotníkov a roľníkov aj v lone kapitalistickej spoločnosti odpútať od náboženstva, od klerikalizmu a od idealizmu vôbec a priviesť ich k materialistickej filozofii, k vedeckému svetonázoru a k socializmu. Pritom aj on však nechával bokom riešenie najzávažnejšej otázky - prevzatie politickej a hospodárskej moci robotníckou triedou, proletársku revolúciu a diktatúru proletariátu, hoci od ich úspechu bolo závislé aj víťazstvo socialistickej propagandy, agitácie, politicko-výchovnej práce, a teda aj boja proti klerikalizmu, idealistickej filozofii a buržoáznej politike.

V obmedzených predprevratových slovenských pomeroch, v dobe silného vplyvu klerikalizmu na pospolitý ľud, v atmosfére propagandy idealizmu šíreného slovenskou buržoáznou tlačou, boli brožúry, články i state Edmunda Boreka nesporne pokrokovými. Veď v nich okrem iného presadzoval aj myšlienku, že "svet sa vyvinul z hmoty pôsobením energie dľa večných prírodných zákonov", ale aj v nich vyhlá-

sil, že "cirkev nenávidí vedu, pomáha otrokárom a sama otročiac a vykorisťujúc je nemocnou inštitúciou".

V brožúre Čo má vedieť každý súdruh E. Borek tvrdil, že hlavným cieľom organizovania sa proletariátu je dosiahnuť oslobodenie robotníckej triedy a likvidovanie akéhokoľvek vykorisťovania, a teda aj "panstva človeka nad človekom". Týmto bojom majú byť všetky triedy a nadpráva odstránené. Sociálna demokracia chce rovnosť ľudu, a preto požaduje "úplnú rovnoprávnosť všetkých v krajine žijúcich národov". Išlo tu o štvrtý bod minimálneho programu Sociálnodemokratickej strany Uhorska. Bol to však iba jediný z dvadsiatich šiestich bodov, v ktorom sa, aj to len veľmi stručne, hovorilo o potrebe národnej rovnoprávnosti v Uhorsku.

Vyjasnenie si národnostnej otázky bolo vtedy dôležitým i pre Robotnícke noviny, ale aj pre vedenie slovenskej sociálnej demokracie. Veď národnostná otázka, ktorá bola úzko spojená s otázkou roľníckou, hýbala vtedy celým slovenským verejným životom. Ich vyjasnenie a vyriešenie malo prenikavý dosah aj na úspech, alebo na porážku triednych a sociálnych zápasov slovenských robotníkov vedených sociálnou demokraciou.

K pokrokovému, marxistickému chápaniu otázky národnej rovnoprávnosti a k proletárskemu internacionalizmu sa však vtedy v Uhorsku nikto nedostal. Aj E. Borek tu zostal na polceste, vzdialený od názorov V. I. Lenina: "Záujmy proletárskej solidarity a súdružskej jednoty súdruhov boja robotníctva vyžadujú najúplnejšiu rovnoprávnosť národov, aby bolo možné odstrániť sebamenšiu národnostnú nedôveru, odcudzenosť, podozrievavosť a nevraživosť. Avšak úplná rovnoprávnosť znamená tiež odmietnutie všetkých výsad jedného jazyka, čo znamená priznanie práva na sebaurčenie všetkým národom".

E. Borek zostal stúpencom socialistického učenia a priekopníkom vytvorenia československého štátu. Na konci prvej svetovej vojny sa dostal do Uherského Hradišťa, kde organizoval prvé dobrovoľnícke zbory Moravanov a Slovákov, ktoré sa vtedy už stali súčasťou československého vojska. Ich úlohou bolo obsadzovať slovenské územie okupované ešte maďarskou armádou. Pomocou kuriérov bol vtedy v stálom spojení s redakciou bratislavských Robotníckych novín, od ktorej zisťoval, aký je stav maďarskej posádky a aké sú najlepšie možnosti obsadiť toto mesto československým vojskom.

Keď sa stal dr. Vavro Šrobár ministrom s plnou mocou pre územie Slovenska so sídlom v Žiline, Borek sa stal jeho vojenským pridelencom. V decembri roku 1918 na čele čestnej stotiny sa zúčastnil v Liptovskom Mikuláši na zjazde Slovenskej sociálnodemokratickej strany, na ktorom sa odhlasovalo jej zlúčenie s Československou sociálnodemokratickou stranou.

E. Borek si nenašiel cestu k marxistickej ľavici Československej sociálnodemokratickej strany. Nezbavil sa svojej závislosti na pravicových vodcoch tejto strany. Nepochopil historický význam Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie a nedokázal sa zbaviť prežitkov oportunizmu a revizionizmu.

Roku 1920 ho redakcia pravicových Robotníckych novín povolala späť do Bratislavy, aby tu pripravil ich premenu na denník. Niekoľko mesiacov bol potom vedúcim redaktorom tohto denníka.

Z Bratislavy potom E. Borek odišiel do "svojej druhej vlasti", do Viedne. Predpokladáme, že to zapríčinili jeho rozpory s vodcami slovenských pravicových sociálnych demokratov.

Vo Viedni pracoval ako redaktor Dělnických listov až

do svojej smrti 24. februára 1924, kedy náhle zomrel ako 44-ročný. Jeho pohrebu vo viedenskom krematóriu sa zúčastnilo mnoho miestnych českých i slovenských obyvateľov, ale aj robotníci z Čiech, z Moravy, ale hlavne z blízkej Bratislavy. Tak odišiel, ako sa vtedy písalo v Robotníckych novinách, "človek vysokovzdelaný, nenáročný, od kosti dobrák", ktorý napriek svojim omylom a poblúdeniam zostáva najvzdelanejším publicistom a priekopníkom socialistického učenia i robotníckeho hnutia na Slovensku do konca prvej svetovej vojny.

Teoretické východiská slovenskej fonológie

[illegible]

0.1. Prvým slovenským jazykovedcom, ktorý roztvoril teoretické bádanie v oblasti slovenskej synchronickej i historickej fonológie, je Ľ. Novák; môžeme ho označiť za zakladateľa slovenskej fonológie. Pred ním, resp. súbežne s ním uvádzajú niektoré poznámky aj o fonológii slovenčiny iba R. Jakobson /1931/ a J. Vachek /1932/. Ľ. Novák túto novú disciplínu predstavuje a aplikuje na niektoré javy *spisovnej slovenčiny a slovenských nárečí na širokom* porovnávacom pozadí v štúdii Fonologia a štúdium slovenčiny /1933/1934/. Autor predkladá rozbor kombinatórnych, fakultatívnych, štylistických a sprievodných variantov, uvádza rozdiel medzi korelovanými a disjunktívnymi fonémami, analyzuje konsonantické a vokalické korelácie, závislé a nezávislé alternácie, upozorňuje na niektoré nárečové formy, na fonologické zaťaženie foném a na ich kombinačné štrukturálne odchylky, načrtáva niektoré charakteristické javy v syntaktickej fonológii atď. /podrobnejšie Sabol, 1978/. Jeho štruktúrna analýza vzťahov vo fonologickom systéme prechádza do typologického opisu slovenčiny, ktorú charakterizuje "ako jazyk pomerne jednoduchý a pra-

videlný" /op. cit., s. 143/. Ľ. Novák výrazne upozorňuje na úzku súvislosť celej jazykovej sústavy, vrátane fonologickej roviny: "Ak teda vyjdeme z fonologického rozboru, on nás uvedie do rozborov iných plánov, a keď začneme analýzou ktoréhokoľvek iného plánu, dostaneme sa nevyhnutne do oblasti fonologie" /ibid., s. 168/; to je podložie, z ktorého vyrastá aj jeho definícia fonémy: "Fonémy sú najmenšie, ďalej nedeliteľné prvky jazyka, ktoré sa vydeľujú priesečíkmi všetkých jazykových funkcií na jazykovej forme." /1937, s. 13/.

0.2. Na vysokej teoretickej úrovni - opierajúc sa pritom aj o impulzy Ľ. Nováka - rozvinul bádanie v priestore slovenskej synchronickej a diachronickej fonológie E. Pauliny /v oblasti synchronickej fonológie, ktorá je predmetom našej štúdie, porov. najmä jeho poslednú monografickú prácu z fonológie slovenčiny z r. 1979/. Pripomeňme si niektoré oporné body jeho fonologickej teórie. V svojich starších prácach /napr. 1968/ fonému pokladá "za zovšeobecnenú abstrakciu základných a pre daný jazyk charakteristických vlastností hlások istého druhu" /ibid., s. 13/. V svojej najnovšej fonologickej práci /1979/ však tento svoj názor zásadne mení; jeho základnou tézou je, že "foném nie je abstrakciou rečového signálu, ale je to súčasť fonologickej štruktúry príslušného jazyka" /ibid., s. 7/. Vo vzťahu hláska - foném vychádza zo skutočnosti, že "východiskovým bodom a pojmom je foném, resp. foném ako člen príslušnej fonologickej štruktúry"; zdôrazňuje pritom, že "hláska ako fyzikálne charakterizovaná jednotka rečového signálu je určovaná fonémou" /ibid., s. 53/. Na základe tézy o vnímaní a rozpoznávaní zvukov reči konštatuje, že "foném v dnešnom fungovaní jazyka ako dorozumievacieho prostriedku ... nie je abstrakciou hlásky, ale hlásky určujeme na základe príslušného fonologického systému" /ibid.,

s. 61/. Zdôrazňuje sa, že "príslušný fonologický protiklad a príslušné fonologické vlastnosť závisia od seba navzájom" /ibid., s. 67/. Autor – v zhode s prácou R. Jakobsona a M. Halleho /1956/ – pre dištinktívne vlastnosti foném hľadá "akustické i artikulačné koreláty v príslušných segmentoch rečového signálu" /ibid., s. 107 n./.

0.3. O generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny sa pokúsil J. Horecký /najpodrobnejšie 1975/. Autor využíva teóriu dištinktívnych príznakov, "chápaných ako čisto klasifikačné prvky, pritom však pomocne vyabstrahovaných z istých fonetických vlastností" /ibid., s. 19/. Na pozadí tejto koncepcie skúma inventár foném v spisovnej slovenčine, inventár dištinktívnych príznakov, vytváranie usporiadaných radov dištinktívnych príznakov a fonematickú štruktúru morfém.

0.4. V našom opise fonologického systému spisovnej slovenčiny sme doteraz vychádzali v podstate z koncepcie Moskovskej fonologickej školy /pozri Sabol, najmä 1968 – tam aj ďalšia literatúra; ďalej 1973; 1974; 1974 a; 1976; 1978 a; 1981/, ktorá predpokladá, že fonematické /presnejšie morfofonematické/ zloženie morfémy poznávame cez všetky možné jej realizácie; ak sa pri realizácii dostane niektorá fonéma do postavenia minimálnej fonologickej diferenciácie /do slabej pozície, do neutralizačného postavenia, v ktorom sa stráca, "zastiera" niektorá dištinktívna vlastnosť fonémy/, máme právo rekonštruovať jej fonematické zloženie podľa tých jej výskytov, v ktorých je daná fonéma v pozícii maximálneho rozlíšenia /v silnej pozícii/.

0.5. Treba poznamenať, že rozvoj fonologického bádania v slovenskej jazykovede v poslednom desaťročí úzko súvisí s fonetickým výskumom artikulačnej a akustickej zložky rečového signálu /porov. najmä Dvončová – Jenča – Kráľ, 1969, ale aj iné práce/.

1.0. Jadrom našich teoretických úvah sú základné tézy našej novej, syntetickej teórie slovenskej fonológie /jej filozofický a matematickologický "kontext" uvádzame v osobitnej monografickej práci/. Filozofickým východiskom našej koncepcie je existencia rozličnej "perspektívy", "hladiny" vzťahu jednotlivého a všeobecného /konkrétneho a abstraktného/ v základných zvukových jednotkách príslušného jazyka. Dialektické spätie jednotlivého a všeobecného pregnantne vysvetľuje V. I. Lenin /1961, s. 385/: "Všeobecné existuje len v jednotlivom, prostredníctom jednotlivého. Každé jednotlivé je /tak či onak/ všeobecné. Každé všeobecné je /čiastočkou alebo stránkou, alebo podstatou/ jednotlivého. Každé všeobecné iba približne zahrnuje všetky jednotlivé predmety. Každé jednotlivé len neúplne vchádza do všeobecného ... Každé jednotlivé súvisí tisícimi prechodmi s jednotlivými /vecami, javmi, procesmi/ iného druhu ..." /o tomto vzťahu porov. ďalej napr. Spasov, 1980; v aplikácii na vzťah fonetiky a fonológie, hlásky a fonémy Kráľ, 1978; o Kráľovej koncepcii pozri Bosák, 1978/. Pohľad na ten istý jav z rozličnej perspektívy vzťahu jednotlivého a všeobecného, konkrétneho a abstraktného je nevyhnutný na to, aby sa prehlbovalo vedecké poznanie v príslušnej oblasti /porov. napr. Kráľ, 1980, s. 63; Bosák, op. cit., s. 108-109/.

1.1. Na pozadí diferencovanej "hladiny" vzťahu a vzájomného "preskupenia" jednotlivého a všeobecného /konkrétneho a abstraktného; pravda, uvedomujeme si istú aproximatívnu "vibráciu" tohto vzťahu/ v smere od jednotlivého k všeobecnému vo fonickom systéme vymedzujeme /v tejto štúdii bez hlbšej analýzy/ tri základné zvukové jednotky, či "úrovne" uvedeného dialektického vzťahu realizované v zvukových jednotkách, v oblasti designans jazykového znaku /určité "náznaky" takéhoto vymedzenia jednotlivých úrovní foném - avšak s úplne iným riešením - sa vyskytujú

ernštejnovej štúdii, 1962/:

a/ fóna /segment rečového signálu, hláska; ide o jed-ku s "najnižšou" hladinou všeobecného a s najpestrejšími ikovými črtami; *krajným prípadom tejto jednotky je jedi-ný* neopakovateľný zvuk, pravda, aj tu sa prejavuje lektický vzťah jednotlivého a všeobecného - porov. ..O./;

b/ fonéma /zvuková jednotka stvárnená ako zväzok štinktívnych vlastností, transponovaná do nášho jazykové-vedomia ako fonický prvok so schopnosťou rozlišovať znamy slov a tvarov/;

c/ morfofonéma /jednotka v oblasti designans vymedzo-ná v morféme ako najmenšom nositeli elementárneho alebo mplexného významu na základe pozícií maximálnej fonolo-ckej diferenciácie/.

Príklady uvádzame v 1.1.2.

Z dialektiky jednotlivého a všeobecného vyplýva, že *eto jednotky* /ako rozličné "hladiny" vzťahu jednotlivého všeobecného, konkrétneho a abstraktného/ sa navzájom eskupujú, sú "v sebe" /ak postupujeme podľa rozsahu, stí inklúzia fóna $\subset$ fonéma $\subset$ morfofonéma, ak podľa obsa-, podľa špecifických zvukových čŕt, je inklúzia opačná: rfofonéma $\subset$ fonéma $\subset$ fóna/. V ďalšom výklade budeme pre nu používať symbol F, pre fonému F_m a pre morfofonému m.

1.1.1. Označme si "úroveň" F číslicou 1, F_m 2 a MF_m 3 vráťme sa stručne k doterajšiemu bádaniu v slovenskej nológii /porov. O.1. - O.5./. Na základe tejto našej órie možno konštatovať, že vo fonologických prácach Ľ. váka sa skúma vrstva 2, E. Pauliny podrobne analyzuje stvu 2 aj so vzťahom k 1, J. Horecký sa pohybuje vo stve 2 /pravda, *na pozadí inej koncepcie ako Ľ. Novák*/, našich prácach išlo o prieskum vzťahu hladiny 1 a 3,

v prácach Á. Kráľa sa zasa podrobne skúma vrstva 1, niekedy s dotykom s vrstvou 2 /napr. 1981/. V našom súčasnom výskume začíname analyzovať všetky tri vrstvy /i vzťahy medzi nimi/ v oblasti formy jazykového znaku /designans/.

1.1.1.1. Rovnako by sme mohli interpretovať a charakterizovať osobitné fonologické teórie, koncepcie a školy. Nazdávame sa, že rozličné "nezhody" medzi jednotlivými fonologickými koncepciami vznikali z toho, že sa ten istý zvukový jav vysvetľoval z rozličných úrovní vzhľadom na F, F_m a MF_m, pričom prvky z diferencovaných "hladín" sa kládli proti sebe či vedľa seba ako "rovnocenné" z hľadiska vzťahu jednotlivého a všeobecného; "rozpory" vnútri tej istej fonologickej koncepcie vyplývali zasa z toho, že jednotlivé zvukové javy sa neskúmali vo všetkých prípadoch z tej istej úrovne /porov. napr. problematiku neutralizácií, ktoré vo fonologickom výskume predstavujú azda najtvrdší oriešok a sú zároveň miestom, na ktorom sa dá dobre overovať nosnosť určitej fonologickej koncepcie/.

1.1.2. Základné vzťahy medzi F, F_m a MF_m možno určiť takto: F sa zhoduje s F_m alebo sa od nej líši fonologicky irelevantnou vlastnosťou /vlastnosťami/, F_m sa zhoduje s MF_m alebo sa od nej líši fonologicky relevantnou vlastnosťou /vlastnosťami/. Podľa toho môžeme schematicky /pomocne, zjednodušene, a teda aj "nepresne"; filozofický a exaktný matematickologický rámec tejto problematiky tu neriešime/ vymedziť štyri základné typy vzťahov medzi F, F_m a MF_m:

a/ $F \equiv F_m \wedge F_m \equiv MF_m$

Príklad: Na mieste prvého zvukového prvku sa v dvojici [hudobní] – [xudobní] vymedzujú F [h] a [x], zodpovedajúce F_m /zvukovo "najbližším" jednotkám s dištinktívnou funkciou v slovenskom fonologickom systéme/ /h/ a /x/; MF_m je tu H a X, pretože vzhľadom na protiklad znelosť – neznelosť sa F i F_m v rámci morfémy vyskytujú v pozícii maximálnej fonologickej diferenciácie /porov. Sabol, 1974/.

b/ $F \not\equiv F_m \wedge F_m \equiv MF_m$

Ide o rozdiel medzi F a F_m vo fonologicky irelevantnej vlastnosti.

Príklad: Na konci prvého výrazu v spojení [praɣ‿na‿dveráx] sa v spisovnej slovenčine ako základný výslovnostný variant realizuje F[ɣ], ktoré zodpovedá F_m ⟨h⟩ /najbližšie stojaca F_m v rámci slovenského fonologického systému/ a MF_m H, ktorú identifikujeme podľa ostatných podôb koreňovej morfémy, napr. v tvaroch [prahu] /prahu/, keď sa F, resp. F_m dostáva - vzhľadom na protiklad znelosť - neznelosť - do pozície maximálnej fonologickej diferenciácie /Sabol, ibid./.

c/ $F \equiv F_m \wedge F_m \not\equiv MF_m$

Ide o rozdiel medzi F_m a MF_m vo fonologicky relevantnej vlastnosti.

Príklad: Na konci výrazu [nlox] pred pauzou sa v spisovnej slovenčine vyslovuje F [x], ktoré zodpovedá F_m ⟨x⟩ /najbližšie stojaca F_m v slovenskom fonologickom systéme/, ale MF_m je v tomto prípade H: identifikujeme ju podľa postavenia F, resp. F_m v pozícii maximálnej fonologickej diferenciácie, napr. v tvaroch [hlohu] /hlohu/ /porov. bod b/.

d/ $F \not\equiv F_m \wedge F_m \not\equiv MF_m$

F a F_m sa líšia fonologicky irelevantnou vlastnosťou, F_m a MF_m fonologicky relevantnou vlastnosťou.

Príklad: V spojení [praɣ‿utjeram] sa na konci prvého výrazu vyslovuje ako základný variant v slovenskej spisovnej norme F[ɣ], ktoré zodpovedá F_m ⟨h⟩ /porov. bod b/; na základe výskytu F, resp. F_m v postavení maximálneho fonologického rozlíšenia pre protiklad znelosť - neznelosť, napr. v tvaroch [praxu] /praxu/, identifikujeme na konci tejto koreňovej morfémy MF_m X.

2.0. Podľa uvedenej našej koncepcie by sa interpretácia

aspoň niektorých fonologických javov mohla stručne naznačiť takto:

a/ Neutralizácie ako kombinačné zmeny fonických jednotiek sa uskutočňujú na úrovni F a F_m; pri vynechaní hladiny MF_m ich možno definovať iba "staticky", nie ako proces.

b/ Alternácie ako nekombinačné zmeny fonických prvkov prebiehajú na úrovni F, F_m i MF_m /k osobitným prípadom porov. bod c/.

c/ Na základe vzťahu F, F_m a MF_m sa dajú jednoznačne riešiť aj také prípady kombinačných a nekombinačných zmien, keď tá istá fonéma funguje ako člen neutralizovateľného protikladu, ale zároveň sa uplatňuje aj ako alternanta.

d/ Pri skúmaní fonologického systému z hľadiska diachrónie sa používa postup $MF_m \rightarrow F_m \rightarrow F$, pri analýze súčasného fonologického systému skôr naopak: $F \rightarrow F_m \rightarrow MF_m$.

e/ F a F_m možno v krajnom prípade identifikovať aj bez prihliadnutia k morféme, na základe distribúcie; MF_m sa dá rekonštruovať, identifikovať iba v morféme /tu sa už prejavuje plné spätie designans a designatum/.

f/ Na úrovni F_m a MF_m sa príslušná jednotka z oblasti designans nemusí vždy jednoznačne identifikovať /jedna z týchto "hladín" môže byť "zastretá", ale ju "presvetľuje" prvok z inej úrovne/.

3.0. Naznačili sme len základné kontúry nášho pokusu o syntetickú teóriu slovenskej fonológie. Jej prípadný širší /všeobecnolingvistický/ rámec i viaceré parciálne riešenia fonologických javov budú predmetom nášho ďalšieho bádania v tejto oblasti.

Literatúra

Bosák, J.: Kategórie marxistickej dialektiky a jazykoveda. Jazykovedný časopis, 29, 1978, s. 105-111.

Bernštejn, S. I.: Osnovnyje poňatija fonologii. Voprosy jazykoznanija, 11, 1962, 5, s. 62-80.

Dvončová, J. - Jenča, G. - Kráľ, Á.: Atlas slovenských hlások. 1. vyd. Bratislava, 1969.

Horecký, J.: Generatívny opis fonologického systému spisovnej slovenčiny. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník. 4. Z príležitosti VII. *slavistického kongresu vo Varšave. Red. Ľ.* Novák. Bratislava 1975.

Jakobson, R.: Z fonologie spisovné slovenštiny. In: Slovenská miscellanea. Red. J. Jirásek a F. Tichý. Bratislava 1931.

Jakobson, R. - Halle, M.: Fundamentals of Language. 'S-Gravenhage, Mouton 1956.

Kráľ, Á.: Kategória jednotlivého a všeobecného a vzťah fonetiky, fonológie a ortoepie. Slovenská reč, 43, s. 3-13, 88, 93; Niektoré otázky fonológie Pražskej školy podľa Slovenskej fonológie Eugena Paulinyho. Jazykovedný časopis, 31, 1980, s. 58-68; O princípoch fonológie Pražskej školy a ich aplikáciách II. Jazykovedný časopis, 32, 1981, s. 13-24.

Lenin, V. I.: Spisy. Zv. 38. Filozofické zošity. 1. vyd. Bratislava 1961.

Novák, Ľ.: Fonologia a štúdium slovenčiny. Slovenská reč, 2, 1933/34, s. 97-107, 143-157, 161-171. /Vyšlo aj knižne v Spisoch Jazykového odboru Matice slovenskej, Sväzok 2. Martin,1934. K základným otázkam štrukturálnej jazykovedy. Sborník Matice slovenskej, 15, 1937, s. 3-23.

Pauliny, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. 2. vyd. Bratislava 1968; Slovenská fonológia. 1. vyd. Bratislava

1979.

Sabol, J.: Formálne vymedzenie skloňovacieho typu. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešoviensis. Jazykovedný zborník venovaný VI. slavistickému kongresu. Red. J. Dzurenda, Bratislava 1968; K morfonologickej interpretácii slovesných relačných morfém. Jazykovedný časopis, 24, 1973, s. 45-49; Fonologické zaťaženie protikladu znelosť - neznelosť v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie 12. Peciarov zborník. Red. J. Oravec. Bratislava 1974, s. 53-69; Typy neutralizácií v slovenskom fonologickom systéme. In: Studia Academica Slovaca 3. Prednášky X. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava 1974, s. 405-417; Súčinnosť fonologickej a morfologickej roviny spisovnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca 5. Prednášky XII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava 1976, s. 421-449; Nad jazykovedným dielom profesora Ľudovíta Nováka. Jazykovedný časopis, 29, 1978, s. 174-178; On the Morphonology of the Slovak Substantives. In: Recueil linguistique de Bratislava 5. Red. J. Horecký. Bratislava 1978, s. 61-70; The Prosodic Structure of the Slovak Word. In: Prague Studies in Mathematical Linguistics 7. Red. J. Kraus. Prague 1981, s. 59-79.

Spasov, D.: Jednota a rozmanitosť. 1. vyd. Bratislava 1980.

Vachek, J.: Fonologický poměr hlásek i a j v češtině a v slovenštině. Slavia, 11, 1932, s. 265-273.

Jazyková situácia v ČSSR

Olga Schulzová

Na konferenciách o jazykovej kultúre a o postavení spisovného jazyka v súčasnej spoločnosti sa veľa pozornosti venuje viazanosti spisovného jazyka na štátny celok, v ktorom jazyk pôsobí. Z mnohých diskusií vyplýva, že tu ide o viaceré, odlišné situácie.

Niektoré spisovné jazyky sa rozvíjajú v rámci jedného štátu "bez väčších ohľadov na iné jazyky"[1]. Ide o to, že spisovný jazyk, ktorý je úradným, štátnym jazykom štátu, je materinským jazykom prevažnej väčšiny občanov. Ostatné jazyky sú jazyky prípadných národností, ktoré sú v zreteľnej menšine, a preto slúžia len ako dorozumievací prostriedok príslušnej menšiny. Ak aj u nich ide o spisovný jazyk, nie je možné uplatňovať ho v úradnom styku.

Oveľa častejšia je taká situácia, ktorú sa niektorí jazykovedci odhodlali pomenovať dvojjazyčnosťou.[2] Takáto situácia nastáva vtedy, keď v tom istom štátnom celku je popri úradnom spisovnom jazyku ešte ďalší jazyk, ktorý je "v silnej závislosti od oficiálneho, vedúceho jazyka"[3]. Ako príklad sa tu uvádza vzťah medzi ruštinou

a bieloruštinou a jazyková situácia sa vysvetľuje tak, že zatiaľ čo ruština nepoznala purizmus, lebo sa mohla rozvíjať slobodne, bez závislosti od iných jazykov a stávala sa dokonca aj jazykom medznárodnej komunikácie, bieloruština sa rozvíjala v takej situácii, "pre ktorú je príznačné paralelné rozvíjanie dvoch noriem: bieloruskej a ruskej. Pričom prevažná väčšina Bielorusov ovláda obe normy"[4]. Podobne sa hodnotí napríklad aj lužická srbčina vo vzťahu k nemčine, aj keď sa berie do úvahy, že ide o dva typologicky odlišné jazyky. Ako menej výrazný sa tu javí stav dvojjazyčnosti vo vzťahu ruštiny a ukrajinčiny, obdobne sa hodnotí vzťah slovinčiny a srbochorvátčiny, macedónčiny a bulharčiny, resp. srbochorvátčiny.

V situácii dvojjazyčnosti boli do roku 1945 aj čeština a slovenčina. "Preto sa v slovenskej teórii jazykovej kultúry – na rozdiel od českej – zdôrazňovala väzba na nárečia, na ľudový jazyk, podporovali sa folklorizačné tendencie, dlhý čas sa bojovalo proti fikcii československého jazyka a za uznanie slovenčiny ako osobitného spisovného jazyka"[5].

S hlásaním a pretláčaním teórie československého národa sa po roku 1918 hlása aj teória jedného, československého jazyka, ktorý vraj má dve krajové varianty: českú a slovenskú. Išlo tu o to, ukázať, že v štáte, ktorý vznikol po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie, žije národ, ktorý počtom svojich príslušníkov – a teda aj jazykom, ktorým hovorí – prevyšuje ostatné v štáte žijúce národy a národnosti. Keby sa bolo oficiálne tvrdilo, že Česi sú jeden národ a Slováci druhý, boli by bývali vlastne len o málo prevyšovali počet ďalších národov a národností žijúcich v novoutvorenom Československu, a situácia by bola bývala v tomto smere obdobná ako v zaniknutej monarchii. Teória o československom národe ukázala, že vládnuci národ je skutočne v prevahe. A keďže sa národ okrem iného

prejavuje aj svojím jazykom, hovorilo sa o československom jazyku. Teória o československom jazyku sa všemožne zdôvodňovala, podporovala a presadzovala do života, aj keď sa slovenské strana proti nej ohradzovala ako proti nepravdivej a nesprávnej.

Preto našiel na Slovensku také široké uplatnenie purizmus, ktorý v období, keď tu nachádzal taku veľkú ozvenu, bol už v iných krajinách, v iných štátnych celkoch, s vyspelými s tradíciu majúcimi spisovnými jazykmi, anachronizmom.

Jazyková situácia začala po roku 1945, teda v Československej socialistickej republike, nadobúdať podstatne odlišnú kvalitu od tej, ktorá tu bola najmä v období medzi dvoma vojnami. Túto jazykovú situáciu budeme označovať termínom dvojjazykovosť, aj keď tento termín nevystihuje celkom presne pomenúvanú skutočnosť a jej stav.

Súčasná jazyková situácia v ČSSR - dvojjazykovosť - má oficiálnu oporu v Ústavnom zákone o československej federácii, ktorý bol schválený Federálnym zhromaždením ČSSR 27. októbra 1968. V tomto ústavnom zákone sa hovorí, že "český a slovenský jazyk sa používajú rovnoprávne pri vyhlasovaní zákonov a iných všeobecne záväzne platných predpisov. Pri rokovaniach a v ostatnom styku s občanmi sa používajú oba jazyky rovnoprávne".[6] Ako vidno, už sa nehovorí o jednom jazyku majúcom dve varianty, ale o dvoch rovnoprávnych a rovnoprávne uplatňovaných jazykoch.
V praxi sa tento zákon realizuje tak, že na území celého štátu môže občan v úradnom verejnom styku uplatniť jeden z oboch jazykov - češtinu alebo slovenčinu - a to podľa toho, akej je národnosti, ktorý z oboch jazykov lepšie ovláda, alebo z inej, preňho dôležitej príčiny. Takáto prax, pravda, predpokladá, že obaja účastníci komunikácie, úradný činiteľ-orgán i stránka-občan ovládajú oba jazyky:

jeden aktívne, druhý aspoň pasívne.

Špecifikou dvojjazykovosti v ČSSR je, že nedochádza ába k takémuto fungovaniu oboch rovnoprávnych jazykov. Uplatňovanie ústavného zákona realizujú používatelia oboch jazykov – češtiny i slovenčiny – bez toho, aby si to plne uvedomovali, aj v iných kontaktových situáciách, teda nie len v úradnom verejnom styku.

Stáva sa tak aj v neúradnom verejnom styku občanov. Slovenčina a čeština sa striedavo používajú aj v masových komunikačných prostriedkoch. V mnohých útvaroch a žánroch televíznych a rozhlasových relácií je dnes už bežnou praxou, že kontaktová situácia, na ktorej sa zúčastňujú dvaja alebo viacerí aktéri, sa uskutočňuje v oboch jazykoch, teda dvojjazykovo, a to i vtedy, ak účastníci komunikácie sú deti, pri ktorých sa nedá vždy predpokladať, že budú poznať, čo i len pasívne druhý jazyk.[7] Ale ku kontaktovým situáciám, ku komunikovaniu občanov v oboch jazykoch nedochádza len v masových komunikáciách. S takýmito situáciami sa stretávame v bežnom, každodennom živote, na každom kroku.

Súčasná dvojjazykovosť v Československej socialistickej republike, kontaktové situácie občanov, keď čeština a slovenčina navzájom bez problémov fungujú v úradnom i v neúradnom verejnom styku, aj v úradnom neverejnom styku[8], nie sú dôsledkom náhody, dôsledkom živelného vývoja, úradného príkazu, násilného uplatňovania ústavného zákona, ani iného nátlakového aktu či procesu.

K súčasnej dvojjazykovosti v ČSSR sa dialekticky dospelo prirodzeným vývojom, na ktorý pôsobili intenzívne politické, kultúrne, športové, osobné a iné styky používateľov oboch jazykov žijúcich najprv v tesnom susedstve, potom v jednom štátnom útvare. Pravda, nemalú úlohu tu hrá aj blízka príbuznosť oboch jazykov.

Keď hovoríme o prirodzenom vývoji, ktorý umožnil existenciu dnešného stavu, nemožno tento vývoj chápať ako priamy, neprerušovaný tok. Boli obdobia, keď na vzájomné zbližovanie oboch jazykov pôsobili aj retardujúce sily, ktoré sa snažili umelými zásahmi, násilím zmeniť smer tohto prirodzeného vývoja, sily, ktoré sa veľmi kategoricky stavali do cesty prirodzenému vzťahu a kontaktom medzi češtinou a slovenčinou.

Časopis Slovo a slovesnost uverejnil na stránkach ročníka 1935 sériu článkov pod spoločným názvom "Časové otázky spisovné slovenštiny". Redakcia pod týmto názvom uverejňovala články, ktoré si vyžiadala od takých autorov, o ktorých predpokladala, že by mohli formulovať zásadné stanovisko k tejto závažnej a pritom veľmi chúlostivej problematike. Do diskusie prispeli aj traja slovenskí autori reprezentujúci trojaký charakteristický prúd vo vtedajšom slovenskom kultúrnom živote[9]. Všetci traja si popri problematike spisovnej slovenčiny všímajú aj spoluexistenciu češtiny a slovenčiny a vyjadrujú sa k nej.

Najsprávnejší postoj k problematike z tejto trojice vyjadril Ladislav Novomeský, ktorý výstižne charakterizoval obe retardačné tendencie: zbližovanie či pokojnú spoluexistenciu češtiny a slovenčiny a zároveň formuloval svoj názor, svoju predstavu na objektívny, prirodzený budúci vývoj oboch jazykov.

V čase, keď sa Ladislav Novomeský zúčastnil ankety časopisu Slovo a slovesnost, bol redaktorom komunistických novín, významným básnikom a bol známy tým, že jazyk nepoužíval iba intuitívne, ale že o jazyku, s ktorým ako s nástrojom pracoval, o jeho možnostiach a schopnostiach aj veľmi intenzívne uvažoval. Novomeský vo svojom príspevku takto hodnotí tendencie, ktoré chceli nesprávne ovplyvňovať vývoj a cestu češtiny a slovenčiny nie smerom k už

uvádzanej dvojjazykovosti, ale k neustálym rozporom, roztržkám medzi nimi – vlastne medzi ich používateľmi – k posilňovaniu purizmu na jednej strane a k veľmocenskému šovinizmu na strane druhej: "Bola to v prvom rade fikcia národnej jednoty československej, ktorá zasiahla hlboko do osudov slovenčiny, vystriedajúc pritom už celú škálu koncepcií od asimilačnej tendencie až po skromnejšie snahy o priblíženie oboch rečí"[10].

Na adresu niektorých českých jazykovedcov a iných českých kultúrnych pracovníkov Novomeský poznamenáva: "Toto zameranie v rečovej politike slovenskej nie je určované takmer žiadnou obstojnou vedeckou logikou, iba tou, ktorá zo štátne-politických, alebo z iných, s lingvistikou priamo nesúvisiacich dôvodov usiluje o unifikovanie slovenčiny s češtinou. Tak isto napríklad i užívanie nových pravidiel slovenského pravopisu je skôr prejavom politického významu ako uznaním autority ich tvorcov a výrazom potrebnosti ich zjednodušení"[11]. Je to stručná, ale objektívna charakteristika tendencií, ktoré vznikali na českej strane.

Na slovenskej strane potom vyvolávali snahy a tendencie opačné, ktoré vyústili až do takých absurdných situácií, že "popredný slovenský spisovateľ M. Rázus vedel napísať v polemikách o slovenčine pri zavrhnutí Vážneho Pravidiel slovenského pravopisu, že zmeny v slovenčine smerom k češtine by sa mohli pripustiť, keby sa čeština pohla zo svojich zásad"[12].

Vtedajší oficiálny slovenský názor na vzťah oboch jazykov – češtiny a slovenčiny – Ladislav Novomeský hodnotí ako "nacionálny pohyb, ktorý konzervoval reč slovenskú často bez ohľadu na vedeckú mieru, len z odporu k podobnosti tej češtine, s ktorou ju chceli zjednotiť – alebo ku ktorej ju chceli priblížiť – jednotiace snahy

československé"[13].

Ako vidno, Novomeský sa nestotožňuje ani s jedným z *citovaných názorov. Jeho pohľad je podstatne odlišný*. Pri formulovaní svojho názoru dokázal Novomeský vystihnúť skutočný, objektívny stav, kladúc pritom dôraz na prirodzený vývoj oboch jazykov. Novomeského názor na tento životne dôležitý problém slovenského, ale i českého národa je takýto: "Medzi dnes rozhodujúcimi tendenciami, tou, ktorá vychádza zo stanoviska, že slovenčina je nárečím češtiny, a *tou, ktorá autarkticky obhajuje svojbytnosť slovenčiny*, medzi čechofilskou a čechofóbskou tendenciou vytvára sa čo zrejmejšie stanovisko tretie, ktorého politický záujem je taký, aby rozhodovanie o vývoji slovenskej reči bolo vedecké a len vedecké ... príbuznosť určitých tvarov s češtinou jej nikdy nebude prekážkou pre ich používanie v slovenčine, hoci odmieta každé také úsilie, ktoré by *smerovalo k pretvoreniu slovenčiny do češtiny*"[14].

Novomeského názor nie je len jeho osobným krédom, nie je to názor vysoko kvalifikovaného jazykového praktika, ktorý pri výkone svojej novinárskej profesie a pri básnickej tvorbe jazyk ako pracovný nástroj používal. Novomeský tu tlmočí názor, ktorý vychádzal z prirodzeného vývoja v oboch jazykoch a ktorý sa opieral o skutočne *vedecké zdôvodnenie tohto vývoja, tlmočí názor, ktorý vidí* problém komplexnejšie, v súvislosti s inými spoločenskými javmi, predovšetkým s otázkou národnostnou a sociálnou, ktorých objasňovaniu venoval takmer všetko svoje pracovné úsilie.

Tento názor neostal iba ako heslo, ako manifest odtrhnutý od akejkoľvek reality. Nachádza konkrétnu realizáciu *napríklad v pracovných postupoch redakcie časopisu* Tvorba, týždenníka pre literatúru, politiku a umenie, ktorý vydávala Komunistická strana Československa.

Príkladom na realizáciu, konkretizáciu tohto názoru

je skutočnosť, že napríklad v takzvanej fučíkovskej Tvorbe, v ročníku z roku 1930, ktorý striedavo redigoval Július Fučík a Ladislav Novomeský, ktorý žil v Prahe od roku 1929 do októbra 1939 - ale aj v ďalších ročníkoch tohto časopisu - boli články odtláčané po česky i po slovensky, a to podľa toho, ako ich autori napísali. Novomeský napríklad písal a publikoval svoje texty v obidvoch jazykoch: básne po slovensky, články po česky. Podobne ako Tvorba v Čechách postupovali komunistické noviny a časopisy vydávané aj na Slovensko. A tak ako slovenský komunistický básnik, spisovateľ, novinár a politik Ladislav Novomeský písal do českých novín a písal po česky i po slovensky, približne v tom istom čase píše český komunistický politik a novinár Klement Gottwald po česky i po slovensky do slovenských novín.

Ale nielen to. Pri verejných vystúpeniach v českom prostredí Novomeský bez škrupulí hovorí po česky aj po slovensky, a naopak, Klement Gottwald vo svojich verejných vystúpeniach, v prejavoch uplatňoval slovenčinu aj češtinu.

Treba objektívne povedať, že nie vždy boli prejavy realizované v druhom jazyku bez chýb a nesprávností. V Gottwaldových slovenských článkoch nájdeme nejeden bohemizmus, vo svojich slovenských prejavoch neraz použil české slovo, tvar, spojenie. A obrátene, v Novomeského českých textoch je tiež nemálo slovakizmov.

Pri excerpovaní Novomeského novinárskych článkov písaných v češtine[15] sme našli slovenské lexikalizmy, ako napr. žandár, umývat se, protežant, gauner, gaunerský a i. Ako slovakizmy možno hodnotiť i tvary v nasledujúcich spojeniach: je dovolené, fabriky nejsou zařízené a i. Ako vplyv slovenčiny možno posudzovať kolísanie, striedavé používanie rôznych tvarov /kriminalisté - kri-

minalisti/ a i.

Bohemizmy v slovenskej tlači a slovakizmy v českej tlači - ako sme z nich niektoré na ilustráciu uviedli - nech už boli z akýchkoľvek príčin, nijako neohrozili, nemohli ohroziť svojbytnosť jedného alebo druhého jazyka. Nemožno povedať ani to, že by boli vznikli z nevedomosti, z neznalosti jazyka. Ich výskyt ovplyvnila skôr spontánnosť, s ktorou prejavy s tými to prvkami z druhého jazyka vznikali. Napríklad L. Novomeský si slovakizmy vo svojich po česky písaných článkoch uvedomoval a uvedomoval si ich a spoznával ich aj redaktor a vydávateľ Tvorby Július Fučík, ktorý keď takýto slovakizmus v Novomeského alebo v inom texte našiel, vždy sa len priateľsky a srdečne pousmial, ako o tom píše v predhovore k súbornému vydaniu Novomeského článkov editor Karol Rosenbaum[16].

Možnosť výberu jedného z oboch rovnoprávnych jazykov predpokladá, že obidve strany, obidvaja komunikujúci, úradná osoba i stránka aspoň pasívne ovládajú jazyk toho druhého. Táto skutočnosť nastoľuje otázku zdroja jazykových znalostí občanov, čiže kde a ako sa každý z komunikujúcich oboznamuje - čo aj pasívne - s jazykom toho druhého. Pretože hoci jazyky, v ktorých komunikujú, hodnotíme ako dva blízko príbuzné, predsa len sú to samostatné, osobitné jazyky, majúce svoje zvláštnosti, špecifickosti.

Vzájomné poznávanie obidvoch jazykov - češtiny a slovenčiny - sa začína už v škole. V rámci materinského jazyka majú žiaci hodiny, na ktorých sa oboznamujú s jazykom bratského národa. Učia sa pravopis, výslovnosť druhého jazyka, čítajú v ňom texty a oboznamujú sa s jeho literatúrou. Takto je to na základných i stredných školách. Na vysokej škole pokračuje oboznamovanie sa s druhým jazykom iba vtedy, ak ide o štúdium jedného z obidvoch jazykov ako základného študijného odboru. Tu sa potom druhý jazyk

študuje jeden alebo dva semestre preto, aby boli učitelia materinského jazyka pre nižšie stupne škôl - lebo len pri takomto type štúdia sa to robí - ako-tak pripravení odovzdávať svoje vedomosti žiakom.

V súčasnosti je pasívny bilingvizmus rovnako v Čechách ako i na Slovensku. Objektívne však treba povedať, že na Slovensku má dlhšiu tradíciu, lebo "v prípade slovenčiny zohrala čeština úlohu jazyka-modelu už v predspisovnom období pri rozvoji písanej podoby slovenského kultúrneho jazyka."[17] Už od 14. storočia a sčasti až do polovice 19. storočia suplovala čeština na Slovensku úlohu domáceho spisovného jazyka. Vidno to najmä zo slovnej zásoby slovenčiny, ktorá sa predovšetkým v odborných disciplínach opierala o češtinu a obohacovala sa z jej zdrojov.

Dodnes máme v slovenskej jazykovede termíny prevzaté ešte Ľ. Štúrom od Hanku: sloveso, príslovka, predložka, spojka, pravopis a iné. Bohatý je aj súbor slov pomenúvajúcich abstraktné pojmy a názvy konkrétnych predmetov, utvorený v češtine zásluhou Jungmanna a prevzatý do slovenčiny tiež za čias Štúrových: poznatok, predstava, pojem, sústava, veda, účel, výsledok, zámer, dojem, názor, rozbor, časopis, úvaha, výrok, vkus, totožný, uskutočniť, cestopis, nerast, rastlina, dusík, kyslík, kyselina, prvok, zlúčenina, trojuholník, štvorec, výkres, otvor a pod. Tento kusý výpočet slov, ktoré slovenčina prevzala z českej slovnej zásoby, je ukážkou podobnosti a zhody medzi obidvoma jazykmi a z nich vyplývajúcej možnosti ľahkého dorozumenia medzi príslušníkmi obidvoch jazykov.

Uvažovanie o prameňoch a zdrojoch súčasnej jazykovej situácie v ČSSR zakončíme konštatovaním, že jedným zo zdrojov tejto situácie boli komunistické noviny, komunistické časopisy a ich autori, komunistickí novinári a politici a celým komunistickým hnutím, lebo nepretláčali do vzťahu

eštiny a slovenčiny neprirodzené zbližovacie tendencie, *ko to robili českí šovinisti, ani separatistické názory* slovenských obrancov slovenčiny, ktorí pod rúškom snahy jazykovú čistotu jazyka hlásali názory nacionalistických separatistických politických kruhov a ich strán.

Tým, že na stránkach komunistických novín a časopi-, vo verejných prejavoch a vystúpeniach každý mohol uplatniť ktorýkoľvek z obidvoch jazykov, umožňovalo sa čitateľom týchto článkov a vystúpení spoznávať obidva jazyky a v dôsledku ich spoznávania umožňovať aj ich *pri-rodzené čiastočné zbližovanie.*

Dvojjazykovosť v súčasnej československej jazykovej situácii môže navodiť zdanie, že jej existencia spôsobuje narušenie obidvoch blízko príbuzných jazykov rovnocenne existujúcich v jednom štátnom útvare. Odborný výskum tento názor odmieta a ukazuje, že tu z času na čas dochádza iba ku vzniku kontaktových variantov, ktorých počet nepresahuje jazykové javy preberané z iných, nepríbuzných a často typologicky odlišných jazykov.[18]

Poznámky

[1]J. Horecký, Všeobecné a špecifické črty jazykovej kultúry v našich jazykoch. Zborník Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti, vyd. Academia, Praha 1979, s. 21 n.

[2]C. d. s. 22.

[3]Tamže, s. 22.

[4]Tamže, s. 22

[5]Tamže, s. 22.

[5]Ústava Československé socialistické republiky, SPN, Praha 1973, s. 51.

[7]Veľmi často sa dvojjazyková situácia v masových komunikačných prostriedkoch uskutočňuje napr. pri inter-viewoch. Tu nie je zvláštnosťou, že reportér hovorí po česky, objekt-interview mu odpovedá po slovensky, alebo naopak.

Časté a veľmi obľúbené sú medzi divákmi televízne súťažné seriály, v ktorých súťažiaci hovorí napr. po slovensky, opytujúci sa hovorí po česky - alebo je to naopak. Inokedy zase časť členov poroty hovorí po česky, časť po slovensky.

Dvojjazykové situácie nie sú zvláštnosťou ani v rozhlasových reláciách. Bežné sú napr. vysielania, keď relácia odznieva po česky, potom český komentátor, spravodajca alebo hlásateľ vyzve svojho kolegu zo Slovenska, aby sa pripojil k vysielaniu a relácia pokračuje po slovensky. V spravodajských reláciách je celkom bežná prax, že sa strieda v jednej spravodajskej relácii hlásateľ, ktorý hovorí po česky, s hlásateľom hovoriacim po slovensky.

Dvjjazykové situácie nenastáva iba pri realizácii hovoreného prejavu. V mnohých časopisoch celoštátneho významu sa striedavo publikujú state a články v češtine

i v slovenčine. Ako príklad by sme mohli uviesť časopisy Nová mysl, Praha-Moskva, Nová doba, Sovietska literatúra, Společenské vědy v ZSSR, Novinář, Sešity novináře a ďalšie.

Dvojjazykovosť v ČSSR je dnes už takou samozrejmosťou, že aj v ČSA sa pri velení používajú oba jazyky, a to podľa toho, ktorý z nich si vyberie veliaci. Toto špecifické použitie obidvoch jazykov by sme mohli označiť ako úradný neverejný styk.

[8]P. *pozn*. č. 7

[9]Boli to Ľ. Novák - vtedy predstaviteľ jazykovedného odboru Matice slovenskej, ktorý napísal do Slova a slovesnosti článok "K problémom jazykovej kultúry na Slovensku" /s. 166-171/, hlasista A. Štefánek, ktorý napísal stať s názvom "Problémy spisovnej slovenčiny a slovenský nacionalizmus" /s. 172-178/ a L. Novomeský, ktorý prispel do ankety článkom "K problémom vývoja spisovnej slovenčiny" /s. 171-172/; z neho v texte citujeme.

[10]C. d. s. 171.

[11]C. d. s. 172.

[12]C. d. s. 172.

[13]C. d. s. 171.

[14]C. d. s. 172.

Tento názor L. Novomeského je dobre známy a kladne hodnotený nielen pokrokovými jazykovedcami. Všímajú si ho a komentujú aj historici. Napr. slovenská historička -. Holotíková *zaujíma k nemu takéto stanovisko*: "/*Novomeský*/ pranieroval štátnu ideológiu čechoslovakizmu i jeho nositeľov, oficiálne akty československých vládnych kruhov i zákulisné intrigy. Poukazoval na sociálny aspekt a dôsledky sociálneho útlaku, ale neponechával nepovšimnutú *ani sféru kultúrneho života Slovenska a retardujúce* vplyvy oficiálnej idey a praxe centralizmu na rozvoj vedy a umenia na Slovensku. Proti pokusom o čechizáciu

slovenského pravopisu, ku ktorým došlo v r. 1932, sa postavil nielen rozhodne, ale aj s najväčšou mierou znalosti danej profesie, čo mohol urobiť v tomto prípade predovšetkým vďaka intímnemu vzťahu k jazyku, ktorý bol vlastný len vynikajúcemu básnikovi. Využil tejto danosti a neváhal vystúpiť na obranu jazyka, a to i proti čechizátorom i proti provinciálnym staromilcom". /Zdenka Holotíková, Laco Novomeský - revolučný novinár, Sešity novináře č. 3, roč. VIII, 1979, s. 122./

Novomeského názor na vzťah češtiny a slovenčiny mal veľký ohlas nielen doma, kde bol prijímaný protichodne, ale aj za hranicami Československa. Napr. nemecký slovakista Ludwig Richter, vedecký pracovník Centrálneho ústavu dejín literatúry Akadémie vied NDR v Berlíne a autor viacerých štúdií o slovenskej literatúre, napísal: "Novomeský dôsledne bojoval proti najrozličnejším koncepciám buržoázneho nacionalizmu, proti falšovaniu a anachronickému pokračovaniu predprevratovej československej vzájomnosti, proti čechoslovakizmu ako imperialistickej asimilačnej koncepcii českej buržoázie - nech sa táto prejavovala aj v takých zdanlivo nepatrných javoch, ako bol zápas o slovenskú pravopisnú reformu, ... ale zároveň vystupoval aj proti všetkým formám slovenského autonomizmu." /Nenáhodné stretnutia, vyd. Slovenský spisovateľ, Bratislava 1974, s. 116./

[15] Tvorba, list pro literaturu, politiku a umění, ročník 5, Praha 1930.

[16] V publikácii L. Novomeský, Včera a dnes, nakl. Svoboda, Praha 1973, s. 429.

[17] Príspevok K. Habovštiakovej v časopise Slovo a slovesnost z roku 1977, s. 118.

[18] A. Jedlička, Spisovný jazyk v současné komunikaci, vyd. Univerzita Karlova, Praha 1978, s. 86.

Z histórie slovensko-ruských kontaktov na poli jazykovedy

Štefan Švagrovský

Druhá polovica 19. storočia bola dobou intenzívnych slovensko-ruských a rusko-slovenských kontaktov nielen na literárnom, ale aj na jazykovednom poli. Kým na literárnom poli sú už tieto kontakty pomerne podrobne zmapované, výskum kontaktov na poli jazykovedy má ešte značné medzery.

V tomto príspevku si chceme podrobnejšie všimnúť jazykovedné dielo slovenského vzdelanca Emila Černého, s osobitným zacielením na tú jeho časť, ktorú tento významný filológ, pedagóg a publicista našej minulosti vytvoril v poslednej štvrtine 19. a na začiatku 20. storočia v cárskom Rusku. Robíme tak jednak preto, že práve táto časť jeho diela je na Slovensku aj v súčasnosti málo známa, jednak preto, že jazykovedný odkaz, ktorý E. Černý v Rusku zanechal, si tak pre svoj značný rozsah, ako aj pre vysokú odbornú úroveň zaslúži väčšiu pozornosť.

Emil Černý sa narodil 21. marca 1840 v Banskej Bystrici. Jeho otec Venceslavus Černý bol organistom v tunajšom kostole, jeho matka Františka Pauliková pochádzala z Krem-

nice[1]. Po skončení základnej školy navštevoval banskobystrické katolícke gymnázium. Tu pod vedením profesorov F. Mráza, J. Loosa, V. Zajmusa, J. Klemensa a ďalších získaval nielen odborné vedomosti, ale aj národného ducha. Po jeho absolvovaní odišiel E. Černý študovať filozofiu a klasickú filológiu na viedenskú univerzitu. Po jej skončení pôsobil v rokoch 1862/63-1867/68 ako profesor gréčtiny a latinčiny na gymnáziu v rodnom meste. Už ako mladý gymnaziálny profesor prejavil mimoriadne sklony k pedagogickej i vedeckej práci. V rokoch 1864-1868 postupne vydal Slovenskú čítanku /I. diel Viedeň 1864; II. diel Viedeň 1865; druhé opravené vydanie vyšlo v r. 1866/, pre slovenské gymnáziá preložil a upravil Schultzovu Latinskú mluvnicu /Pešť 1865/ a Cvičebnú knihu k Latinskej mluvnici /Pešť 1866/[2]. Prispieval hojne do Letopisov MS /v ročníku 1868 uverejnil napríklad Slovenský tesnopis/, do časopisov Lipa, Priateľ školy a literatúry, Sloveesnosť, Sokol, do rôznych kalendárov a Pešťbudínskych vedomostí.

Postupná maďarizácia banskobystrického gymnázia postavila E. Černého pred nepríjemnú skutočnosť. Pod zámienkou, že nevie dobre po maďarsky, ho peštiansky minister školstva osobitným prípisom zo dňa 27. júla 1867 dal "do disponibility a tým naložením, aby sa do roka vykázal dobrou znalosťou maďarčiny"[3]. E. Černý, pobúrený takýmto zlovoľným aktom voči svojej osobe, kategoricky odmietol splniť ministrovu požiadavku, za čo ho ministerstvo 15. septembra 1868 vypovedalo zo školských služieb a vyčiarklo zo zoznamu stredoškolských profesorov. Z archívnych prameňov sa o E. Černom ďalej dozvedáme, že mu v septembri roku 1867 zomrela manželka Hermína rod. Holešovská pri pôrode tretej dcéry, že o rok na to sa oženil "s bývalou dôvernou priateľkou nebohej manželky blahej pamäti, Júliou Binderovskou, rodom z rusínskeho Rakova v marmarošskej stolici"[4], že

v roku 1868 urobil zadosť svojej vojenskej povinnosti, ako aj niektoré ďalšie menej vážne údaje.

Existenčné starosti, temer žiadne vyhliadky získať primerané pracovné miesto doma, donútili E. Černého hľadať uplatnenie v cudzine. Rozhodol sa pre Rusko, kde sa v tej dobe ukazovala možnosť získať miesto profesora klasických jazykov na niektorom gymnáziu alebo progymnáziu. Obrátil sa preto na M. F. Rajevského, kňaza ruského vyslanectva vo Viedni a súčasne hlavného predstaviteľa Slovanských dobročinných výborov v zahraničí, ktorý bol ruským ministerstvom osvety poverený získavaním stredoškolských profesorov klasických jazykov pre ruské gymnáziá a progymnáziá z radov rakúsko-uhorských Slovanov, predovšetkým Čechov, Slovákov a Ukrajincov, o sprostredkovanie učiteľského miesta v Rusku. Po jeho definitívnom prísľube požiadal E. Černý 17. septembra 1868 ministerstvo vnútra v Budíne o vydanie cestovného pasu do Ruska pre seba i svoju rodinu na jeden rok. Cestovný pas dostal obratom. Spis o tom obsahuje osobný popis E. Černého a mená spolucestujúcich: manželky a troch maloletých detí. Na cestu do Ruska sa E. Černý vydal 1. októbra 1868. Z B. Bystrice cez Štiavnicu a Nitru, po zastávkach v Bratislave a Grazi /v obidvoch mestách navštívil príbuzných/, vo Viedni /tu sa zdržal niekoľko dní vybavovaním si rôznych záležitostí/ a pokračoval v ceste do Varšavy /tu navštívil G. Štúra, profesora na ruskom ženskom evanjelickom gymnáziu/, až 15. októbra konečne zastal na pôde hlavného mesta ruskej ríše - v Petrohrade. V budúcej novej vlasti ho ako prvý vrelo privítal A. Georgijevskij, redaktor Časopisu ministerstva národnej osvety a jeden z hlavných realizátorov akcie získavania profesorov klasických jazykov z radov rakúsko-uhorských Slovanov pre ruské gymnáziá a progymnáziá. Súčasne s privítaním obdaroval A. Georgijevskij

E. Černého osobitným separátom svojho článku "Slovaki i slovenskoje okolie v Ugorščine". Počas zastávky v Petrohrade navštívil E. Černý I. I. Sreznevského a I. D. Deľanova, námestníka ministra národnej osvety, ako aj niektorých Slovákov žijúcich v tomto meste. Po vybavení úradných formalít v hlavnom meste sa E. Černý 19. októbra vydal na posledný úsek svojej ďalekej cesty, končiaci v srdci Ruska - v Moskve, v meste, ktoré sa natrvalo stalo jeho novým pôsobiskom.

Príčiny odchodu do Ruska i zážitky z cesty opísal E. Černý v šiestich listoch z Moskvy, ktoré na pokračovanie v májových číslach roku 1869 pod názvom "Z Baňskej Bystrice do Moskvy" uverejňovali Peštbudínske vedomosti[5]. Šesť listov E. Černého, ktoré boli písané formou besednice, obsahuje veľa faktov z jeho osobného a rodinného života, ale listy, v poradí druhý, piaty a šiesty zaznamenávajú viaceré zaujímavé postrehy, poznatky a poučenia zo života ľudí vo vtedajšom Uhorsku a Rusku.

V druhom liste okrem iného píše, že ešte predtým, než sa definitívne rozhodol odísť do Ruska, pokúšal sa získať miesto na gymnáziách v Sibine a Brne, kde sa vyučovalo po nemecky. Ale bezvýsledne. V liste sa ďalej dočítame, že ho vtedajšie školské úrady nazvali "hrozným priestupníkom proti uhorskej krajine" za to, že sa "opovážil a neostýchal cieľom dôkladnejšieho vysvetlenia a odvodenia tvarov slovenskej reči zrovnávať tieto vo vyšších školách s tvarmi staroslovančiny a žijucich nárečí slovenských a medzi nimi i tej nebezpečnej ruštiny. Najvernejšie zachovavšej niektoré staré formy slovanské, - jako to z vedeckého stanoviska terajšieho sluvozpytu, zakladajúceho sa práve na zrovnávaní súrodých rečí, najmä ale príbuzných sebe nárečí je celkom prirodzené"[6].

Z hľadiska dejín našej jazykovedy je zaujímavý

posledný, šiesty list, týkajúci sa ruštiny a jej pomeru k slovenčine, resp. názory E. Černého na porovnávacie česko-ruské dobové *gramatiky*. V liste E. Černý uvádza, že pred odchodom do Ruska "preštudoval česko-ruské mluvnice: Hankovu, Mikešovu a Kolářovu i Miklošičovu srovnávaciu mluvnicu všeslovianskú i ďaktoré oddiely Vostokovovej ruskej písanej mluvnice". Vyjmuc Miklošičovej všetky tri ostatné považuje Černý za "povrchné, nedostatočné, mnoho menej závažného a obecného uvádzajúc a velmi mnoho ďaleko závažnejšieho a obecnejšieho ani nepodotýkajúc"[7].

Ešte pred odchodom do Ruska E. Černý začal písať rusko-slovenskú gramatiku, ale ako uvádza ku koncu šiesteho listu, "odkladá jej napísanie až do času praktického obeznámenia sa s týmto velebným gosudarstvennym jazykom velikej budúcnosti"[8]. Žiaľ, ako ukážu ďalšie riadky, plné sústredenie sa na tvorbu učebníc a lexikografických príručiek gréčtiny a latinčiny pre ruské školy zabránili mu uskutočniť tento jeho zámer.

Okrem týchto šiestich listov nám počiatočný pobyt E. Černého v Moskve, jeho vstup do školských služieb v novej vlasti i niektoré náhľady na spoločenský život vo vtedajšom Rusku približuje aj list odoslaný koncom septembra 1869 M. F. Rajevskému do Viedne[9]. E. Černý v ňom Rajevského podrobne informuje o tom, čo sa udialo v jeho živote v priebehu roka, ktorý uplynul od jeho príchodu do Moskvy. S hrdosťou mu oznamuje, že na príhovor P. M. Leonťjeva, profesora Moskovskej univerzity, ho už v *januári 1869 prijali do "Lýcea cesareviča Nikolaja"* ako hlavného dozorcu v interáte pre starších žiakov a zároveň ako učiteľa gréčtiny a nemčiny s platom 800 rubľov, *rodinným bytom a ďalšími požitkami. Černého pedagogické* úspechy v lýceu si v marci počas inšpekcie povšimol námestník ministra národnej osvety I. D. Deľanov, čo

bolo zrejme hlavným dôvodom, prečo ho už 28. júla toho istého roku minister osvety gróf D. A. Tolstoj vymenoval súčasne aj za učiteľa klasických jazykov na 3. moskovské gymnázium na Ľubianke. Tým, že som sa stal učiteľom na dvoch školách súčasne - píše E. Černý Rajevskému - je moja materiálna situácia taká, o akej som nikdy ani len nesníval!

Pozornosť si zaslúži tiež správa, podľa ktorej Slovanský dobročinný výbor venoval 350 rubľov vtedy vznikajúcemu slovenskému gymnáziu v Kláštore pod Znievom.

Zo spoločenských javov Černý v liste kritizuje veľký vplyv Nemcov a Francúzov v cárskom Rusku, ďalej "nedostatočne vyvinutý pocit všeslovanskej vzájomnosti"[10] a ďost príkro sa stavia aj proti vtedy vznikajúcemu hnutiu za rovnoprávne postavenie ženy v ruskej spoločnosti.

Erudovanosť v oblasti klasickej filológie, ale aj aktívna podpora zo strany takých význačných osobností, akými v tom čase boli I. D. Deľanov, A. I. Georgijevskij, I. I. Sreznevskij, N. A. Popov a celý rad ďalších, pomohli E. Černému na viac ako tridsať rokov získať prakticky monopol na tvorbu učebníc a slovníkov gréčtiny nielen pre gymnáziá, ale aj historicko-filologické fakulty v celom predrevolučnom Rusku. Nemáme zatiaľ možnosť podať kompletnú bibliografiu učebníc, lexikografických pomôcok i ďalších publikácií, ktoré E. Černý počas svojho pôsobenia v Rusku napísal, preto v tomto príspevku uvádzame len tie, ktoré sú uložené vo fondoch Štátnej vedeckej pedagogickej knižnice K. D. Ušinského v Moskve. No aj tento čiastkový súpis ukazuje, že E. Černý bol bezosporu najerudovanejším zo všetkých približne pätnástich slovenských klasických filológov, ktorí sa v 60. - 80. rokoch minulého storočia vysťahovali do Ruska. Súpis tvoria tieto tituly:

Grečeskaja grammatika gimnazičeskago kursa Emil'a Čer-nago. č. 1.-2. Moskva. Nasled. br. Salajevych, 1887-1888. č. 1. *Grečeskaja etimologija gimnazičeskago kursa po* učebniku E. Kocha s prisposoblenijami k upotrebleniju v russkich gimnazijach i s pridavlenijem otdela ob obrazovanii slov i o grečeskich dialektach. 5-oje izdanije, ispravlennoje. 1887. VIII 242 s. č. 2. Grečeskij sintaksis gimnazičeskago kursa, izložennyj sravnitel'no s russkim i latinskim: 4-oje izd., ispravlennoje i dopolnennoje. 1888. XII 346 s.

Grečeskaja grammatika gimnazičeskago kursa. 3-je izd. *vnov obrabotannoje. č. 2. - M.: Nasled. Salaevych*, 1885. č. 2, Sintaksis. Grečeskij sintaksis gimnazičeskago kursa, izložennyj sravnitel'no s rus. i latin. 1885. XII 332 s. Vo fondoch knižnice je tiež vydanie z roku 1882.

Grečeskaja grammatika gimnazičeskago kursa. č. 1. - M.: Nasl. Salajevych. 1900. - č. 1. Etimologija. Grečeskaja etimologija gimnazičeskago kursa po učebniku E. Kocha i drugim. S pribavl. otd. ob obrazovanii slov i o grečeskich dialektach dl'a russkich gimnazij. 11-oje izd., ispr. VI 240 s. Vo fondoch knižnice sú aj vydania z rokov 1889, 1893, 1897.

Grečeskij sintaksis gimnazičeskago kursa, izložennyj sravnitel'no s russkim i latinskim. 9-oje izd., vnov obrabot. M., 1885, 332 s.

Grečesko-russkij i russko-grečeskij slovar' k "Načal'noj grečeskoj chrestomatii". M.: Nasled. Salajevych. 1880 130 s. Titul tvorí súčasť knihy: Černyj E.: Načal'naja grečeskaja chrestomatija. č. 2. M., 1890.

Kniga upražnenij v grečeskoj etimologii po rukovodstvu P. Vezenera. S prisposoblenijami k upotrebleniju v *russkich gimnazijach i s pridavlenijem načal'nych pravil* grečeskago sintaksisa. 5-oje izd., ispr. i dop. M.: nasled.

Salajevych. 1887. VIII 318 s.

Kratkoje rukovodstvo po grečeskomu sintaksisu dľa russkich gimnazij. 5-oje izd., M., 1898. - 4 108 s. Vo fondoch sú tiež vydanie z r. 1889, 1891, 1894.

Načaľnaja grečeskaja chrestomatija. Svjaznyja statji grečeskija i russkija, dľa upražnenija v grečeskoj etimologii, dľa III, IV, V klassov gymnazij. Izd. 4-oje ispr. M.: Dušnov. 1899. č. 2. Spriaženije glagolov na mI i nepravilnych, 4 148 s. Vo fondoch sa nachádzajú aj vydanie z r. 1890 a 1894.

Načaľnaja grečeskaja chrestomatija: Sviaznyja statji grečeskija i russkija, dľa upražnenija v grečeskoj etimologii. Dľa III, IV, V klassov gimnazij. 5-oje ispr. M.: Nasled. Salajevych. 1898. č. 1. Sklonenije imion i spriaženije pravilnych glagolov. 162 s. Vo fondoch sú aj staršie vydania z rokov 1890, 1891 a 1893.

Rusško-grečeskij slovar' gimnazičeskogo kursa: s pridavl. krat. latino-greč. slovarja. 2-oje izd., ispr. i značit. dop. M.: Nasled. Salajevych. 1885, 707 s.

Russko-grečeskij slovar'. 3-je izd., vnov obrabot. i znač. dop. M.: Nasled. Salajevych. 1896. 750 s.

Černyj E., Batalin N.: Sbornik materialov dľa ustnago i pismennago perevoda s russkago jazyka na grečeskij: V V-VIII kl. gimnazij. 3-je izd., ispr. i dop. M., Salajevych. 1888. č. 2. Sviaznyja statji, sistematičeski raspoložennyja po otdeľnym glavam sintaksisa. S pridavlenijem grečeskich tem, predloženych na pismennych ispytanijach zrelosti po vsem učebnym okrugam Rossiji. 1888. VI 224 s.

Černyj E., Batalin N.: Sbornik materialov dľa ustnago i pismennago perevoda s russkago jazyka na grečeskij: V V-VIII kl. gimnazij. 2-oje izd., ispr. M., Salajevych. 1890. č. 1. Sintaksičeskija frazy. 1880. 160 s.

Černyj E., Batalin N.: Sbornik materialov dl'a ustnago i pismennago perevoda s russkago i latinskago jazykov na grečeskij: Dl'a četyrioch vysšich klassov gimnazij. M., 1876. č. 1. Sintaksičeskija frazy. 134 s., č. 2. Sviaznyja statji, sistematičeski raspoložennyja po otdel'nym glavam sintaksisa. S pridavlenijem latinskich statej. 1876. 178 s.

Okrem uvedených titulov je vo fondoch Štátnej vedeckej pedagogickej knižnice K. D. Ušinského v Moskve aj zaviazaný separát štúdie s názvom "Ob otnošenii vidov russkago glagola k grečeskim imenam", ktorú E. Černý uverejnil v časopise "Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščenija" v Petrohrade r. 1877.

Vo fondoch spomenutej moskovskej knižnice nie je Černého dielo: Novaja naučnaja sistema russkoj stenografii, ktoré má vyše 600 strán. Dielo vyšlo rok pred smrťou autora v roku 1912 v Moskve. U nás je uložené v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine.

Z diel E. Černého má najväčšiu vedeckú hodnotu Rusko-grécky slovník. Je to pôvodné lexikografické dielo, ktorého kvalitu si autor preveroval jednak na veľkom počte vydaní troch dielov "Sbornika materialov dl'a ustnago i pismennago perevoda s russkago i latinskago jazykov na grečeskij", ku ktorým bol rusko-grécky slovník pripájaný ako príloha, jednak na veľkom počte samostatných školských vydaní "Russko-grečeskago slovarja gimnazičeskago kursa", ktoré postupným rozširovaním a zvyšovaním úrovne lexikografického spracovania vyústili nakoniec v rozsiahly Rusko-grécky slovník, ktorý bol v roku 1903 odmenený cenou Imperátora Petra Veľkého. Tento Černého slovník v každom ohľade prevýšil dovtedy jestvujúci Rusko-grécky slovník Ivana Sinajského.

Do učebníc gréčtiny - ako to signalizujú už niektoré

ich tituly - prevzal E. Černý v značnom rozsahu najlepšie partie z vtedy existujúcich nemeckých vydaní učebníc gréckeho jazyka /E. Kocha, M. Seyferta a A. Haacka, G. Böhme a iných/, ale aspoň z jednej tretiny sú jeho učebnice predsa len pôvodné a dobre upravené pre potreby vtedajších ruských gymnázií a progymnázií. Najlepšou Černého učebnicou je Grečeskij sintaksis gimnazičeskago kursa, izložennyj s russkim i latinskim. Viaceré Černého učebnice vychádzali v desiatkach vydaní po viac ako tridsať rokov. Obdobne to bolo aj s rusko-gréckym slovníkom.

Z archívnych materiálov sa o neskoršom období života E. Černého v Rusku dozvedáme, že sa po smrti druhej manželky tretíkrát oženil so Zuzanou Felixovou, rodáčkou z Turčianskeho sv. Martina a že v roku 1881 požiadal uhorské ministerstvo vnútra o "vypustenie zo štátneho zväzku"[11]. Pravdepodobne v tom istom roku prijal ruské štátne občianstvo. Pred spomenutým rokom si E. Černý pobyt v Moskve viackrát predlžoval.

E. Černý sa aj po odchode do Ruska na Slovensko viackrát vracal. V Moskve ho zasa často navštevovali naši národní dejatelia, najčastejšie S. H. Vajanský, ktorého dcéra Oľga na prelome storočia v Rusku študovala.

Doteraz nie je presne známe, kde a kedy E. Černý v Rusku zomrel. V niektorých prameňoch sa uvádza, že zomrel okolo roku 1913 vo Voskresensku, ale ani na základe korešpondencie s Mestským sovietom vo Voskresensku ani so Štátnym archívom ZSSR sa nám nepodarilo tieto údaje potvrdiť. Bolo by dobré, keby sa v budúcnosti tieto dva údaje zistili. Stopy po E. Černom sa museli dodnes v ZSSR zachovať, pretože po ňom ostalo deväť detí.

Poznámky

[1]Biografické údaje o E. Černom som čerpal z archívu mesta Banská Bystrica. Ide o pramene: krstný list, výročná správa rím. kat. gymnázia z roku 1894/95, osobná charakteristika k cestovnému pasu do Ruska.

[2]Rok vydania dvoch posledných publikácií je v 1. diele Encyklopédie Slovenska uvedený nesprávne.

[3]Porov.: prípis ministra č. 15574 z archív. mat. MBB.

[4]Porov.: Pešťbudínske vedomosti, roč. IX., 1869, č. 36 /druhý list/.

[5]Porov.: Z Banskej Bystrice do Moskvy. In: Pešťbudínske vedomosti, roč. IX., 1869, č. 35, 36, 37, 38, 39, 40.

[6]Porov.: PV, 1869, č. 36.

[7]Porov.: PV, 1869, č. 40.

[8]Tamtiež.

[9]Porov.: Zarubežnyje slaviane i Rossija, dokumenty archiva M. F. Rajevskogo, 40-80 gody XIX veka. Moskva, izd. Nauka 1975, s. 464-465. Slovenskú časť archívnych materiálov zostavili V. Matula a I. V. Čurkinová.

[10]Tamtiež.

[11]Porov.: Prípis podžupana zvolenskej župy z 19. 8. 1881, v ktorom žiada magistrát Banskej Bystrice o údaje o E. Černom, ktorý požiadal o vypustenie zo štátneho zväzku. Archív MBB.

O insitnom umení

Štefan Tkáč

Pozoruhodným a významným zjavom v dnešnom umeleckom svete je insitné umenie. Objavilo sa ako prejav, ktorý vyplynul z osobitného odrazu a kombinácie psychických a spoločenských momentov. Je produktom určitej sociálnej premeny. Jeho pôvod je už staršieho dáta, ale iba nedávno začalo vzbudzovať svetovú pozornosť. Právom sa preto vynára otázka, o čo a o koho tu ide, aké je tu tvorivé rozpätie, aký význam má táto tvorba pre súčasnosť, aký tu použiť názov.

Oblasť insitného umenia je teoreticky veľmi málo prebádaná, a preto ani jej terminológia nie je ustálená. Používajú sa tu rôzne názvy. Názov "naivné umenie" sa po prvý raz použil v terminológii výtvarnej kritiky v súvislosti s charakteristikou diela colníka Henri Rousseaua. Použil ho v Salóne nezávislých Guillaume Apollinaire vo svojom prívete, ktorý uverejnila Revue des Lettres et des Arts 1. mája 1908. Na označenie svojrázu tohto umenia používali sa aj ďalšie názvy: maliari prostého, čistého alebo svätého srdca; maliari citu; ľudoví majstri reali-

ty; súčasní primitívi alebo neoprimitívi a primitívi XX. storočia; nedeľní, sviatoční, laickí maliari; tiež "iní". U nás v súvislosti s medzinárodnou výstavou "Trienále insitného umenia" sa ujal termín "insitné umenie", odvodený z latinského slova "insitus" - vrodený, neštepený, prirodzený, pôvodný, úprimný, nepredpojatý ...

Je známe, že výtvarná tvorivosť je prirodzený spôsob vyjadrovania sa človeka od najstarších čias. Podobne ako predtým aj dnes sa vyskytujú ľudia, ktorí nemajú špeciálne výtvarné vzdelanie a svoju činnosť nepovyšujú na profesiu. Pociťujú však vlastnú, vnútornú potrebu tvoriť. Tejto svojej záľube venujú často pri veľkom odriekaní - vzácne voľné chvíle, ktoré sa pre nich stávajú dňom vysneného raja. Vzniká tak tvorba bez odbornej prípravy, pestované ako záujmová umelecká činnosť pre vlastné potešenie. Jej tvorcovia s mladistvým čistým srdcom sa neviažu na vlasť, neobmedzujú sa zemepisnou šírkou, podnebím, či prostredím, neregrutujú sa iba zo "zanedbaných" a "nevzdelaných" vrstiev. Tu totiž nerozhoduje vek, pohlavie, ani sociálne pomery, ale duševný stav tvorcu, určitá dávka tvorivej schopnosti a intenzita jeho tvorivej sily. Tvorcovia insitného umenia, žijúci intenzívnym bohatým vnútorným životom obyčajne v kruhu vlastných poznatkov, pozorovaní a tvorivých potrieb, líšia sa nielen dispozíciami alebo stupňom nadania, ale i druhom a váhou svojich vedomostí, skúseností a tvorivých znalostí. Svojráz tvorcov s nižšou intelektuálnou úrovňou spočíva práve v nepreniknuteľnosti ich osobnosti. Ostávajú nezmenení a nemení sa ani ich umenie. Naivnosť diela je výrazom naivnosti tvorcu. Pravda, sú aj takí insitní umelci, ktorí si zachovali autentickosť svojej umeleckej vízie, takže ich poznanie prechádza hustým filtrom svojráznej interpretácie. Individuálne predstavy, ktoré vytvárajú, deformujú si podľa

svojrázneho spôsobu chápenia a videnia.

Vzhľadom na uvedené skutočnosti insitné umenie je *obmedzené iba kreačným aspektom. Obmedzuje sa na jednotlivcov* osobitného talentu a vyjadrovacích schopností. Hlavným kritériom tejto tvorby podľa názoru sovietskeho akademika M. Alpatova je zvláštny talent: "Dielo týchto umelcov nie je dobré preto, že sa neučili, ale preto, že svoj talent boli schopní prejaviť v tvorbe".

Spoločnou črtou všetkých autorov insitnej tvorby sú bohaté zdroje psychična: sila imaginácie a tvorivá fantázia a vlastnosti veľkých majstrov: sviežosť, čistota, úprimnosť, večne trvajúci úžas a nekonečná radosť z objavovania. Nemusia preto dostávať transfúziu primárnej životnej energie, vlastnia ju nefiltrovanú. Vedia si uchovať sviežosť detských očí, čerstvosť srdca, vedia sa nájsť aj v raji detstva, kde majú znovu všetko pred sebou a znovu urputne *dobývajú svet, kde po výpravách nečaká ich už hojivá* matkina náruč, ale najkrajšie víťazstvo, odmena za ich vernosť. Toto "dieťa" ešte nerozumne nastavuje hruď v *boji za všetky svoje lásky, nenaučilo sa ešte prežúvať* cudzie hlúposti, vie byť ustavične prekvapované a radovať sa z nového, vie hodnotiť veci aj inak, než nakoľko sa ony dajú použiť. Všetko je u nich akosi odkliate čistotou a ľudskosťou duše tohto obyčajného človeka. Tak chápu, tak si do svojich pojmov a do svojich predstáv dobra a zla premietajú príbehy naši murári, poštári, roľníci a iní.

Insitní umelci riešenie svojich emócií a viery nachádzajú práve v sublimácii aktívnej tvorby, ktorá smeruje do inštinktívnej hry a do ovzdušia detstva. Tu sa objavuje človek v možnostiach jemu svojského, prirodzeného prejavu, t.j. za rešpektovania bytostných vnútorných síl. Tvorí z neodolateľnej vnútornej intuície, z prvotných pohnútok, z inštinktívnej nezištnej potreby pre vlastné

uspokojenie, z nezlomnej sily uspokojiť najmä túžbu po kráse a pravde. Je to svojské nutnosť späté s morálnym zmyslom. Tvorba je tu ako najvyššie oslobodzujúca sila. V nej je všetko zamerané na ľudské šťastie. Je tvorivým pôžitkom, napĺňujúcim život najvyššou krásou. Odveká ľudská túžba hrať sa, prerásť a realizovať sa, zakotviť v diele, niečím prežiť svoj život, upevniť, zachovať pred zabudnutím získanú pravdu o svete, o živote, získané skúsenosti, oživujúce nádeje a pod., je tou najautentickejšou realitou a hlavným zdrojom jeho sugescie. Tvorivý proces plynie tu voľným tokom poháňaným rozpútanou imagináciou, celkom spontánne, bez námahy, v úplne pôvodnom, neporušenom stave. Toto všetko sa zhoduje s ich pôvodným citom a znemožňuje akékoľvek predstieranie či náhradku. Nie je tu dovolené montovať to, čo v skutočnosti nevyrástlo. Insitní tvorcovia nepristupujú na sebaklamy. Je v nich primárna múdrosť. To, čo dynamizuje autorovu tvorivosť, neprichádza obyčajne zvonku. Je to vášeň a očarenie vyvierajúce z jeho vnútra. Každé jeho dielo je spredmetnený výraz osobnosti, výraz skutočného vzťahu k svetu svojich vlastných pocitov a presvedčení. Predovšetkým vzniká ako stelesnenie vlastného života, vlastnej idey, ktorá sa chápe ako dosiahnutie podstaty niečoho, čo sa stalo témou tvorivej práce. Preto skutočnosť nevyjadrujú tak, ako ju vidia pred sebou, ale ako ju prežívajú a poznajú, ako si ju predstavujú, preto sa stáva vecou predstavivosti. Dostáva prehodnotenie, spája sa s fantáziou, snom. Často sa v diele ukazuje, ako neviditeľný svet zasahuje do ľudských osudov, dostávajúc pritom viditeľnú podobu a zase reálny svet sa mení na fantastický. Tak ako za súmraku splývajú predmety so svojimi tieňmi, prelínajú sa tu zlomky reality so snom, skutočnosť dostáva rozprávkové črty, fantastická nevypočítateľnosť vládne namiesto zákonitosti tak

ko sa im v detstve premieňal obyčajný park na tajuplný es. *Toto husté a pritom jemné pletivo skutočnosti a fantázie sa navzájom nedá oddeliť, lebo oni sami nikdy nič sebe nedelili. Všetko sa tu prejavuje ako celok.*

Realita insitného umenia je pomerne bohatá. Viacmenej de o *rozprávkové premeny životných scenérií. Vrecia sa tu* otív detstva a lásky. Ovplyvnení kúzlom svojej ranej mladosti nachádzajú predovšetkým v prírode, ktorú akoby nijako nechceli rušiť, zaľúbenú zem. Oduševnení tou samou áskou pre matku prírodu skláňajú sa s tou istou pokorou aj k veciam veľmi jednoduchým, k veciam svojho srdca. A tak vznikajú kompozície všedných i sviatočných dní: práca, nedeľný život dediny vzdialený od hluku, svätky, pohreby, ale aj lunaparky, detinsky radostné ohňostroje, bujné, divoké veselie, prudká radosť, dynamika a bezstarostnosť slávnostných dní - to je svet, ktorý cítia neobyčajne čerstvo a spontánne. To je život chudobný i bohatý, ošúchaný i čistý, skutočný i zázračný a pritom tak nový, akoby naozaj predtým nejestvoval. Jeho existencia je veľmi významná vo vzťahu k autorovi, lebo práve ju zobrazuje. Hovorí sa, že keď Rousseau maľoval tropický námet, bol tak absolutne presvedčený o realite svojich exotických predstáv, že začal otvárať okná, aby načerpal čerstvý vzduch. Umelecká pravda spočíva v zhode toho, čo dielo prejavuje s autentickým svetom človeka, jeho presvedčením, spôsobom videnia, s vierou a očakávaniami. Ide tu teda v každom prípade o priamy neodvodený vzťah tvorcu ku skutočnosti, o ktorej sníva viac pravdivo ako prirodzene, o dotyk človeka s inými živlami, so zemou, t.j. s hlinou, hruďou, krajinou a so vzduchom. Nie naučené remeslo, ale vzťah autora *k predmetom, veciam a ľuďom a intenzita jeho tvorivej* sily tu určujú kvalitu prejavu a hodnotu diela.

Ako z predchádzajúceho vyplýva, v insitnom umení do-

minuje obsah, a nie forma. Tvorba je prostriedkom vyjadrovania autorových vnútorných zážitkov, a nie umeleckého vyznania. Tvorcu neviažu nijaké estetické normy, nijaké konvencie. Neusiluje sa dosiahnuť estetické hodnoty, nemá presný estetický zámer v tradičnom zmysle, neprijíma postoje "umeleckej hry", nie je to operovanie s ľubovoľne vybranými a zostavenými prvkami pre získanie určitého umeleckého efektu, lebo nejde mu o to, aby premohol kohokoľvek a čímkoľvek. Rešpektuje iba svoje bytostné vnútorné sily, svoj talent, realizuje svoju osobnosť, vyjadruje seba samého. Preto tvorí podľa svojich vlastných predstáv o umení, o technických spôsoboch a pod. Tvorí sa tak aj vlastná umelecká koncepcia. Nezačína prípravou, ale tvorbou. Tvorivý proces prebieha akoby v jedinom okamžiku - bez minulosti a budúcnosti. Tvorca je nebojácny, odvážny. Jeho invencia bez prestania vynachádza a vytvára akoby z vlastného rebra nové umenie. K umeleckým prostriedkom dospieva teda spontánne, vždy odznova. Neuvedomele objavuje bez predchádzajúcich podôb nové formy subjektívneho realizmu, nové prekvapujúce umelecké riešenia, ktoré vychádzajú bezprostredne z jeho vnútra. Zákony výstavby jeho kompozície vznikajú v samotnom procese vzájomných vzťahov umelca a zobrazovaného. Každý výsledok tvorby je podmienený celým komplexom drobných i veľkých príčin. Nemožno ich vždy rozpoznať. Sú to často podvedomé, alebo potlačené, transformované, sublimované ľudské želania, ktoré [redacted]ňujú a riadia ľudské konanie, a tak človek často "náhodou" nachádza, objavuje a uskutočňuje to, po čom bytostne túži, ale neuvedomuje si, že by to chcel, že by k tomu smeroval. Rodí sa to iba z nezaťaženej tvorivej radosti. Preto každý autor je svojský, má vlastný štýl. Tvorba svojím uspôsobením je dialógom umelca so sebou samým. Preto sa nedá hovoriť o špecifickosti štýlu insitného ume-

nia, ale o umeleckej výnimočnosti, objavnosti a originalite každého autora, ktorý je neopakovateľný vo svojej bezprostrednosti a výraznosti. Je tu teda štylistická rôznorodosť výsledkov vyjadrenia jednotlivých autorov, ktorá vyplýva z rozdielnych dedičných a psychických dispozícií, z rôzneho sociologického postavenia a iných faktorov, ktoré tu rozhodujú. Škála vyjadrovania v insitnom umení je preto bohatá a široká. Spoločný je tu iba pôvab, krása a naivita, ktorá je funkciou psychickej tvárnosti jednotlivých autorov. Naivnosť ako pozitívna hodnota, ako osobitný komponent vyššej vlastnosti neoznačuje jednotlivé zlomky či stránky diela, ale ho označuje ako jednoliaty celok. Kategória naivnosti ako jedna z estetických vlastností obsahuje citovosť, sviežosť invencie, rýdze, osobitné a vo svojej objavnosti tvorivé videnie sveta, prostotu, bezprostrednosť, čistotu úprimnosti prejavu, tajuplnú silu, ktorá vzniká z pôvodnej prvotnej štylizácie.

Z uvedeného vyplýva, že insitné umenie netvorí nijaký vyhranený umelecký smer. Neprináša ani estetický program, ani novú vyhranenú formu. Je to skupina javov, kde sotva možno jednoznačne hovoriť o spoločných kritériách. Má typický a výrazne individuálny charakter, bez tradície a štýlu. Odlišuje sa od všeobecne uznávaných konvencií. Cudzia mu je remeselná virtuóznosť, dokonalosť. Je to prirodzená svojbytná tvorba, kde ide o jadro umenia, o jeho prapôvodný význam, o umenie očistené od nánosu času a konvencií, o tvorbu nedefinovateľného poetična, nezainteresovanej emocionality.

Stále početnejší zástanci rehabilitácie insitného umenia sa regrutujú najmä z radov veľkých spisovateľov a umelcov, ktorí sa oduševňujú za umenie tohto druhu, lebo nachádzajú v ňom neznáme krásy. Okolnosti objavenia tohto osobného, časove neohraničeného umenia, súvisia s umelec-

kým prostredím Paríža. Záujem oň sa začal Henri Rousseauom /1844-1910/, "kniežaťom" samoukov výtvarnej poézie. Rousseau skúsil rôzne povolania. Okrem iného bol aj vyberačom daní. A práve podľa toho mu jeho objaviteľ, básnik Alfred Jarry, dal prímenie "colník". Maľovať začal roku 1885, a rok po tom už vystupoval v Salóne nezávislých. Keď Guillaume Apollinaire presadzoval obrazy colníka Rousseaua, nik nechcel veriť ani úprimnosti básnikovej viery v colníkovo umenie, ani estetickej hodnote výtvarných diel maliara. Tento objav vyludil úsmev na perách, ale súčasne privádzal do rozpakov. Rousseauov nástup mal však ďalekosiahly význam. V dejinách výtvarného umenia otvoril novú kapitolu.

Po Rousseauovi prichádzali ďalší insitní tvorcovia. Boli to vynikajúci maliari a básnici avantgardy z maliarskej metropole moderny - Jarry, Apollinaire, Picasso, Delaunay, Kandinský a ďalší, ktorí negujúc dovtedy platné kritériá hodnotenia priznali tvorbe colníka Henriho Rousseaua a niekoľkým ostatným ich pravé miesto. Akýmsi vstupom bola parížska výstava veľkej päťky /1928/ - Rousseaua, Séraphiny, Bauchanta, Bomboisa a Vivina pod kolektívnym názvom "Maliari svätého srdca". Kolekciu obrazov zo zbierky Georgesa Courtelina, prvého zberateľa insitnej maľby, zostavil Wilhelm Uhde. Po necelých desiatich rokoch v Paríži opäť realizovali výstavu pod názvom "Ľudoví umelci reality". Svoje práce na nej vystavovalo už osem autorov. Roku 1938 Múzeum moderného umenia v New Yorku usporiadalo expozíciu "Majstri ľudovej maľby". Expozícia obsahovala 170 diel od 23 umelcov. Pri príležitosti Svetovej výstavy v Bruseli roku 1958 konala sa veľká medzinárodná výstava naivného umenia. Po nej nasledovali ďalšie v mnohých európskych mestách. Okrem toho sa uskutočnilo nespočetné množstvo národných expozícií, skupinových i individuálnych výstav. Osobitnú sieň Národ-

ného múzea moderného umenia v Paríži vyhradili od roku 1948 "moderným primitívom". Rousseauove obrazy sú nielen v Louvri, v Puškinovom múzeu, či Ermitáži, ale aj vo všetkých väčších múzeách a vo svetových galériách. Zriadili sa i špecificky zamerané galérie. Vyšlo i mnoho teoretických a populárnych prác. To všetko urýchlilo istú "revolúciu", akýsi proces objavovania dosiaľ nepovšimnutých hodnôt. A tak sa s insitným umením dnes už stretáme takmer pri všetkých národoch.

V Československu sa o insitné umenie začali zaujímať roku 1919. Vtedy vyšla rozsiahla štúdia maliara a básnika Josefa Čapka "Maliari z ľudu". Roku 1928 v Prahe samostatne vystavoval Robert Guttman a roku 1937 bola tamtiež prvá výstava prác Aloisa Beera. Úvod do katalógu napísal Josefa Čapek. K insitnému umeniu sa vtedy priznali aj básnici František Halas, Karel Konrád, Vítězslav Nezval. Nezval je aj autorom našej prvej monografie o Henri Rousseauovi z roku 1937. Roku 1946 a 1947 mala Natália Schmidtová výstavu v Prahe a v Paríži. Mimoriadne veľký záujem o insitné umenie sa začal roku 1960. Vtedy v Bratislave a o dva roky neskôr v Prahe a v Martine prehliadka amatérskeho výtvarníctva na Slovensku po prvý raz umožnila množstvom vystavených prác názorne poznať slovenské insitné umenie. Roku 1963 bola v Brne veľká výstava - "Naivné umenie v Československu". Mala tri reprízy - v Slovenskej národnej galérii v Bratislave, v Národnej galérii v Prahe a tretiu v Ostrave. Roku 1965 vytvorilo sa v Slovenskej národnej galérii oddelenie insitného umenia. Jeho významnými akciami boli tri absolvované ročníky zatiaľ najväčších medzinárodných výstav v tejto oblasti "Trienále insitného umenia" v Bratislave.

Prvé trienále sa konalo od 26. augusta do 2. októbra 1966 v bratislavskom Dome umenia. Boli na ňom vystavené

diela insitného umenia z 22 štátov, pričom na inštalácii sa dodržal princíp národných kolekcií. Hlavným poznatkom z výstavy bol prekvapujúci rozsah insitnej tvorby na celom svete a skutočnosť, že nie je obmedzená na niekoľko centier - známych vďaka bohatej informatívnej a propagačnej publicistike - ale že je naozaj univerzálna, že sa vyskytuje tak v krajinách nerozvinutých, roľníckych, ako aj vysoko priemyselných, tak v prostredí mestskom, ako aj vidieckom. To bola podstatná korektúra do tých čias vládnúcej obmedzenej predstavy o rozlohe insitnej tvorby. Pri príležitosti prvého trienále konalo sa v Bratislave v dňoch 21. - 23. septembra 1966 vôbec prvé medzinárodné sympózium o tomto odvetví výtvarného umenia. Zúčastnili sa na ňom výtvarní teoretici z Československa, Juhoslávie, Poľska, Maďarska, Nemeckej spolkovej republiky a Belgicka. Úlohou sympózia bolo vymedziť základné pojmy v tejto oblasti, analyzovať vzťahy insitného umenia k iným výtvarným prejavom, preskúmať špecifickosť podmienok jeho vzniku v jednotlivých krajinách, ako aj súvislosti sociologické, etnografické, psychologické a historicko-umelecké. Sympózium sa malo vyjadriť i k novému označeniu tejto výtvarnej oblasti. Účastníci sympózia prijali navrhnutý termín "insitné umenie" vcelku kladne.

Na druhom trienále, ktoré sa konalo v septembri a októbri 1969 na Bratislavskom hrade, bolo zastúpených 21 krajín z Európy, Afriky, Severnej a Južnej Ameriky. Kolekcie jednotlivých štátov zostavovali národní komisári. Množstvo novoobjavených diel bolo opätovným dokladom toho, že insitné umenie žije svojím vlastným intenzívnym životom, nezávisle od toho, či si ho teória všíma alebo nie. Osobitnou zložkou druhého trienále boli dve výberové kolekcie. Jednou z nich bol súbor francúzskych autorov, ktorí sa stali klasikmi insitného umenia - Bauchant, Bombois, Déche-

ette, Rimbert, Séraphine, Vivence a Virin. Druhú kolekciu tvorili firemné štíty, obrázky na skle a tepané plechy z Nigérie. Medzinárodná porota trienále za najlepšie kolekcie výstavy uznala súbory z Holandska, Talianska a Kanady. Okrem toho udelila Cenu Colníka Rousseaua juhoslovanskému maliarovi Ivanovi Rabuzinovi, i ďalšie ceny za umeleckú, vedeckú, publicistickú a organizačnú prácu. V súvislosti s druhým trienále usporiadala Slovenská národná galéria výstavu "Elementy tvorivosti" ako súbor piatich expozícií: "Výtvarná tvorba detí", "Kresby žiaka Jureja Putnu", "Psychické zmeny a výtvarný prejav", "Kmeňové umenie Oceánie a Afriky" a "Ľudové výtvarné umenie na Slovensku". Táto výstava ukázala šírku a silu výtvarného prúdu plynúceho mimo brehov oficiálneho umenia, rozličné impulzy, pod ktorými jednotlivé prejavy vznikajú. Tento výber sústredil najmä materiál, ktorý mal pomôcť prehĺbiť poznanie spoločných a rozdielnych znakov jednotlivých odvetví a vzájomne ich rozhraničiť. Táto výstava bola aj dobrým podkladom pre druhé medzinárodné sympózium o insitnom umení.

Od 10. septembra do 10. októbra 1972 konala sa v Bratislave v poradí tretia medzinárodná výstava Trienále insitného umenia. Bola široko koncipovaná. Samostatnú časť tvorila monografická výstava nositeľa Ceny Colníka Rousseaua z predošlého trienále Ivana Rabuzina. Programovo koncipovaná výberová expozícia 3. trienále bola neobyčajne obsiahla a mnohotvárna. V zmysle dejinného hodnotenia insitného umenia boli tu retrospektívne predstavené výtvarné prejavy, ktoré dovtedy neboli predmetom odborného záujmu. K ich približnému akúmeniu a špecifikovaniu sme sa dostali skôr cez ich prítomnosť ako cez minulosť. Malý pohľad do histórie nám umožnil poznať zaujímavú oblasť - votívne umenie Portugalska, Španielska, Francúzska,

Švajčiarska a Slovenska. Trvalosť a jednotnosť ľudskej bytosti v rámci času a priestoru dokazujú vývesné štíty a terče, ktoré vznikali mimo historického umeleckého vývoja. Predhistória insitného umenia sa predstavila aj v maľbách z Etiópie. V Nigérii, krajine so starou tradíciou afrického kmeňového rezbárstva, zostala sila intuitívnej predstavivosti živá a tvorivá, čoho dôkazom bola expozícia zaujímavých diel. Na výstave veľmi zaujali aj náhrobné kríže, autorom ktorých bol rumunský umelec Ion Stan Patras. Za úroveň a výber jednotlivých národných expozícií, ktorých poslaním bolo objavovať nových autorov, boli zodpovední národní komisári usmerňovaní štatútom trienále. Tri ceny trienále za najlepšie národné kolekcie udelila medzinárodná porota ich zostavovateľom - národným komisárom z Brazílie, Francúzska a Poľska. Trienále vhodne dopĺňala aj po prvý raz konaná medzinárodná súťažná prehliadka 34 filmov, ktoré sa zaoberajú insitným umením. Ďalšou akciou usporiadanou pri príležitosti 3. trienále bola samostatná výstava českých a slovenských streleckých terčov z 18. - 20. storočia, ktorá dobre poslúžila aj sympozijným rokovaniam. Medzinárodné sympózium, ktoré sa konalo 11. a 12. septembra 1972, sústredilo sa na dva tematické okruhy: na historickú retrospektívu a na výtvarnoestetické problémy insitného umenia.

Všetky spomínané akcie pripravil Medzinárodný kabinet insitného umenia, ktorý sa zriadil roku 1971 pri Slovenskej národnej galérii ako študijné a dokumentačné stredisko pre výskum a popularizáciu insitného umenia. Veľkým prínosom pre túto činnosť bolo vlastné publikačné fórum vo forme bulletinu INSITA, ktorého 7 čísel vyšlo v štyroch jazykoch. Vydávanie bulletinu Insita bolo činom mimoriadne záslužným a chvályhodným, a to nielen preto,

že bol prvým tohto druhu na svete, ale že aj veľa znamenal pre poznávanie insitného umenia, ako aj pre riešenie jeho špecifickej problematiky vo všetkých krajinách. Vďaka tejto činnosti a z nej vyplývajúcim devízam sa na celom svete venovala veľká pozornosť insitnému umeniu ako plnoprávnemu fenoménu, ktorý natrvalo vošiel do dejín súčasného umenia. O našich výstavách nakrútili filmy mnohé televízne a filmové spoločnosti, zverejňovali sa hodnotiace recenzie, ba celé čísla odborných časopisov boli venované jednotlivým ročníkom trienále.

Insitné umenie na Slovensku

Insitná tvorba má v našej kultúre dôležité miesto, tvorí druhý prúd popri profesionálnom umení. Svojím invenčným a emotívnym bohatstvom ho dopĺňa a obohacuje novými hodnotami. Preto v kontexte súčasného umenia sa ukazuje stále naliehavejšou a dráždivejšou. Ale pri hodnotení insitného umenia treba prijať aj mimoumelecké kritériá. Ono totiž plní aj inú dôležitú spoločenskú funkciu. Jeho hodnota je tiež v úlohe, ktorú má v živote samotného tvorcu.

Keďže socialistická spoločnosť má - ako čítame v straníckych dokumentoch - "v tvorivej činnosti ľudí svoje najvlastnejšie, stále sa obnovujúce nevyčerpateľné zdroje", plnou mierou si váži ich tvorivé sily a osobné schopnosti. Vzhľadom na jej orchestrálne ponímanie života nedovoľuje zakrnúť ani jedinej ľudskej vlastnosti, ani jedinému zmyslu, ale poskytuje možnosti a priestor pre ich rozvoj. Lebo v našej spoločnosti nejde len o to, aby človek bol vzdelanejší a teoreticky schopnejší, ale ide predovšetkým o šťastnejších ľudí, bohatých svojimi vzťahmi,

pocitmi a zážitkami. A spoluúčasť na procese umeleckej tvorivosti zabezpečuje neustálu obrodu oných síl estetického a emocionálneho preživenia. Tvorba býva niekedy najvyššou hodnotou, zmyslom života. Neraz má aj kompenzačnú funkciu, uvoľňuje psychické napätie, nedocenenie, odcudzenie, lebo citovo obohacuje, prináša radosť z objavovania sveta, vytvára pocit naplnenosti života, pochopenie jeho najkrajších tajomstiev, podieľa sa na chvíľach, ktoré pretvárajú hodiny všedných dní na bezčasové sviatky. Spoluvytvára tak nový historický typ človeka tým, že mu otvára brány k jeho vlastnej tvorbe, že mu vytvára predpoklady tvoriť si z vlastných zážitkov svoj svet, že kladie každému talentovanému človeku do rúk poklad schopnosti žiť sám sebou, teda vytvára z človeka jedinečnú, nenahraditeľnú osobnosť. Ide tu vôbec o intenzifikáciu ľudskej schopnosti žiť, pracovať, vnímať, hrať sa, snívať a tvoriť, teda obohacovať ľudský život krásou, a tým násobiť rozmer nášho života.

Vzhľadom na uvedené významy existuje živná pôda pre toto originálne umenie. Zo slovenských insitných tvorcov najvýraznejšie sa dosiaľ prejavili ďalej uvedení piati autori.

Zuzana Vireghová /15. 11. 1885 - 23. 6. 1979/. Vychodila len základnú školu. Po smrti manžela umenie sa stalo doplnkom jej života, životnou potrebou. V jej prácach, plných baladickej poézie, nachádzame prostý pohľad na charakteristickú krajinu južného Slovenska. Dáva motívu hlboký zmysel, vyjadruje v ňom vzťah človeka ku krajine, svoj životný pocit. Mala samostatnú výstavu vo Východoslovenskej galérii v Košiciach. Vystavovala na medzinárodných výstavách v zahraničí i na Trienále insitného umenia v Bratislave.

Ondrej Steberl /23. 4. 1897 - 30. 11. 1977/. Prešiel

rôznymi povolaniami - robotník vo vinohrede, na stavbách, na železničnej trati, v továrni na čokoládové výrobky i na poľnohospodárskej farme vo Francúzsku. Od roku 1929 pôsobil ako poštár. Ako samouk začal maľovať už v mladosti, no jeho najplodnejšie tvorivé obdobie sa datuje od roku 1965. O. Steberl bol talent pôvodný, talent vlastného názoru. Jeho prejav je zvláštny, originálny. Svojimi dielami sa predstavil na významných výstavách a jeho vrodený samorastlý talent potvrdzujú aj mnohé domáce a medzinárodné ceny a uznania. Steberlove obrazy vlastnia naše i zahraničné popredné galérie a múzeá.

Štefan Siveň /28. 8. 1906/. Povolaním roľník. Už od mladosti vyrezával figúrky do betlehemov, s ktorými chodil po koledách. V šesťdesiatych rokoch začína vyrezávať plastiky väčších rozmerov, v ktorých sa plne prejavila jeho osobitosť. Zobrazuje pastierov, gajdošov, Jánošíkov, ženy s kravami, jazdcov na koni, úle a pod. Jeho plastiky vlastnia mnohé galérie a múzeá. Samostatné výstavy mal r. 1974 v Oravskej galérii v Dolnom Kubíne a v Tatranskej galérii v Hornom Smokovci. Vystavoval aj na mnohých medzinárodných výstavách.

Mária Žilavá /14. 8. 1909/. Povolaním domáca. Pôvodne začala pracovať s keramikou a až od roku 1966 vyrezáva v dreve. Z jej rezbárskeho diela, mohutných stĺpov, obyčajne vyrezávaných reliéfne zo všetkých strán, ozývajú sa symbolické formy archaických kultúr. Ide u nej o zhustenie znakov, zveličovanie, o akúsi karikatúrnu deformáciu, o zdôrazňovanie charakteristických stránok zobrazovaných predmetov. Mala mnohé samostatné výstavy. Svojou tvorbou sa zúčastnila aj na medzinárodných výstavách.

Julo Považan /9. 6. 1926/. Povolaním detský lekár. Maľovať začal ako 27-ročný. Pri jeho tvorbe sa snúbi intuícia s úvahou, dojmy so skúsenosťou, svet intelektuála

s človekom detskej prostoty. Vďaka takejto syntéze dospel k osobitnej považanovskej estetike, ktorá zodpovedá jeho životnej situácii. Svoju umeleckú tvorbu prvýkrát prezentoval na medzinárodnej výstave Trienále insitného umenia v Bratislave roku 1972. Zúčastnil sa aj mnohých zahraničných výstav. Prvú samostatnú výstavu mal r. 1977 v Bratislave. Jeho diela vlastnia mnohé galérie a múzeá.

Niektoré aspekty československého literárneho kontextu

Miloš Tomčík

Na začiatku opätovného rozmachu komparatistiky koncom päťdesiatych rokov /v medzinárodnom i domácom meradle/ sa zrodilo úsilie o nový pohľad na problematiku vzťahov medzi českou a slovenskou literatúrou. Vyplynulo to jednak z aktuálnych kultúrnopolitických potrieb, jednak z práce na Dějinách české literatury a na Dejinách slovenskej literatúry. Z obidvoch vedeckých centier vyšla teoretická iniciatíva, aby sa preskúmali staršie výklady vzťahov medzi našimi literatúrami. Išlo o prekonanie jednak teórií o národnej jednote českej a slovenskej literatúry, jednak o odstránenie názorov, ktoré nepripúšťali vzájomnú komunikáciu medzi týmito dvoma slovanskými štruktúrami.

Štúdie, ktoré vychádzajú z marxistických metodologických zásad, rešpektujú národnú svojbytnosť českej a slovenskej literatúry ako samozrejmú a prirodzenú vec. Zdôrazňujú špecifické vlastnosti obidvoch slovanských kultúr aj ich spoločné tradície, úlohy a ciele. Z českej strany odznel o tom koncom päťdesiatych rokov takýto názor: "Ke vzájemným vztahům patří v historii české literatury

také vztah k literatuře slovenské. Ten je však zcela jiného rázu než vztahy k literaturám jiným: jde tu o nejužší a nepřetržitou souvislost celých dvou národních kultur, z nichž každá je nemyslitelná bez stálé přítomnosti druhé; i když jednou se jevil silnější vliv kultury české na Slovensku a jindy opět slovenské v zemích českých, je povinností literární historie počítat s ním na obou stranách, jako s nepřetržitým!" /Dějiny české literatury I, Praha 1959, s. 9/.

Slovenská literárna veda reagovala kladne na túto myšlienku. Na začiatku šesťdesiatych rokov rozpracovala otázku československého literárneho kontextu /Stanislav Šmatlák, Karol Rosenbaum/. Prišla aj s alternatívnym pojmom československého literárneho spoločenstva ako historickej i súčasnej kategórie, ktorá má vyjadrovať národnú dvojčlennosť a svojbytnosť našich literatúr a ich spoločné vnútorné väzby ideovej a estetickej povahy /Mikuláš Bakoš/. Základné pojmoslovie z tejto oblasti /integrácia, diferenciácia, komplementarizácia/ je doteraz platné a ukazuje sa ako vhodný prostriedok na vedeckú interpretáciu vzťahov medzi českou a slovenskou literatúrou. Umožňuje chápať obidve literatúry ako rovnocenné slovesné štruktúry, medzi ktorými prebieha obojstranná interakcia: v smere česko-slovenskom; i slovensko-českom. Nové poňatie československého literárneho kontextu alebo československého literárneho spoločenstva ako objektívnej a historicky premenlivej kategórie jednoznačne prekonáva názory zo starších období, keď sa slovenská literatúra považovala vo vzťahu k českej literatúre len za recipujúcu, teda ovplyvňovanú, ale nie za aktívne pôsobiacu. Toto nové stanovisko otvorilo zároveň cestu k tomu, aby sa mohla slovenská literatúra konfrontovať ako samostatná slovesná štruktúra s medziliterárnymi celkami i

so svetovou literatúrou, a to aj bez českého sprostredkovania.

Predpoklady porovnávacieho výskumu slovenskej
a českej literatúry

Pojem literárnovednej komparatistiky má svoje miesto predovšetkým tam, kde sa riešia teoretické a historické otázky vo vzťahoch medzi literatúrami, ktoré vstupujú, povedzme, do nášho literárneho povedomia, alebo do povedomia iných národov, pomocou prekladov a ktoré sa svojou povahou i náplňou zúčastňujú ako vedúce fenomény pri formovaní väčších medziliterárnych celkov alebo svetovej literatúry. Napriek tomu, že je to tak, nemali by sme sa vzdať možnosti pokúsiť sa aspoň naznačiť, že aj pri výskume vzťahov medzi českou a slovenskou literatúrou sa dajú uplatniť niektoré aspekty metodologických postupov literárnovednej komparatistiky. Domnievame sa, že to platí rovnako o starších vývinových obdobiach oboch našich národných slovesných kultúr, ako aj o ich súčasnej etape, ktorej začiatok spájame s periodizačným zlomom okolo rokov 1944-1945.

Ak naznačujeme prípadnú aplikáciu všeobecnej teórie literárnovednej komparatistiky, ktorú - mimochodom - nepovažujeme za osobitný metodologický systém literárnej vedy, ale za jej prirodzenú súčasť, i na výskum vzťahov medzi slovenskou a českou literatúrou, nechceme natiahovať túto špecifickú problematiku na Prokrustovo lôžko normatívnych poučiek a teórií, ani sa tváriť, že prichádzame s niečím, čo tu ešte nebolo. Ide nám o domýšľanie niektorých otázok, ktoré sa už dávnejšie vyskytli v oboch národných častiach našej literárnej vedy a ktoré nadobudli aktuálnosť najmä v marxistickej etape jej vývinu. Domýšľať znamená v tomto prípade vlastne pokračovať ďalej v úvahách, ako vedecky prehlbovať po-

hľad na súvislosti medzi českou a slovenskou literatúrou, ako tieto veci postaviť na objektívnu platformu tak, aby sme tu vylúčili staršie nedorozumenia, motivované často viac národnoemocionálnymi postojmi, než objektívnym poznaním konkrétneho materiálu.

Do takýchto úskalí sa dostávali najmä literárni historici pozitivistickej orientácie. Hoci nemožno podceňovať ich rozsiahlu výskumnú /v podstate faktografickú/ činnosť, a ani sa jej nemožno vzdať, spočívala ich materiálová príprava pri konfrontácii českej a slovenskej literatúry na labilnej metodologickej koncepcii. Alebo lepšie povedané: ich pohľad na fakty sa nekryl s objektívnymi zákonitosťami vývinového procesu jednej i druhej literatúry, nevystihoval ich dejinný pohyb a ich dejinný zmysel. Na takúto situáciu reagoval už koncom tridsiatych rokov Mikuláš Bakoš slovami: "Problém literárnych vzťahov československých v literárnohistorickom skúmaní sa dosiaľ nešpecifikoval; ostávalo sa pri konštatovaní jednotlivých prípadov "vplyvov", "filiácií" a pod. My si však musíme postaviť problém zásadne a položiť si otázku, aký význam pre vývin slovenskej literatúry mali príklony k literárnemu vývinu českému". /Mikuláš Bakoš, K problematike vzťahov literatúry slovenskej a českej. Jednota 2, 1938, č. 6. In: M. Bakoš, Literárna história a historická poetika, Bratislava 1973, s. 151/.

Tento Bakošov postulát nebol koncom tridsiatych rokov ojedinelý. Okrem neho sa vyskytli aj ďalšie názory na danú problematiku. Hoci neboli z metodologickej stránky tak jednoznačne formulované /napr. Alexander Matuška vo svojom článku Česká a slovenská literatúra v časopise Přítomnost r. 1938; teraz v knihe Pre a proti, Bratislava 1956, s. 114-115/, bolo z nich zjavné, že ich autori rezignovali na stotožňovanie českej a slovenskej litera-

túry, ako to bolo v pozitivistických prácach, ale aj na ich apriórne oddeľovanie. Pravda, konkrétnejšie výsledky z týchto názorových tendencií, vyplývajúcich z úsilia o adekvátny historický výklad látky, ešte bezprostredne nerezultovali. Bakošovo naliehanie na vedecky jasné hodnotenie vzťahov českej a slovenskej literatúry sa výraznejšie aktualizovalo až na rozhraní päťdesiatych a šesťdesiatych rokov. Teda v našej súčasnosti.

V tomto období sa opätovne obnovil záujem o literárnu komparatistiku. A to rovnako v Sovietskom zväze /Dionýz Ďurišin napísal vo svojom autoreferáte doktorskej dizertačnej práce Teória literárnej komparatistiky toto: "... nemožno obísť význam, aký mal pre rozvoj komparatistiky predovšetkým IV. medzinárodný kongres slavistov v Moskve r. 1958. Na moskovský kongres bezprostredne nadväzovala bohatá diskusia v Sovietskom zväze roku 1960. Mnohé z početných referátov, ktoré tu odzneli, našli svojou povahou a poznávacou hodnotou konkrétny ohlas v porovnávacej praxi". Teória literárnej komparatistiky, Bratislava 1975, s. 5/, ako aj vo Francúzsku, v Spojených štátoch amerických, v Nemecku a podobne. Takmer súbežne s tým, ako sa prekonávala voľakedajšia nedôvera voči komparatistike, či už z hľadiska tradícií, aké založil Alexander Veselovskij, v Nemecku Wilhelm Scherer, vo Francúzsku Paul van Tieghe, začalo sa u nás stále viac uvažovať o potrebách konfrontácie starších a novších dejín slovenskej a českej literatúry. Okrem nových vedeckých statí sa to prejavovalo i v úsiliach o kreovanie českej slovakistiky a na druhej strane v stimuloch, ktoré prichádzali zo slovenských vedeckých centier pri základných charakteristikách československého literárneho kontextu. V tejto súvislosti napísal Stanislav Šmatlák, že "existencia československého literárneho kontextu je vskutku objek-

tívnou historickou skutočnosťou" a že je to jav "vnútorne protirečivý, ako vzťah nesený dynamikou ustavičného dialektického napätia medzi týmito literatúrami, napätia, ktoré pôsobí nielen na premenlivosť samého československého literárneho kontextu, ale aj na vnútornú vývinovú dynamiku každej z obidvoch literatúr osobitne". /Stanislav Šmatlák, O vzájomných vzťahoch českej a slovenskej literatúry, Slovenské pohľady 78, 1962, č. 10, s. 14-21/.

Začiatkom šesťdesiatych rokov sa v literárnej vede a v literárnej kritike nechápalo ešte skúmanie vzťahov medzi českou a slovenskou literatúrou ako problém literárnej komparatistiky. Pravda, virtuálne súvislosti tu už boli. Vychádzalo sa predovšetkým z aktuálnych potrieb súdobej socialistickej literatúry, a zdôrazňovalo sa, aby v podmienkach postupného ekonomického, politického a kultúrneho vyrovnávania českého a slovenského národa došlo aj k ideovému a estetickému zblíženiu ich literatúr. Pri posudzovaní daných otázok sa pracovalo s pojmom integrácia, diferenciácia a komplementarizácia. /Autorom týchto pojmov je Stanislav Šmatlák/ Pomocou týchto kategórií sa už dali dobre a primerane vystihnúť zmeny, ktorými prešli naše literatúry, či už v smere spoločných cieľov, alebo ich etnickej špecifickosti a nakoniec aj ich vzájomného dopĺňania sa. Takto sa utvorila primeraná platforma na zvedečtenú konfrontáciu českej a slovenskej literatúry, čím sa vychádzalo v ústrety jednak spomínaným postulátom z konca tridsiatych rokov, jednak sa tieto otázky dostávali postupne - cieľavedome i mimovoľne - na pozície komparatistických literárnovedných postupov. O tom svedčí niekoľko článkov a statí, v ktorých sa pristúpilo k prvým pokusom o analýzu a porovnávanie konkrétnych literárnych diel alebo celého súvislého prúdu určitého literárneho druhu českej a slovenskej literatúry

/napr. štúdie Viktora Kochola o prekladoch niektorých *slovenských klasických a moderných* diel *do češtiny*, články Karola Rosenbauma a z nich najmä Skutočnosť a cieľ v Slovenských pohľadoch 77, č. 2, s. 1-5 atď./.

Na štúdiách o československom literárnom kontexte zo začiatku šesťdesiatych rokov je zaujímavé jedno: podnetom k ich vzniku bola aktuálne problematika súčasnej literatúry; v rozbore materiálu sa však autori vracali do minulosti, keď osvetľovali rozličné aspekty československej literárnej vzájomnosti alebo československého literárneho spoločenstva na romantizme /Mácha a Slovensko/, realizme /Hviezdoslav a Vrchlický/ atď. Takáto tematická a pracovná orientácia našich výskumov v oblasti vzťahov medzi slovenskou a českou literatúrou je v zhode so súčasným zacielením literárnovednej komparatistiky, kde nadobúda stále významnejšie miesto historický prístup k látke. Ak ešte pred niekoľkými rokmi boli snahy o vyčlenenie komparatistiky z literárnej vedy a o priznanie jej osobitného metodologického štatútu, v súčasnosti sa znova prízvukuje používanie objektívnych metód literárnej vedy, pravda, s tým cieľom, že komparatistika má prispieť k hlbšiemu poznaniu genetickej a typologickej podstaty literárneho javu, k odhaleniu špecifických zvláštností vývinového procesu jednotlivých národných literatúr a nakoniec k zovšeobecneniu týchto javov ako výrazu nadnárodných alebo medziliterárnych celkov až po svetovú literatúru. Princíp historizmu, nech už ide o posudzovanie dvojstranných alebo mnohostranných vzťahov medzi literatúrami, umožňuje vidieť veci v konkrétnej podobe a vo vývinovej následnosti. Toto hľadisko má svoje miesto - a je dôležité rešpektovať ho - aj pri posudzovaní vzťahov medzi českou a slovenskou literatúrou v celom ich vývinovom rozpätí.

V nijakom vednom odbore by sa nemali pri analýze materiálu používať apriórne schémy. To sa vzťahuje i na literárnovednú komperatistiku ako všeobecnú teóriu, ale zároveň aj na takú špecifickú jej zložku, ako je posudzovanie dvoch jazykovo a etnicky blízkych literatúr. Hoci aj v takomto prípade sa dá použiť celá škála metodických postupov kontaktového a typologického charakteru, nemalo by sa tu zabudať na javy, ktoré sa v iných súvislostiach nikde nevyskytujú. Vo vzťahoch etnicky blízkych národov, najmä takých, ktoré žili alebo žijú v jednom štátnom spoločenstve, ktoré majú mnoho styčných bodov v dejinách i v kultúrnej histórii, ktoré v určitých obdobiach používali jeden spisovný jazyk, treba veľmi citlivo skúmať, ako sa v nich uplatňoval integračný a diferenciačný proces a aké boli, alebo sú etapy jeho premien.

Konštituovanie predmetu z hľadiska výskumu vzťahov medzi slovenskou a českou literatúrou

Každý porovnávací postup predpokladá konfrontáciu dvoch ucelených javov, alebo štruktúrnych celkov. Pokiaľ ide o literárnovednú komparatistiku, tu sa pracuje s porovnávaním rozličných literárnych celkov od autora, diela, smeru, prúdu až po celé štruktúry národných literatúr či už v zmysle typologických analógií alebo typologických rozdielov. Až do roku 1945 nebol jasný predmet výskumu československého literárneho spoločenstva, čím sa apriórne vylučovala možnosť čo len nadhodiť v tejto oblasti metodiku literárnovednej komparatistiky. Literárni historici, ktorí stáli na ideovej platforme jednotného československého národa, a tým aj jednej československej literatúry, apriórne vylučovali etnickú, a tým aj estetickú dvojčlennosť slovenskej a českej literatúry. Ani predstavitelia autarkistických kultúrnych tendencií si nedávali takéto otázky, pretože nechceli pripustiť spo-

ločné znaky vo vývine českej a slovenskej literatúry.

Keď sa pozeráme na túto situáciu spätne, prichádzame k názoru, že predmet komparatistického výskumu vo vzťahu českej a slovenskej literatúry sa začal vyjasňovať až po roku 1945. V tomto roku vstúpil český a slovenský národ do obnoveného štátneho spoločenstva na princípe národnej rovnosti a rovnoprávnosti, čím sa z každej stránky uznala aj svojbytnosť slovenskej a českej národnej kultúry s celým ich dejinným obsahom a novými úlohami do budúcnosti. Týmto dejinným faktom začala žiť vedľa seba aj česká a slovenská literatúra - to sa, pravda, vzťahuje aj na iné druhy umenia a na celú kultúru - ako na dve ideovoestetické štruktúry, ktoré niesli v sebe síce dávny odkaz vzájomnej blízkosti, ale ktoré si museli znova ozrejmovať a osvetľovať svoje poslanie a zmysel. Slovenská literárna veda splnila časť tejto úlohy už na stránkach povstaleckej tlače, keď "oživila" v niektorých statiach napr. odkaz Šaldovej kritiky /články Alexandra Matušku, Jozefa Felixa a Michala Chorvátha v Novom slove/ a určovala slovenskej spisbe nielen povinnosti voči vlastnej spoločnosti, ale ju duchovne zapájala aj do nadnárodných celkov.

Tieto historické okolnosti stimulujú do značnej miery aj metodiku literárnovednej komparatistiky. Pred niekoľkými rokmi sa tu vyskytovali viaceré jednostrannosti, keď pod vplyvom oprávnenej kritiky tzv. vplyvológie sa zdôrazňoval na prvom mieste len výskum typologických súvislostí medzi literatúrami. V takýchto okolnostiach Slavomír Wollman napísal: "... typologickosť nech je akokoľvek chápaná, objaví sa až vo výsledkoch a nesmie sa materiálu vopred vnucovať, rovnako ako nemožno apriórne tvrdiť, že dva podobné slovesné javy sú späté genetickou súvislosťou alebo priamym kontaktom, recepciou, vplyvom". /S. Wollman, Příbuznost, recepce, samovznik a jejich

podmíněnost. Slavia 40, 1971, s. 603-617/.

Dnes sa žiada komplexný metodický postup, zahrnujúci v sebe rovnako prípravu materiálu, ako aj prieskum genetických, kontaktových a typologických súvislostí. Toto by sa malo uplatniť i pri štúdiu vzťahov ktoréhokoľvek obdobia českej a slovenskej literatúry, ktoré literárna komparatistika označuje ako biliterárne vzťahy. Ba možno práve tu je analýza podmienok národnej špecifickosti literatúry, spoločenskej a kultúrnej atmosféry, v ktorej sa umenie rozvíja, ešte závažnejšie ako pri konfrontácii slovesných štruktúr, kde hľadisko národnej zainteresovanosti nie je také naliehavé.

Keby sme na slovenskej a českej literárnej problematike skúmali iba objektívne slovesné artefakty a navzájom by sme ich v zmysle umeleckej typológie konfrontovali, vzdali by sme sa bohatého a protirečivého materiálu, ktorý dokumentuje napr. povojnovú situáciu a naznačuje, že síce vzťahy medzi českou a slovenskou literatúrou sa začali rozvíjať po roku 1945 na novej základni, ale že v chápaní danej problematiky hrali ešte stále závažnú úlohu rezíduá minulosti. Nemáme ešte z tejto oblasti poruke celú bibliografiu zo slovenskej a českej tlače. No už to, čo je k dispozícii, svedčí o tom, že princíp národnej rovnosti a rovnocennosti bolo treba znovu a znovu interpretovať a vnášať ho do vedomia ľudí ako princíp protikladný vnútornému charakteru prvej republiky. Z tejto stránky vykonal dielo stále nedoceneného historického významu Laco Novomeský. Azda niet v Československu jedného kultúrnopolitického a umeleckého pracovníka, ktorý by sa bol medzi rokmi 1945-1948 tak často vracal k výkladu nového vzťahu Čechov a Slovákov, ako práve on. Pre Novomeského bolo a je Slovenské národné povstanie jednak udalosťou, ktorá viedla k dovŕšeniu konštitúcie slovenského národa

v duchu jeho pokrokových tradícií, ale aj "iniciálkou dejín obnovenej Československej republiky". Je známe, že Novomeský používal - už v rokoch prvej republiky i po oslobodení - vo svojich úvahách o československých vzťahoch aj literárnu argumentáciu. Charakterom svojho diela, svojho myslenia, ba i miestami svojho pobytu v Čechách a na Slovensku bol "dvojdomým" spisovateľom.

Aj táto okolnosť nás vedie k tomu, že jeho názory môžeme považovať za podnety pre konfrontáciu povojnovej slovenskej a českej literatúry, za impulzy pre tvorbu jej špecifickej metodiky. Všimnime si, ako Laco Novomeský vysvetľoval československú vzájomnosť roku 1947 a ako vo svojej úvahe spájal politické fakty s faktami kultúrnymi a literárnymi: "Často sa nás ľudia spytujú, najmä na českej strane, aký zmysel má československé spoločenstvo, keď vylučujeme z neho myšlienku národnej jednoty a nepriznávame mu ďalšiu oprávnenosť. Odpovedáme im, že tiež práve tento zmysel - zmysel rušného zápolenia Čechov a Slovákov, národa s národom, rovného s rovným.

F. X. Šalda v jasnozrivej úvahe o poslaní československého spoločenstva dávnejšie vyslovil tézu o dvojpolárnosti pri každom významnejšom čine, pri tvorbe diel rozhodujúceho významu, pri všetkom napredovaní. Pozoruhodné a plodné javy v živote nie sú osamotené. Sú výslednicou vzájomného pôsobenia. To platí aj o našom spoločnom živote, o jeho zmysle a vývoji, ktorý chceme, aby bol plodný pri plnom zachovaní osobitosti jedného i druhého národa." /L. Novomeský, Zväzky a záväzky, Bratislava 1972, s. 103./

Laco Novomeský ovplyvňoval svojimi názormi kultúrnu i literárnu obec. Pokiaľ ide o postoj k českej kultúre, rozptyľoval akékoľvek obavy, že by sa po oslobodení mohlo na Slovensku v správe kultúrneho, vedeckého, školského,

umeleckého diania myslieť na nejaký novodobý druh kultúrnej autarkie. A v postoji voči otvoreným alebo skrytým domácim separatistickým tendenciám jednoznačne zdôrazňoval, že národný princíp kultúry, založený na pokrokových a revolučných tradíciách nemá nič spoločné s jednostranným a do seba uzavretým nacionalizmom. Takáto koncepcia československej otázky stala sa východiskom aj pre literárnu históriu a kritiku, pre redakčnú prax a program časopisov a pod. Príznačné je tu stanovisko nášho najstaršieho literárneho časopisu Slovenských pohľadov. Na stránkach tejto revue sa dajú sledovať všetky základné obdobia vývinu vzťahov medzi českou a slovenskou literatúrou od polovice minulého storočia až po súčasnosť. Andrej Mráz napísal už do 1. čísla Slovenských pohľadov z roku 1946 rozsiahlu stať pod názvom Česká a slovenská literatúra. Podal v nej historický pohľad na vývin tejto problematiky, ale nastolil v nej hlavne aktuálne úlohy spoločného súžitia českej a slovenskej literatúry ako plodného a tvorivého dialógu. Takmer s proklamatívnym vyhlásením napísal: "Do nových pomerov vstúpili sme s odhodlaním a presvedčením, že medzi našimi snahami nebude viac nedorozumení a katastrofálnych ťažkostí. Že náš najužší kontakt a najopravdivejšie spojenie neprinesie nič mýliaceho a nič škodiaceho ani pre jednu stranu ... na slovenskej strane pociťujeme a poznávame, že tvorivé zbližovanie našej literatúry s českou je veľmi pozitívnym činiteľom slovenských literárnych snažení." /Slovenské pohľady 62, 1946, č. 2, s. 1-9./

Funkcia recepcie vo vzťahoch medzi slovenskou a českou literatúrou

Do sféry kontaktových a typologických vzťahov medzi dvoma alebo viacerými literatúrami spadá aj aktivita čitateľského publika. Pokiaľ ide o Slovensko, jeho účasť

na recepcii českej kultúry má svoje dávne tradície. V tejto oblasti treba rozlišovať jednotlivé historické etapy, a najmä rozlišovať situáciu pred rokom 1918 a po ňom. Pred vznikom Československa existovali len nepriame a nesystematické prostriedky prístupu slovenskej verejnosti k českej kultúre. Napriek tomu aj v tomto období sa zachovala kontinuita vzájomných stykov v tejto oblasti.

V dvadsiatych a tridsiatych rokoch nášho storočia boje už čitateľská základňa v Československu dosť široká a v niektorých spoločenských vrstvách sa utvárali priaznivé podmienky na rovnomerné prijímanie českej a slovenskej literatúry. Najmä na Slovensku mala česká kniha pomerne široký konzumentský priestor. Tento pojem treba však špecifikovať. Vzťah publika k umeniu je motivovaný viacerými sociopsychologickými zložkami a vkusová základňa spoločnosti je vždy neobyčajne členitá podľa vertikálnych /generačná skladba publika/ i horizontálnych zreteľov /napr. triedna štruktúra spoločnosti, skupinové kultúrne záujmy, súvislosti medzi zamestnaním a literárnym vkusom a pod./. Staršie konkretizácie umeleckého diela vo sfére umeleckého - v našom prípade literárneho - povedomia sa už dnes dosť ťažko rekonštruujú. Nemýlime sa však, keď s určitosťou povieme, že v medzivojnovom období sa na Slovensku stretávali s priaznivým ohlasom najmä avantgardné - svojím zmyslom socialistické prúdy českej literatúry a českého umenia. O tejto skutočnosti máme nepreberné množstvo osobných vyznaní súčasných spisovateľov a kritikov. /Ján Kostra napísal napr.: "Wolker svojím materialistickým hodnotením javov prenikavo zasiahol najmä na Slovensku do myslenia aspoň časti literárnej mládeže, zbavujúc ho metafyzických záťaží." Štafeta, Antológia českej modernej poézie, Bratislava 1960, s. 20/, ďalej nám tu poskytujú hodne faktov literárne časopisy /Svojet, Mladé Slovensko,

Dav, Mladé prúdy, Slovenské smery, Elán atď./ a dnes, pokiaľ sa zachovali, už len vzácne zvyšky zápisníc študentských samovzdelávacích krúžkov na stredných školách.

Pretože sa mladí spisovatelia grupovali práve z tohto prostredia, dochádzalo jednak k určitej konvergencii medzi zacielením mladej českej a slovenskej literatúry, jednak k analogickej vkusovej orientácii mladého českého a slovenského publika /napr. vzťah k Osvobozenému divadlu, k Burianovmu D 34, záujem mladých slovenských výtvarníkov o české moderné umenie atď./. Styky s Prahou a inými strediskami českej kultúry pôsobili na pomerne rýchlu diferenciáciu vkusovej základne slovenskej verejnosti, čím sa prehlbovali nároky i na domácu tvorbu. Takéto úsilia sa s porozumením akceptovali aj na českej strane. Na Kongrese slovenských spisovateľov v Trenčianskych Tepliciach roku 1936 o tom povedal Josef Hora: "My v Prahe nechceme, aby Slováci boli ako Česi. My si naopak prajeme, aby slovenská literárna vetva bola čímsi iným, čím my nemôžeme byť. Medzi nami sú rozdiely citové, tvarové, tradičné, ale to, čo nás spojuje, je vzájomná dôvera v rozmach českej a slovenskej literatúry. Na Slovensku vidíme, že porastie nová kultúra, ktorá obohatí tak literatúru českú, ako aj slovenskú." /Slovenské smery 5, 1937/38, č. 6./

Vzťah, ktorý si utvorili pokrokové skupiny slovenskej literatúry a slovenského publika k českej kultúre, k umeniu a vede /napr. špecifické postavenie štrukturalizmu ako prostriedku zvedečťovania literárnej histórie oproti pozitivizmu a pod./, pôsobil pozitívne aj cez druhú svetovú vojnu. Nakoniec sa tieto skúsenosti ukázali ako vhodnou východiskovou platformou na obnovenie československej kultúrnej a literárnej spolupráce po oslobodení. Táto spolupráca mala opäť oporu najmä medzi mladými skupinami, ktoré sa usilovali prekonať niektoré antagonistické posto-

je predchádzajúcich generácií a prispieť k formovaniu novej etapy československého kultúrneho kontextu.

Do rámca komparatívneho štúdia literatúry patrí aj problematika tzv. zdomácnených spisovateľov v druhom spoločenskom a kultúrnom prostredí. Prihliadali sme na tieto otázky a špecifikovali sme ich miesto v kontaktových súvislostiach medzi slovenskou a českou literatúrou. Naša literárna veda používa pojem "dvojdomých spisovateľov". Ide tu o obrazné pomenovanie skutočnosti, keď napr. slovenský literárny pracovník sa aktívne zúčastňuje na českom literárnom dianí a naopak. Takáto vzájomná účasť na rozvíjaní obidvoch národných kultúr je dávneho historického dáta.

Naznačili sme v tejto stati niektoré aspekty z hľadiska výskumu československého literárneho kontextu. Do detailov sme sa nemohli púšťať, avšak z poznámok, ktoré sme tu uviedli, vysvitá, že slovenská a česká literatúra prešli vo svojich vzájomných vzťahoch rozličnými vývinovými fázami. Obidve tieto slovesné kultúry vyjadrujú vo svojom vnútornom organizme príznaky kontinuity i diskontinuity. Tieto zložky sa vzťahujú aj na vzájomnú interakciu slovenskej a českej literatúry, a tým aj na formovanie československého literárneho spoločenstva.

Rozhlas na Slovensku

Jozef Vatrál

V roku 1920 sa začalo prvé pravidelné rozhlasové vysielanie v USA a o dva roky neskôr aj v ZSSR, Veľkej Británii, Francúzsku a Dánsku. K týmto piatim krajinám sa pripojilo Československo 18. mája 1923, keď sa ozvalo prvé oficiálne rozhlasové vysielanie z Prahy.

V priebehu dvadsiatych rokov sa rozhlas v Československu pomerne rýchlo udomácnil ako nový prostriedok šírenia masovej informácie a propagandy, ale aj vzdelávania, výchovy a zábavy. Mnohotvárne poslanie rozhlasu však ešte zďaleka nebolo jasné. V prvom čísle vestníka Rádiojournal roku 1925 sa písalo: "Po ukončení pokusného štádia má rozhlas možnosť ísť dvojakou cestou: buď sa stane šíriteľom správ a lacnej ľudovej zábavy a splní svoju úlohu podobne ako kinematograf, alebo sa dá cestou ďaleko ťažšou, ale záslužnejšou, aby sa stal za niekoľko rokov platformou umenia, akú ani netušíme ...".

Od 1. septembra 1924 začalo vysielať štúdio v Brne. Domáci pojem "rozhlas" sa začal využívať v rokoch 1925-1926. Dňa 18. júla 1926 sa ozvalo v éteri prvé "Haló -

Bratislava vysiela pokusne na vlne 300 metrov" z improvizovaného štúdia vo vládnej budove v Bratislave. S pravidelným každodenným vysielaním začal bratislavský rozhlas 23. októbra 1926. Prvé slovenské pokusné rozhlasové vysielanie sa uskutočnilo už 20. a 22. decembra 1925 z Haniska pri Košiciach, ale pravidelné vysielanie začalo štúdio Košice až 17. apríla 1927. Konečne od 1. júla 1929 vysielalo aj štúdio Moravská Ostrava. Od konca februára 1927 už jestvovalo simultánne vysielanie, t. j. možnosti vzájomného zapájania všetkých československých rozhlasových staníc.

Rozhlasové vysielanie bolo v rukách Rádiojournalu, "Československého spravodajstva rádiotelegrafického", spoločnosti s ručením obmedzeným /s. r. o./ založenej 7. júna 1923 v Prahe. Od 4. júla 1925 sa stal hlavným podielnikom Rádiojournalu štát, ktorý zastúpený ministerstvom pôšt a telegrafov vlastnil 51% akcií. Celková činnosť rozhlasu odrážala triedne a sociálne pomery vtedajšieho Československa - rozhlas slúžil presadzovaniu záujmov vládnúcej buržoázie.

Riaditeľom bratislavskej odbočky Rádiojournalu bol od roku 1926 bývalý župan, agrárnik Ladislav Moyš, ktorý mal zároveň na starosti aj slovenské vysielanie. Hudobné vysielanie riadil a umeleckým vedúcim bol Oskar Nedbal a po jeho smrti od roku 1930 Miloš Ruppeldt. Umeleckým vedúcim bol František Dyk. V tridsiatych rokoch sa slovenské oddelenie rozdelilo na literárne, vedené Ľudom Zúbkom, a prednáškové, riadené Dobroslavom Chrobákom. O rozvoj košickej odbočky sa zaslúžil najmä jej dlhoročný riaditeľ Emil Rusko spolu s Antonom Prídavkom.

Od zrodu simultánneho vysielania až do oslobodenia v roku 1945 možno hovoriť o jedinom programe, na tvorbe ktorého sa podieľali postupne všetky štúdiá. Výnimku tvo-

rili krátke obdobia, kedy z technických príčin vysielali štúdiá samostatne, ako napríklad Košice v rokoch 1927-1929. Do roku 1939 vytvárali slovenské rozhlasové štúdiá 38% vlastného programu. Ostatný program pomocou simultánneho vysielania preberali z Prahy, Brna a Ostravy. Program rozhlasového vysielania sa od začiatku skladal z časti hudobnej a slovesnej.

Rádiojournal spočiatku vysielal každý večer Spravodajský bulletin. Od roku 1926 to bývalo dvakrát denne. Na základe zmluvy medzi Rádiojournalom a Československou tlačovou kanceláriou od 1. januára 1925 oznamovala ČTK Rádiojournalu v Prahe trikrát denne stručné výťahy všeobecných, politických aj komerčných správ, ktoré pražské štúdio spracúvalo samo. Od 21. septembra 1926 vysielala ČTK politické spravodajstvo monopolne priamo tak, že v určených časoch vstupovala so spravodajstvom do vysielania. Aj regionálne spravodajstvo, akým boli od 11. februára 1929 z Bratislavy vysielané Slovenské správy miestne, obstarávali príslušné odbočky ČTK. Zárodkom vlastného slovenského spravodajského rozhlasového magazínu boli týždenné Slovenské hodinky, vysielané striedavo z Bratislavy a z Košíc od 27. februára 1928 do 26. mája 1930. Obsahovali informácie o hospodárskom, kultúrnom a spoločenskom živote na Slovensku a ukážky zo slovenskej literárnej, dramatickej, hudobnej aj ľudovej tvorby.

V priebehu dvadsiatych rokov vznikli v rámci Rádiojournalu rozličné "špeciálne rozhlasy". Boli to samostatné pravidelné relácie, ktoré pripravovali inštitúcie z mimorozhlasových kruhov. Tieto relácie boli prejavom boja politických strán o získanie vplyvu v rozhlase a možnosť využívať rozhlasové vysielanie na šírenie svojej propagandy. Prvým z takýchto "špeciálnych rozhlasov" bol Poľnohospodársky rozhlas, ktorý začal vysielať z Prahy

3. januára 1926, z Bratislava 12. apríla 1927 a o dvanásť dní neskôr aj z Košíc. Poľnohospodársky rozhlas bol v rukách agrárnej strany, na jeho riadenie nemal Rádiojournal vplyv. Patrónom tohto vysielania na Slovensku bola agrárnická Zemedelská rada. Ako druhý "špeciálny rozhlas" sa zrodil Robotnícky rozhlas 28. septembra 1926, ktorý mali v rukách národní socialisti a sociálni demokrati. Hneď po vzniku odbočiek v Bratislave a v Košiciach sa zaviedol aj tu. Tretím "špeciálnym rozhlasom" bol Rozhlas pre priemysel, obchod a živnosti, organizovaný od 15. marca 1927 Živnostenskou stranou, ktorá bola agrárnou odnožou a zväzom priemyselníkov. Samostatnou programovou zložkou sa stal Školský rozhlas, ktorého priekopníkom bolo košické štúdio.

Rozhlas na Slovensku budoval aj národnostné vysielanie. Pre občanov maďarskej národnosti vysielalo nepravidelné relácie štúdio Košice už od roku 1927. Prvým redaktorom tohto vysielania bol Eugen László. Košické štúdio 18. januára 1933 uviedlo prvú pokusnú reláciu Vysielania pre Rusínov - Ukrajincov. Od 1. decembra 1934 existovala v Košiciach pre toto vysielanie redakcia, ktorú viedol Andrej Rudlovčák.

Rok 1938 jednoznačne preukázal, že rozhlas bol jediným spravodajským prostriedkom, prostredníctvom ktorého boli občania priamo vo svojich domovoch každodenne a bezprostredne informovaní o všetkých dôležitých udalostiach. S ľudáckou autonómiou po Mníchove prišlo aj reorganizovanie Rádiojournalu na Československý rozhlas, spoločnosť s r. o. Na základe viedenskej arbitráže 2. novembra 1938 prestala vysielať dobre vybudovaná košická stanica. Rozhlasové zariadenie z Košíc okupovaných horthyovským Maďarskom sa presťahovalo do Prešova. Odstúpenie južného Slovenska Maďarsku, ľudákmi vynútený odchod

Čechov zo Slovenska a zrušenie koncesií rasovo prenasledovaným znamenalo prudký pokles poslucháčov slovenského rozhlasu. Ak štatistiky ešte do októbra 1938 uvádzali na Slovensku vyše 100 tisíc rozhlasových koncesionárov, koncom roku 1938 sa ich evidovalo iba necelých 80 tisíc. Po vyhlásení ľudáckeho slovenského štátu vznikol 14. marca 1939 Slovenský rozhlas, spoločnosť s r. o. Riaditeľom bratislavského štúdia bol Emil Rusko, prešovskú odbočku viedol Anton Prídavok. Rozhlasové vysielanie na Slovensku sa počas vlády klérofašizmu uberalo rozporuplnými cestami. Oficiálny rozhlas ľudácka vláda kontrolovala prostredníctvom Úradu propagandy a usilovala sa ho čo najviac využívať ako nástroj fašistickej ideológie. Nedostatok odborníkov zapríčinil, že väčšinu pôvodných zamestnancov si Slovenský rozhlas ponechal. Vďaka tomu sa tu od začiatku formovali skupiny pokrokovo zmýšľajúcich pracovníkov rozhlasu, ktorí sa usilovali čeliť snahám ľudákov o ovládnutie rozhlasového programu. Ich jadro tvorila ilegálna komunistická bunka.

Na prelome rokov 1942–43 hľadali antifašisti vhodné miesto pre štúdio, aby v prípade potreby bol vysielač Banská Bystrica schopný vysielať samostatný program. Voľba padla na Martin, kde sa od mája 1943 do apríla 1944 odvysielalo zo štúdia Matice slovenskej 150 relácií. Réžiu týchto relácií mal prevažne Andrej Bagar, ktorý odvážne vedel dať schválenému textu iný zmysel režijným poňatím a hereckou interpretáciou. Úrad propagandy Bagarovi najprv zakázal účinkovanie v Martine a napokon toto štúdio umlčal. Avšak technické zariadenia z Martina spolu s časťou prešovského štúdia v lete 1944 presťahovali do Banskej Bystrice, čo umožnilo pri vypuknutí povstania okamžitú aktivitu Slobodného slovenského vysielača.

V národnooslobodzovacom odboji počas 2. svetovej

vojny patrí významné miesto zahraničnému rozhlasovému vysielaniu v českej a slovenskej reči. Moskovské vysielanie pre Československo malo tradíciu už z čias buržoáznej republiky. Znelka s motívom piesne Široká strana a ohlásenie "Hovorí Moskva - Moskva hovorí" boli úvodom k pravidelnému programu, ktorý prinášal informácie o živote v Sovietskom sväze. Moskovské vysielanie si získalo veľkú dôveru širokého okruhu poslucháčov v Československu najmä v časoch najväčšieho ohrozenia republiky roku 1938. Oficiálne vysielanie sovietskeho štátneho rozhlasu v češtine a slovenčine pokračovalo aj za 2. svetovej vojny. Čoskoro sa uskutočňovalo za spolupráce s predstaviteľmi KSČ, ktorí pribudli do Moskvy po zákaze činnosti strany v okyptenej republike. O redakciu vysielania sa starali predovšetkým Klement Gottwald, Bohumír Šmeral a Ján Šverma. V jeseni 1941 sa začala evakuácia Moskvy. Vtedy malá časť redakcie ostala v Moskve a väčšina prešla do povolžského mesta Kujbyševa, kde sa vysielalo z budovy oblastného rozhlasu až do jari 1943. Vo vládnom vysielaní Hovorí Moskva prevládali materiály o priebehu druhej svetovej vojny. V programoch sa rozoberali aj otázky minulosti, prítomnosti a budúcnosti Sovietskeho zväzu a medzinárodného robotníckeho hnutia. Často vystupovali sovietski spisovatelia a umelci, ktorí osobne poznali predvojnové Československo: Alexander Fadejev, Iľja Erenburg, Alexander Bezimenskij, režisér Tajrov, akademik Deržavin a i. V rozhlasovom vysielaní často hovoril Zdeněk Nejedlý a pravidelným komentátorom bol Klement Gottwald.

Mesiac po napadnutí Sovietskeho zväzu sa v júli 1941 prvý raz ozval vysielač Za národní osvobození, ktorý viedol Klement Gottwald v spolupráci s Václavom Kopeckým a Jánom Švermom. Keď došlo k evakuácii Moskvy, odišli pracovníci vysielača do Ufy, hlavného mesta Baškirskej

autonómnej republiky. Tu čoskoro začali vysielať dvakrát denne a od konca roka 1941 trikrát denne. Neveľká redakcia v Ufe pripravovala mesačne asi 100 programov v rozsahu do 25 hodín.

Od konca novembra 1941 moskovské vedenie KSČ zriadilo v Ufe ďalšiu vysielačku Za slovenskú slobodu, ktorá pokračovala od konca júna 1943 až do 8. mája 1945 v Moskve. V Ufe viedol vysielanie Václav Kopecký, redaktormi boli Július Bránik a Štefan Reis. Obidva vysielače boli tajné a mali u poslucháčov vzbudiť presvedčenie, že pôsobia niekde na území slovenského štátu. Na rozdiel od vysielania "Moskva hovorí" relácie "Za národní osvobození" a "Za slovenskú slobodu" sa zameriavali výrazne na informácie o živote v okupovanom Československu, na rozbory situácie doma, na úderné komentáre a najmä neprestávali organizovať a povzbudzovať narastajúce hnutie odporu. Samostatné slovenské vysielanie malo dôležitý význam, lebo v ľudáckom slovenskom štáte boli iné podmienky ako v okupovaných Čechách a na Morave. Aj Komunistická strana Slovenska rozvíjala svoj boj za oslobodenie samostatne, podľa smerníc moskovského vedenia KSČ. Dôraz sa kládol najmä na organizovanie rozvinutého partizánskeho boja a na vyjasňovanie ideových základov budúceho usporiadania novej Československej republiky. Keďže londýnske vysielanie sa pokúšalo popularizovať Benešovu predstavu o jednotnom národe československom, bolo treba stále znova objasňovať národnostnú otázku. Moskva hovorila od začiatku vždy o republike celkom novej, národnostne a sociálne spravodlivej, v ktorej budú žiť v bratskej spolupráci dva rovnoprávne národy Čechov a Slovákov. Vysielanie "Za slovenskú slobodu" malo najväčší význam v dobe Slovenského národného povstania. Vtedy tiež došlo k unikátnej akcii, ktorú so záujmom sledoval celý svet. Od augusta 1944 až takmer

do konca vojny vstupoval do oficiálneho bratislavského vysielania na stredných vlnách "tajomný hlas na vlne bratislavského rozhlasu", ktorý kriticky komentoval ľudácke vládne spravodajstvo, uvádzal ho pohotovo na pravú mieru, citoval fakty a ostro polemizoval s hlásateľom alebo komentátorom. Keďže stredné vlna bola dobre počuteľné a všeobecne aj najviac počúvané, "tajomný hlas" vykonal vynikajúcu kontrapropagandistickú prácu a popularizoval bojové akcie slovenských partizánov. "Tajomný hlas" citoval aj londýnsky rozhlas. Bol to hlas redaktorov vysielača "Za slovenskú slobodu".

Okrem Moskvy a Londýna sa so záujmom sledovalo aj československé vysielanie z Ameriky. Okrem spravodajstva a komentárov získali popularitu predovšetkým "Čierne štvrťhodinky V + W" v rokoch 1941 a 1945. Bola to rozhlasová obdoba chýrnych predvojnových predscén Voskovca a Wericha z Oslobodeného divadla, ich vtipných dialógov, čiastočne improvizovaných, ktorými stále ostrejšie útočili proti nacizmu.

Po vypuknutí Slovenského národného povstania mimoriadne významnú informačnú, organizátorskú a propagandistickú úlohu zohral Slobodný slovenský vysielač Banská Bystrica, ktorý už 30. augusta 1944 o 11. hod. ráno začal svoje pôsobenie vysielaním proklamácie Vojenského ústredia. Povstalecký rozhlas od začiatku mobilizoval do boja proti fašizmu a za Československú republiku obnovenú na nových základoch. Vo väčšine svojich relácií propagoval program našej národnej a demokratickej revolúcie v duchu línie Komunistickej strany Československa.

Spočiatku sa vysielali len spravodajské relácie v termínoch bratislavského vysielania. Neskôr sa program rozšíril, i keď hlavnú náplň vysielania tvorilo naďalej politické spravodajstvo, ktoré sa skladalo z týchto častí:

Najskôr sa oznamovali najdôležitejšie domáce správy a po nich situačné správy Veliteľstva Československej armády. Za nimi nasledovali správy povstaleckej Spravodajskej agentúry Slovenska, ktorých sled bol taký, že sa začínali správami zo zahraničných frontov, potom pokračovali politické správy domáce, zahraničné a nakoniec upozornenia a výzvy. Záverečnú časť tvoril komentár zväčša koncipovaný ako odpoveď bratislavskému ľudáckemu rozhlasu. Hlásateľ spočiatku správy uvádzal štvorverším Chalupkovej básne "Mor ho!". Neskôr sa správy uvádzali vždy vhodnými citátmi. Zvučku pre Slobodný slovenský vysielač skomponoval Ján Cikker.

Slobodný slovenský vysielač sa osvedčil aj ako prvý propagátor uznesení Slovenskej národnej rady a mobilizátor za ich uskutočňovanie. Po celý čas svojho pôsobenia zverejňoval aj nariadenia, výzvy, oznamy Slovenskej národnej rady a povereníctiev, pokyny pre prácu národných výborov.

Každý deň o 10. hod. vysielal povstalecký rozhlas prehľad tlače. Citovalo sa často predovšetkým z Pravdy, Bojovníka, Nového slova, Hlasu národa, ale aj z iných novín. So zreteľom na obmedzené náklady novín kapacitou tlačiarní a objektívne ťažkosti s rozširovaním centrálnej tlače na celom povstaleckom území rozhlas tu plnil neoceniteľnú úlohu sprostredkovateľa najvýznamnejších materiálov uverejnených v povstaleckých novinách širokej verejnosti. Program Slobodného slovenského vysielača sa postupne rozširoval a ustaľoval. Narastal tak, že z priemerných 60 minút v prvých dňoch dosiahlo vysielanie postupne až 600 minút denne. Od 21. septembra 1944 vysielal povstalecký rozhlas celý deň. Postupne sa vytvorilo osobitné vysielanie pre vojakov a partizánov, koncom septembra sa objavili už aj osobitné relácie pre poľnohospodárov. V programe stále väčšie miesto dostávala umelecká zložka.

Koncom septembra 1944 sa už každý večer vysielali literárne a dramatické pásma, dramatizácie, literárno-hudobné pásma, satirické montáže. Zaznievala revolučná poézia Bottu, Chalupku, Kráľa, Bezruča a Wolkra. Ich spoločným tónom bolo burcovanie do bojovej aktivity a jednoznačne ostré protifašistické zameranie. Vďaka povstaleckému rozhlasu v hudobných reláciách bolo po rokoch opäť počuť českú hudbu klasickú, ľudovú aj zábavnú, ruské ľudové a sovietske bojové piesne a pod.

Slobodný slovenský vysielač bol počuteľný aj na území ovládanom ešte ľuďákmi a hitlerovcami, ktorí sa ho od začiatku usilovali umlčať. Bombardovaním 2. septembra v poludňajších hodinách sa im podarilo poškodiť technické zariadenie vysielača. Už na druhý deň technickí pracovníci využili prispôsobený vojenský vysielač na letisku Tri duby a pokračovali vo vysielaní. Tento vysielač bol slabší, mal počuteľnosť obmedzenú na okruh cca 60 kilometrov. Aby sa predišlo poškodeniu vysielača pri bombardovaní letiska, namontovali ho na nákladné auto, ktoré každých desať dní menilo stanovište /Zvolen, Brezno, Slovenská Ľupča, Dubová, Laskomer, Donovaly/.

Organizátorská a mobilizačná sila povstaleckého rozhlasu bola nesmierna. Vo viacerých obciach počúvali vysielanie spoločne, alebo cez miestny rozhlas, alebo aj tak, že ľudia dávali svoje rádioprijímače do okien. Posledné vysielanie povstaleckého rozhlasu bolo 27. októbra ráno o 7. hod. z hotela Šport na Donovaloch. Pracovníci Slobodného slovenského vysielača ustúpili do hôr, kde viacerí z nich pokračovali v boji so zbraňou v ruke v partizánskych jednotkách. Dvaja z rozhlasových pracovníkov, hlásateľ Ladislav Sára a redaktor Ivan Ďurička, sa dostali do rúk fašistov a zahynuli cestou do koncentračného tábora. Po oslobodení Košíc sa takmer všetci

povstaleckí rozhlasoví pracovníci zišli opäť pri práci na programe Vysielača Slovenskej národnej rady. Stalo sa tak už 10. februára 1945 vďaka pochopeniu a pomoci veliteľstva 4. ukrajinského frontu, ktoré SNR zapožičalo krátkovlnný vysielač. Možno bez nadsádzky povedať, že Vysielač SNR v Košiciach pokračoval v tradíciách slávneho banskobystrického Slobodného slovenského vysielača.

Pôvodné technické zariadenie rozhlasu, vybavenie rozhlasových štúdií a vysielačov na Slovensku ustupujúce fašistické vojská sčasti odviezli a sčasti barbarsky spustošili. Zničili aj diaľkové káble pre simultánne vysielanie. Zdemolovanie technického zariadenia štúdií a vysielača postihlo aj rozhlas v Bratislave. Rekonštrukčné práce boli veľmi zložité a náročné. Rozhlasoví pracovníci preto zatiaľ pripravovali len miestne správy pre obyvateľov Bratislavy, ktoré sa vysielali z budovy Slovenského národného divadla na Hviezdoslavovom námestí. Vysielanie rozhlasu pre Slovensko musela naďalej suplovať košická rozhlasová stanica, ku ktorej sa od začiatku mája až do konca júna 1945 dočasne pripojilo aj osobitné rozhlasové vysielanie banskobystrické, o ktoré sa postaral Okresný národný výbor v Banskej Bystrici. Vďaka obetavosti rozhlasových pracovníkov aj pomoci pražského rozhlasu sa koncom mája 1945 začalo pokusné vysielanie rozhlasu v Bratislave, ktoré sa konečne dňa 17. júna 1945 o 19. hod. premenilo na pravidelné rozhlasové vysielanie z Bratislavy. Vysielanie otvoril hlásateľ banskobystrického povstaleckého vysielača slovami: "Pokračujem v hlásení, kde som prestal ráno 27. októbra minulého roku na Donovaloch, keď sa Slobodný slovenský vysielač odmlčal ..."

Rozhlas sa teda musel od oslobodenia postupne znovu budovať nielen organizačne, ale aj po materiálno-

technickej stránke. Hlavným riaditeľom rozhlasu na Slovensku bol od roku 1945 Ján Bálinth, ktorého v roku 1947 vystriedal Dobroslav Chrobák. Hlavnému riaditeľovi podliehali riaditelia programu, techniky a správy. Jednotlivé riaditeľstvá sa členili na odbory a tie na oddelenia. Pod programové riaditeľstvo patrili šéfovia programového, hudobného a slovesného odboru. Odbory mali oddelenia, ktoré viedli referenti. Do programového odboru patrili programová prevádzka, zahraničné a štatistické oddelenie. Hudobný odbor mal oddelenia pre sólistickú a komornú hudbu, pre zábavnú hudbu s hudobným a slovesným referentom, pre reprodukovanú hudbu, hudobný archív a orchestrálne oddelenie. Slovesný odbor mal oddelenie vzdelávacie, dramatické, reportážne, školské, literárne, slovesný archív a knižnicu. Rozhlas na Slovensku nemal až do júna 1948 vo svojej právomoci spravodajstvo. Rozhlasové správy sa vysielali priamo zo štúdia Zpravodajskej agentúry Slovenska. Rozhlas len poskytoval svoje technické zariadenia, ale nemal nijaký vplyv na výber, obsah či interpretáciu spravodajských materiálov.

Od apríla 1945 bolo rozhlasové vysielanie podriadené Povereníctvu SNR pre informácie. Až do roku 1948 pôsobil rozhlas na Slovensku ako "Slovenský rozhlas, spoločnosť s ručením obmedzeným v Bratislave". Nariadením SNR č. 50/1945 Zb. n. SNR prešiel rozhlas pod národnú správu. Hoci hlavným riaditeľom rozhlasu bol komunista, v národnej správe rozhlasu mali prevahu predstavitelia Demokratickej strany, ktorí dostali do rúk aj rezort informácií. Od začiatku pôsobenia národnej správy sa začal boj o rozhodujúci politický vplyv v tomto najmasovejšom komunikačnom prostriedku, ktorým rozhlas už v tých časoch nepochybne bol. Tento boj sa skončil v súlade s úsilím KSS v prospech pracujúcich až po februári

1948 poštátnením rozhlasu.

V súlade s Ústavou 9. mája bol vydaný zákon o poštátnení rozhlasu, a tak vznikol Československý rozhlas, ako organizácia s celoštátnou pôsobnosťou. Jeho činnosť na Slovensku viedlo oblastné riaditeľstvo. Zásadná reorganizácia rozhlasového vysielania a organizačnej štruktúry Čs. rozhlasu sa po Februári 1948 pripravovala v spolupráci so sovietskymi rozhlasovými expertmi, najmä s predsedom Štátneho výboru Rady ministrov ZSSR pre rozhlas a televíziu S. G. Lapinom. V kontexte so socialistickým vývojom našej spoločnosti dostal rozhlas úlohu pôsobiť ako kolektívny organizátor, vychovávať poslucháčov v duchu marxizmu-leninizmu a čeliť vplyvom nepriateľskej rozhlasovej propagandy.

V rokoch 1952-1953 sa dobudoval systém hlavných redakcií. V Bratislave sa zriadila Hlavná redakcia politického vysielania /ktorá sa o desať rokov neskôr rozdelila na Hlavnú redakciu spravodajstva a Hlavnú redakciu propagandy/, Hlavná redakcia literárno-dramatického vysielania, Hlavná redakcia vysielania pre deti a mládež a Hlavná redakcia hudobného vysielania.

V polovici päťdesiatych rokov zasiahla do vývoja rozhlasu televízia. Jej vplyv urýchlil uplatňovanie princípov rozhlasovosti, vysokej aktuálnosti a operatívnosti v prístupe k verejnosti. Rozhlas zostal rovnocenným partnerom televízie, čo potvrdzuje aj vývoj počtu rozhlasových koncesionárov:

Rok	1950	1960	1970	1979
Počet koncesionárov /v tisícoch/	319	756	912	1079

Údaje z tabuľky nás presviedčajú o tom, že rozhlasové vysielanie nič nestratilo na svojom význame ani po za-

vedení televízneho vysielania. Naopak, využívajúc svoje technické možnosti a prednosti rozhlas ďalej a kvalitnejšie plní funkcie, v ktorých je nezastupiteľný. Každý z našich prostriedkov masovej informácie a propagandy má špecifické poslanie; tlač, rozhlas a televízia vzájomne spolupracujú, koordinujú svoju činnosť, dopĺňajú sa v pôsobení na svojho adresáta. Takáto súčinnosť umocňuje prednosti jednotlivých prostriedkov masovej informácie a propagandy a potláča ich nevýhody - v rozhlase ide najmä o prchavosť vysielaného textu, ktorú kompenzuje vizuálnosť televízie a stálosť tlačeného slova. Silnou stránkou rozhlasu je najmä skutočnosť, že vo svojom pôsobení prakticky neobmedzuje poslucháča pri vykonávaní iných činností, je nepredstihnuteľný v operatívnosti a príťažlivosti a príťažlivý vo vysokej frekvencii najnovšieho spravodajstva.

V prvej polovici šesťdesiatych rokov rozhlas vysielal na dvoch celoštátnych programových okruhoch Československo I a Československo II, dvoch národných okruhoch Praha a Bratislava, rozvinula sa sústava krajového a národnostného vysielania. Krajové vysielanie z Košíc sa realizuje od 23. januára 1948, z Banskej Bystrice od 29. augusta 1957 a redakcia Západoslovenského krajového vysielania vznikla 2. januára 1962. Od 1. apríla 1972 má svoj program aj slovenská metropola v podobe Bratislavského zvukového denníka, vysielania pre hlavné mesto SSR Bratislavu. Vysielanie pre spoluobčanov ukrajinskej národnosti obnovené v roku 1945 sa začalo zo štúdia Prešov v roku 1948 a v nasledujúcom roku sa obnovilo aj vysielanie pre maďarskú národnosť z oblastného štúdia v Bratislave.

Nová fundamentálna prestavba programových okruhov sa uskutočnila v rokoch 1970-1972. Členitosť, diferencovanosť a rozmanitosť programu zabezpečuje päť hlavných

programov, ktoré dopĺňajú vysielania regionálne, národnostné a mestské. Z bývalej stanice Československo I vznikla 31. augusta 1970 stanica Hviezda. O dva roky neskôr sa z dovtedajšieho III. programu Čs. rozhlasu utvorili stanice Vltava a Devín, ktorých názvy symbolizujú národné a kultúrne tradície Čechov a Slovákov. Programy týchto staníc sú koncipované ako druhé národné programy, a tak svojím spôsobom dopĺňajú okruhy Praha a Bratislava. Celoštátny program Hviezdy, od 1. januára 1973 vysielaný nepretržite 24 hodín na dlhých, stredných a veľmi krátkych vlnách, predstavuje moderný rádioprúd slova a hudby. Vo svojej slovnej zložke sa orientuje na operatívne krátke spravodajstvo a spoločensky angažovanú publicistiku. Hudobné relácie na stanici Hviezda majú prevažne rekreatívny charakter. Na Slovensku je podľa prieskumu Metodickovýskumného kabinetu Čs. rozhlasu z decembra 1972 najpočúvanejším národný program stanice Bratislava, ktorý sa šíri prostredníctvom stredných a veľmi krátkych vĺn, ako aj v rozhlase po drôte. Prvenstvo v počúvanosti sa dá vysvetliť skutočnosťou, že program Bratislavy je venovaný všetkým vekovým a sociálnym kategóriám poslucháčov. Pre náročnejšieho poslucháča je určený program stanice Devín na veľmi krátkych vlnách. V jeho koncepcii a programovej orientácii dominujú funkcie kultivačné, či už ide o racionálne poznávanie alebo emocionálne pôsobenie v oblasti umeleckého slova a hudby. Stanice Hviezda, Vltava a Devín vysielajú určitú časť svojho programu stereofónne a v HI-FI kvalite.

Uvedená štruktúra piatich hlavných okruhov /Hviezda, Praha, Bratislava, Vltava, Devín/, doplnená regionálnym /krajovým/, národnostným /maďarským, ukrajinským, poľským a nemeckým/ a mestským vysielaním /v Prahe a Bratislave/ svedčí o neobyčajnej diferencovanosti a roz-

manitosti čs. rozhlasového vysielania, ktorá dobre uspokojuje potreby poslucháčov a rešpektuje ich sociálne, vekové, vzdelanostné a profesionálne zaradenie v socialistickej spoločnosti. Tlmočí jej celoštátne záujmy a dáva priestor pre realizáciu národných kultúr.

Vykryštalizovali sa tri programové typy, vznikla tzv. trojitá schéma:

1. Program všeobecného zamerania /univerzálny/. Tomuto v našich podmienkach zodpovedá vysielanie staníc Praha a Bratislava. Tento univerzálny typ vysielania plní všetky základné funkcie rozhlasu v oblasti propagandy, politickej agitácie, organizátorskej činnosti, výchovy a vzdelávania, sprostredkovania umeleckých hodnôt ako i v oblasti zábavy a oddychu. Stanice Praha a Bratislava sú reprezentatívnymi národnými okruhmi. Stupeň náročnosti ich relácií je určený masovým charakterom celého programu.

2. Program informatívno-rekreačný /správy a hudba/ šíri stanica Hviezda. V praxi komerčných staníc kapitalistických krajín ide o zábavnú hudbu vysielanú non-stop, uvádzanú populárnymi konferenciérmi a prerušovanú iba reklamou a spravodajskými reláciami /Rádio Luxembourg, Radio Monte Carlo, Europe I. a pod./. V socialistickej spoločnosti je nezastupiteľná spravodajská funkcia tohto typu programu. Jeho oddychová a rekreačná náplň zodpovedá náročným estetickým kritériám. Zriadenie stanice Hviezda ako spravodajsko-publicistického a hudobno-zábavného programu bolo hlavným cieľom prestavby čs. rozhlasových okruhov.

3. Program kultúrny /hudobný a literárno-dramatický/ vysielajú stanice Vltava a Devín. Tzv. tretí /kultúrny/ program zaviedla britská BBC v roku 1946. U nás sa udomácnil najskôr na stanici Československo II /tretí program/. Podľa novej programovej koncepcie ho od 4. septembra 1972 nahradili stanice Vltava a Devín so sa-

mostatnými, uzavretými sieťami vysielačov VKV. Majú postavenie druhých samostatných národných okruhov a charakter šíriteľov kultúry, vzdelávania a umeleckého vkusu prostredníctvom hudby, dramatickej tvorby, literatúry, osvetových a vzdelávacích cyklov. Poslaním obidvoch staníc je tiež šíriť česko-slovenskú a slovensko-českú vzájomnosť formou výmeny umeleckých a kultúrnopolitických hodnôt. Najmenej jedna pätina programov sa vysiela v jazyku originálu bratského národa a realizujú sa aj spoločné vysielania obidvoch okruhov. Špecifickým rysom kultúrneho typu programu vyplývajúcim z vyššej náročnosti programu, je nutnosť pozornejšieho a sústredenejšieho posluchu.

Pre porovnanie kvantitatívnej stránky československej štruktúry programov so zahraničnými rozhlasmi uvážme, že napr. Francúzsko má štyri programy, Veľká Británia, Taliansko, Švédsko a Španielsko po tri atď. Spolu s vysielaním do zahraničia Čs. rozhlas denne odvysiela 140-150 hodín programu.

Hlboká politická a spoločenská kríza v rokoch 1968-69 sa vypukle prejavila aj vo vývoji rozhlasu. V Poučení z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. sjazde KSČ sa konštatuje, že "pravicové sily sa úplne zmocnili rozhlasu ..." Rozhlas sa stal jedným z hlavných nátlakových a mocenských nástrojov pravice. Proces jeho očisty od pravicových a antisocialistických síl, ktorý sa začal po aprílovom zasadaní ÚV KSČ v roku 1969, umožnil, aby sa Československý rozhlas znova stal významným ideovopolitickým a výchovným činiteľom pri budovaní rozvinutej socialistickej spoločnosti a zodpovedne plnil svoje hlavné funkcie: informatívnu, propagandistickú, estetickú, vzdelávaciu a rekreatívno-zábavnú.

V súčasnom období je prvoradou povinnosťou rozhlasu a všetkých ostatných prostriedkov propagandy a informá-

cie v ČSSR účinne prispieť k mobilizácii celej spoločnosti za dôsledné uskutočňovanie línie XVI. zjazdu KSČ.

Prehľad o frekventantoch, vedúcich pracovníkoch a lektoroch SAS za uplynulých 10 rokov (1972–1981)

Daniela Augustinská

Za uplynulých 10 rokov /1972-1981/ sa na Letnom seminári slovenského jazyka a kultúry zúčastnili frekventanti z 31 krajín všetkých svetadielov. Najviacej frekventantov pochádzalo zo ZSSR /95/, potom z Juhoslávie /87/, z NDR /77/, z Poľska /70/, z Bulharska /63/, z Maďarska /61/, z Rumunska /61/, z Talianska /54/, z Francúzska /48/.

Za 10 rokov sa na seminári zúčastnilo 807 nových frekventantov, no z nich 176 seminár viackrát opakovalo. Štatistika hovorí toto:

z 807 frekventantov 1 frekventant opakoval 6-krát
1 frekventant opakoval 5-krát
12 frekventanti opakovali 4-krát
160 frekventantov opakovalo 2- alebo 3-krát
633 frekventantov sa zúčastnilo iba 1-krát;

index opakovania je 1,3.

Ak aj každé opakovanie počítame za jedného frekventanta, potom za 10 rokov mal seminár 1047 frekventantov - priemerne ročne 100.

Pokiaľ ide o profesiu 807 frekventantov, štatistika hovorí, že na seminári sa zúčastnilo:

297 vysokoškolákov 37%
230 pedagógov 29%
163 kultúrnych a osvetových pracovníkov, spisovateľov, redaktorov, novinárov..20%
77 vedeckých pracovníkov 9%
40 iných 5%

Ďalej uvádzame abecedné zoznamy frekventantov SAS za uplynulých 10 rokov. Pri mene sú uvedené skratky profesií, ktoré majú tento význam: š=študent, p=pedagóg, k=kult. a osvet. prac., v=vedec, i=iná profesia. Ďalej sú tam uvedené ročníky, kedy sa frekventant zúčastnil SAS.

Popov S.
Popova A
Radanova
Rumenčev
Lavova I
Spasova
Spirov P
Stoimeno
Todorov
Velikov
Vidrarsk9,80
Vinarova
Zismanov

Dánsko

Bruhn K.
Frostig
Jensen S

Egypt

El-Ghemr
Salman S
Sameya M

Fínsko

Ahonen A
Halkilar
Horatia
Kolari V
Leppänen
Rousiain
Palinen
Parkko T
Pohto E.

Saliniemi M. š 78
Suntio A. š 78
Suomalainen R.H. š 76
Toivanen A. š 80,81
Tommola H. p 72
Vyyryläinen M. š 81
Woodington W.G. š 76

Francúzsko

Ameduri P. š 72
Bezile F. š 80,81
Beaulavon L. š 79
Bellanger M. š 75
Bellet M. š 79
Berhault B. š 75
Brossard A. p 74
Boudon J.R. p 80,81
Caillard F. š 77,78,79,81
Clement-Flecchia C. k 78,79 80,81
De Mortreux S. š 79
Dennes M. š 72
Devaux I. š 80
Drgona A. k 75
Drgona-Reimond A. p 72,81
Dumas M. š 74
Dutherage J.M. š 72
Eygout E.M. š 76,77,78,79
Enfer C. p 81
Frouin D. v 76
Gobert A. p 77
Gracie M.J. p 81
Henny G. š 72

bošová
jašš S.
rnač M.
rovský
mjanové
ovčoš V
dič M.
rčs V.
dok D.
lar J.
jeová C
ldy J.
rgáč M.
ičar M.
rej J.
zdík S.
drik M.
istovsk
nčierov
onec V.
dak Š.
cev R.
hić D.
hić S.
čmenová
rman F.
ríková
njuh M.
ňa J. p
venská
iváková
lár S.
tváš O.

Kuric A. š 76
Lazár P. i 78
Lekovsky S. š 79
Lipovec A. p 77
Lončerić M. p 72
Markić M. p 75
Martinko P. p 72
Materáková A. š 76
Melegová K. k 81
Mihálková Z. š 74,75,76
Miškovic J. p 81
Njemoga A. š 73
Nedeljković O. p 74
Nejman J.A. k 75,76,79
Nenvatal V. p 73
Nikolovski T. k 74
Oman S. š 79
Pavlov Z. k 77
Peterská A. k 78
Pop Z. k 76
Rajčić-Tabaković B. v 73
Režić K. v 75
Rončák A. k 81
Roni B. p 80
Sikirica V. š 79
Skuban H. š 81
Skuban N. k 75
Sládeček J. p 73
Smolej A. p 72
Smolej V. p 72
Smolek J. š 76
Suderski D.R. k 77
Suša I. š 77

Ludewig S. k 79
Mahling Ch. š 77
Macht U. š 78,79
Ment K. v 80
Merseburger B. i 81
Nolte G. š 75
Pensenstadler H. š 78
Piatza D. k 79
Pohrt H. v 75
Reiss W. p 81
Riemann G. š 75
Riemschneider R. v 76
Richter H. v 78
Rohde U. š 80
Sensky D. š 81
Schaefer B. š 81
Schaumann G. p 81
Schellenberg S. š 74,75
Schoch S. š 75
Scholze D. k 79
Schwartz R. v 79
Stengel S. š 78,79,81
Striebing M. š 80
Stützer R. š 81
Šudík B. k 76,78,79
Thomas S. p 81
Vecker M. š 78,79
Vetter H. š 74
Volkmann M. š 75
Von Zolinicki P. k 77
Wendt K. š 75
Wenzel W. p 80
Wienecke G. p 76
Winkler G. p 81

Nórsko
Bergholtz O. š 72
Eggen J. š 75
Owesen M. š 73,74
Rastan P. p 77

NSR
Ahrens-Botzong W. š 73
Böckle R. š 81
Clesen B. š 74,75
Faas E. p 73
Faas M. š 73
Fischer H. v 76
Gottschalk H. k 75
Hönig A. v 78
Kasack W. p 72
Lehfeldt W. p 76
Pebst R. i 74
Prerovsky F. š 79
Reinard V. v 73
Repko-Osburg A. š 72
Ross Ch. v 79
Steinmayer L. i 77
Stiene R. š 80,81
Wever M. š 73,74,75,76
Wiehl I. p 75,76
Ziegler S. k 78

Poľsko
Anderman J. k 76
Bartula C. v 72

Bik M.Z. v 74
Bluszcz A.J. v 7
Brunner F. p 77
Bukowski J. k 75
Burek M. k 72,75
Borcz T. š 73
Burny K. š 78
Ciagwa J. š 79
Czubala D. p 78
Fedorowicz W. v
Fornelska W. k 7
Foromański J. k
Frelek B. i 73
Górowska B. v 80
Goszczyńska J. p
Gruszka H. š 77
Gryglak J. p 75,
Grzeszczyk H. k
Honowska M. p 74
Hudobska E. š 77
Hunca E.M. k 73,
Chilińska D. š 7
Jasic B. š 76
Jastrzab M. š 73
Jurczak Z. k 74,
Kalamala J. š 78
Kalisz M. k 74,7
Kalisz M. p 75
Kania S. p 80
Kateusz U. š 79
Klimczyńska U. š
Knapczyk B. k 76
Konopielko B. p

Kopińska G. v 76
Korytkowska M. p 73
Kowalska A. v 77
Krajewski B. k 72,79
Kukla M. š 78
Kuligowska H. v 77
Lewaszkiewicz T. p 79
Magodziński A.S. š 77
Majewski S. k 73
Marchlik T. š 75
Marjanska-Czernik M. k 75
Mieczkowska H. k 74
Michalewska M.T. p 78
Moćko K. p 73,80
Molenda E. š 81
Moskal B. š 81
Mazal L. p 76
Musiolek K. p 73
Nadhera A. k 77,81
Niemojewska E. š 81
Orlow E. p 73
Orwińska E. v 76
Paciga F. k 78
Palenik H. p 77
Pasieka A. š 79
Pastuszka A. k 75
Pianka W. p 79
Pierun M. š 77
Piotrowski J. p 72,73
Pleśniarowicz J. k 75
Pleśniarowicz K.J. š 75
Radoń B. š 78
Rzetelska-Feleszko E. p 80

Siatkowska M.E. v 75
Sieczkowski A. v 73
Sikora I. š 76
Sobczyk K. š 77
Socha A. k 80
Sowińska M. š 78
Spadzińska E. š 76
Spernoga J. k 81
Sułkowska J. p 75,79
Szczepanowska W. k 72
Szlaga K. k 74
Szlufik A. š 77
Szmyd M.J. š 79
Szpernoga J. k 76,77
Tabor T. š 81
Tatar E. š 77
Tomal R. š 73
Wójcik Z. k 75,77
Wolińska O. p 81
Wolniez-Pawłowska E. v 79
Zipser B. š 78
Zondek J. k 76

Portugalsko

De Almeida S.A. p 74
Mendes Madeira A. k 79,80
Mendes Machado L. š 80
Neto M. p 78

Rakúsko

Brazda F. š 77,78,79
Fenzl R. k 72,73,74
Fischer G. p 78,80
Janotka E. š 76
Riehl E. i 81
Wefers H. p 80

Rumunsko

Adamík P. p 74,75,77
Adamíková M. k 76
Alexandru T. p 72
Ambruš I. k 81
Anoca D. p 77,79,81
Armas J. š 80
Armas S. p 72,74,80
Balogh J. k 74,78
Baraczko Š. p 75,77
Blažek V. p 78
Breazu M. k 77
Bobleantă L. k 78
Bujtár P. p 76,80
Cernavieanu C. k 74
Constantinescu C. M. i 72, 74,78,80
Constantinescu M. k 75
Coroian P. š 77
Covaci J. k 77
Csasztvay M. š 77
Cutlac E. š 79
Dovař Š. p 73,81
Dovaly A. š 73
Drogeanu D.U. k 75
Dumitru M. š 75
Dumitru S. š 78
Gadinceanu M.R. k 81
Garai I. p 76,79
Georgescu S. p 80
Grosu J. k 73

Vertinski A. k 76 | Vokova T. š 77

Viktorovna T.L. š 75 | Volostnova T. v 80

xxxxxxxxxxxxx

Za uplynulých 10 rokov bol riaditeľom seminára univ. prof. PhDr. Jozef Mistrík, DrSc. Vedeckými a organizačnými tajomníkmi boli:

r. 1972 PhDr. Peter Baláž, PhDr. Oľga Kovačičová
1973 PhDr. Peter Baláž, PhDr. Oľga Kovačičová, PhDr. Jozef Vatrál
1974–75 PhDr. Peter Baláž, PhDr. Júlia Laucková, PhDr. Jozef Vatrál

Od roku 1976 sú zástupcami riaditeľa SAS PhDr. Peter Baláž a PhDr. Jozef Vatrál, ktorí zároveň vykonávajú aj funkcie tajomníkov.

Ďalej uvádzame zoznam lektorov SAS za obdobie uplynulých 10 rokov. V rubrikách, označených rokmi 72, 73 ... je pri mene príslušného lektora kolmá čiara, ktorou sa označuje ročník, v ktorom lektor pôsobil. Za uplynulé obdobie pôsobilo na seminári 30 lektorov.

Meno lektora	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81
Adamčáková J.					/	/	/	/	/	
Appelová A. PhDr.,CSc.					/	/				
Augustinská D. PhDr.									/	/
Bajzíková E. Doc.,PhDr.,CSc.				/	/	/				
Bartoš J. PhDr., CSc.	/	/								
Čabala M. Doc.,PhDr.,CSc.		/	/							
Darovec M. Doc.,PhDr.,CSc.	/	/	/	/		/				
Dubníček J.		/	/	/	/	/	/	/	/	/
Fazekašová M.										/
Habovštiaková K. Doc.,PhDr., CSc.					/					
Hačko P.					/					
Horák E. Doc.,PhDr.,CSc.	/		/							

Meno lektora	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81
Ivaničová L. PhDr., CSc.	/	/								
Kobelová O. PhDr.								/	/	/
Kudlička E. PhDr., CSc.				/	/	/	/	/	/	/
Lauková J. PhDr.	/	/			/	/	/			
Letáková E. PhDr.		/	/	/						
Mlacek J. Doc., PhDr., CSc.	/	/	/	/						
Ondrejovič S. PhDr.		/	/							
Príhodová A. PhDr.							/			
Prokop J. PhDr.	/	/	/	/						
Rapošová M.								/	/	/
Resutíková K. PhDr.						/	/	/	/	/
Sabol J. PhDr., CSc.	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Sabolová O. PhDr.			/	/	/	/	/	/	/	/
Serafínová D. CSc.								/		
Šebíková H.							/	/	/	/
Štupáková V. PhDr.							/	/	/	/
Tvrdoň E. PhDr., CSc.		/								
Votruba M.			/	/	/	/	/			

Súhrnný obsah textov zo všetkých 10 zborníkov SAS

Daniela Augustinská

Pôvodná koncepcia Letného seminára slovenského jazyka a kultúry bola približne taká istá, ako sú koncepcie letných škôl na zahraničných univerzitách: zahraničným záujemcom poskytnúť informácie o kultúre našej krajiny a [redacted]ožniť im získať aspoň základy nášho jazyka. Postupom času sa tento program našej školy menil v tom zmysle, že sa pozornosť záujemcov upriamovala na všetky oblasti – na kultúru, vedu, umenie, prírodu, priemysel a ekonomiku. Tematika prednášok sa rozširovala a zaraďovala do širokých kontextov súčasnosti. A tak sa v zborníkoch za uplynulých 10 rokov vystriedali najrozličnejšie témy nielen z filológie, ale aj zo žurnalistiky, národopisu, no najmä aktuálno-politické a historické témy. V priebehu 10 ročníkov sa témy neopakovali. Z 329 textov publikovaných v 10 zborníkoch boli tematiky zastúpené takto:

jazykovedné	167 textov	............50%
literárnovedné	58 textov	............18%
národopisné	29 textov	.... 9%
umenovedné	22 textov	.... 7%
politicko-historické	18 textov	.... 5%
žurnalistické	12 textov	.... 4%
iné	23 textov	.... 7%

Ďalej uvádzame súhrnný prehľad textov podľa jednotlivých ročníkov.

STUDIA ACADEMICA SLOVACA 1 /1972/

STUDIA ACADEMICA SLOVACA 2 /1973/

STUDIA ACADEMICA SLOVACA 3 /1974/

STUDIA ACADEMICA SLOVACA 4 /1975/

SABOL, J.: Sústava supresegmentálnych javov spisovnej slovenčiny /373/
SEKANINOVÁ, E.: Slovesné predpony v slovenčine v porovnaní s ruštinou /395/
SLOVÁK, L.: Slovenská rozhlasová hra /411/
STANISLAV, J.: Elementy latinskej a byzantskej kultúry na Veľkej Morave a v severnej Panónii /425/
ŠMATLÁK, S.: Tridsaťročie slovenskej poézie /439/
ŠMATLÁK, S.: Tridsaťročie slovenskej prózy /451/
ŠTEVČEK, J.: Žánrový a myšlienkový podklad moderného slovenského románu /467/ .
TOMČÍK, M.: Metodologické otázky našej súčasnej literatúry /477/
TRUHLÁŘ, B.: Tridsať rokov slovenskej literatúry /487/
VLACHOVSKÝ, K.: Najmladšia slovenská próza /505/

STUDIA ACADEMICA SLOVACA 5 /1976/

GOSIOROVSKÝ, M.: Historické príčiny udalostí r. 1968 v Československu /7/
BAGIN, A.: Hľadanie a zápasy najmladšej slovenskej poézie /19/
BUFFA, F.: O vzájomných slovensko-poľských jazykových vplyvoch /33/
DROPPOVÁ, Ľ.: Premeny estetickej funkcie ľudových piesní na Slovensku /49/
DVONČ, L.: Formálna stránka prevzatých slov v slovenčine /63/
FURDÍK, J.: O porovnávacom výskume slovenčiny a maďarčiny /81/
HABOVŠTIAK, A.: Slovenské nárečia z hláskoslovného a tvaroslovného hľadiska /99/
HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Ideové, spoločenské a jazykové základy Bernolákovej spisovnej slovenčiny /113/

STUDIA ACADEMICA SLOVACA 6 /1977/

<u>STUDIA ACADEMICA SLOVACA</u> 8 /1979/

ONDRUS, P.: Morfologické kategórie – elementy vnútornej formy slov slovenského jazyka /255/

ONDRUŠ, Š.: Slovenské rieky – pôvod mien /267/

PAULINY, E.: Ako socialistická výstavba Slovenska ovplyvňuje podobu spisovného jazyka /289/

PERLÁC, J.: Lesné hospodárstvo a drevopriemysel na Slovensku /303/

PEŤKO, V.: K Bednárovým Hodinám a minútam /317/

PETRÍK, V.: Povstalecké romány Vladimíra Mináča /327/

ROSENBAUM, K.: Ladislav Novomeský /341/

RUTTKAY, F.: Tlačiareň Bratstvo na Vrútkach a jej význam pre komunistickú žurnalistiku /355/

RUŽIČKA, J.: Gramatický systém slovenčiny v kontexte cudzích systémov /377/

[redacted]L, J.: Konsonantické alternácie pri skloňovaní substantív /389/

SLOBODNÍK, D.: K teórii a praxi básnického prekladu /407/

ŠTEFKO, V.: Slovenské ochotnícke divadlo /425/

UŠAK, J.: Súčasné ľudové staviteľstvo a bývanie na Slovensku /445/

VATRÁL, J.: Slovenské časopisy pre deti /457/

<u>STUDIA ACADEMICA SLOVACA</u> 9 /1980/

CAMBEL, S.: Košický vládny program /7/

BAGIN, A.: Náčrt literárnej situácie medzi vojnami /19/

BAJZÍKOVÁ, E.: Jazykové výstavba výkladového textu /31/

BARICA, J.: Minulosť vedy a techniky na Slovensku /45/

BERAN, Z.: Českí literárni vedci v slovenskom kultúrnom živote /61/

BRTÁŇ, R.: Pavel Jozef Šafárik /77/

BUZÁSSYOVÁ, K.: Okazionalizmy v slovenskej literatúre /91/

FÁBRY, V.: Záujmová umelecká činnosť na Slovensku /109/

FERENČÍK, J.: Počiatky a rozvoj slovenskej prekladovej tvorby /121/

Informácie o autoroch a ich najvýznamnejších knižných publikáciách

Daniela Augustinská

Cambel Samuel, 5. 3. 1928, PhDr., DrSc., univ. prof., člen korešpondent ČSAV a SAV, riaditeľ Historického ústavu SAV, univ. profesor Katedry všeobecných dejín a archeológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave.

Agrárna otázka na Slovensku a naša revolúcia /1958/; KSČ a roľnícka otázka na Slovensku 1921-1960 /1961/, spoluautor; Revolučný rok 1945 /1965/; Slovenská agrárna otázka. O dvoch polohách agrárnej revolúcie na Slovensku, v českých krajinách a problém generálnej pozemkovej reformy 1944-1948 /1972/; Ku vzniku sovietskej federácie 1917-1922 /v slovenčine 1973, v maďarčine 1975/; Október 1917 /1977/; Roľnícka politika KSČ v období výstavby socializmu na Slovensku /1979/, vedúci autorského kolektívu.

Andráš Matej, 19. 9. 1921, PhDr., riaditeľ Slovenskej literárnej agentúry.

Prekladá z ruskej a poľskej umeleckej literatúry. Doteraz preložil do 50 titulov.

Bajzíková Eugénia, 28. 1. 1937, PhDr., CSc., univ. docentka, vedúca Katedry slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Pojmoslovie literárnej komunikácie /1976/, spoluautorka; Úvod do textovej syntaxe, skriptum /1979/; Spisovný jazyk - syntax /v tlači/, spoluautorka.

Bandík Emil, 14. 8. 1936, Ing., riaditeľ Slovenskej filmovej tvorby.

Dvonč Ladislav, 24. 9. 1926, PhDr., CSc., samostatný vedecký pracovník, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV v Bratislave.

Učebnica slovenského jazyka pre I. triedu gymnázií a odborných škôl /1951/, spoluautor; Rytmický zákon v spisovnej slovenčine /1955/; Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1948-1952 /1957/; Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1953-1956 /1958/; Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1957-1960 /1962/; Morfológia slovenského jazyka /1966/, spoluautor; Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1961-1965 /1970/.

Farkaš Ján, 30. 4. 1923, Ing., CSc., docent, vedúci vedecký pracovník. Vedúci Výskumného vinárskeho pracoviska Komplexného výskumného ústavu vinohradníckeho a vinárskeho v Modre.

Vinárstvo. Technológia vína /1957, 1960/; Technológia a biochémia vína /slov. 1973, čes. 1980/.

Findra Ján, 25. 3. 1934, PhDr., CSc., univ. docent, Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta v Banskej Bystrici.

Poznámky o súčasnom umeleckom prednese /1969/; Reci-

tácia, recitátor, režisér /1971/; Rozbor štýlu prózy /1971/; Umenie prednesu /1974, 1979/; Cvičenia zo štylistiky /1974, 1978/, spoluautor; Umelecký prednes prózy /1975/; Slovník literárnovedných termínov /1979/, spoluautor; Slovenský jazyk a sloh /v tlači/, spoluautor.

[redacted]vštiak Anton, 22. 9. 1924, PhDr., CSc., samostatný vedecký pracovník, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV v Bratislave.

Dotazník pre výskum slovenských nárečí II, 1. vyd. /1964/, spoluautor; Oravské nárečia, 1. vyd. /1965/; Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus /1968/, spoluautor; Hviezdoslav a slovenčina /1969/; Oravské chotárne názvy /1970/; Atlas slovenského jazyka IV /v tlači/. Autor niekoľkých beletristických prác pre deti a mládež.

Hochel Braňo, 22. 7. 1951, PhDr., odborný asistent Katedry ruského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Jakál Jozef, 28. 11. 1936, RNDr., CSc., [redacted]tný vedecký pracovník, Geografický ústav SAV v Bratislave.

Kras Silickej planiny /1975/; Praktická speleológia /v tlači/.

Jesenské-Horváthová Gabriela, 10. 4. 1949, odborná pracovníčka vedeckého výskumu, Slovenské národné múzeum - Etnografický ústav v Martine.

Kartous Peter, 16. 8. 1943, PhDr., CSc., riaditeľ Archívnej správy Ministerstva vnútra SSR v Bratislave.

Spisová a archívna služba v podnikoch a organizá-

ciách /1972/; Informačná príručka o archívoch v SSR /1979/; Príručka pre prácu v podnikových archívoch a spisovniach /1981/; Voľby kedysi a dnes /1981/.

Kočiš František, 18. 8. 1928, PhDr., CSc., samostatný vedecký pracovník, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV v Bratislave.

Slovník slovenského jazyka I-VI /1959-1968/, spoluautor; Zložené súvetie v slovenčine /1973/.

Kresánek Jaroslav, 17. 12. 1921, Dr. pharm,. PhMr., CSc., univ. docent, Katedra farmakognózie a botaniky, Farmaceutická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Malý atlas liečivých rastlín /1963, 1965, 1969, 1971, 1973, 1975/, spoluautor; Flóra - liečivé rastliny /1977, 1978, 1979/; Lexikon der Heilpflanzen /1976/, spoluautor, v holandčine /1977/, vo švédčine /1977/, vo francúzštine /1978/, v nórčine /1978/, v dánčine /1979/; Altas liečivých rastlín a lesných plodov /1977/; Z našej prírody /1978/, spoluautor; Aus unserer Natur /1978/, spoluautor; Zdravoveda /1980/, spoluautor; Unsere Natur /1981/, spoluautor.

Marsina Richard, 4. 5. 1923, PhDr., DrSc., vedúci vedecký pracovník. Vedúci oddelenia najstarších dejín Slovenska, Historický ústav SAV v Bratislave.

Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I-II /1959/; Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I /1971/. Je autorom mnohých štúdií o najstarších dejinách Slovenska.

Michálek Ján, 12. 3. 1932, PhDr., CSc., univ. docent, vedúci Katedry etnografie a folkloristiky, Filozofická

fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Zo živých prameňov; výber zo slovenskej ľudovej slovesnosti /1960/; Studnička. Zo slovenských ľudových piesní, hier, hádaniek, porekadiel, prísloví a rozprávok /1962/; Havran a líška. Slovenské ľudové rozprávky /1964, 1966/; Pavol Dobšinský, Prostonárodné slovenské povesti. Výber /1969/; Spomienkové rozprávanie s historickou tematikou /1971/; Čarovné zrkadlo. Výber zo slovenskej ľudovej slovesnosti /1973/; SNP v ľudovej tvorbe /1974/, spoluautor; Ústna slovesnosť. Slovensko 3. Ľud II. časť /1975/.

Mistrík Jozef, 2. 2. 1921, PhDr., DrSc., univ. profesor, Filozofické fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, riaditeľ Letného seminára slovenského jazyka a kultúry.

Intonácia rozhlasovej reči /1961/; Slovosled a vetosled v slovenčine /1965/; Morfológia slovenského jazyka /1966/, spoluautor; Kompozícia jazykového prejavu /1968/; Jazykovo-intonačné prostriedky recitátora /1969/, skriptum; Frekvencia slov v slovenčine /1969/; Slovník tlače /1969/, skriptum; Štylistika slovenského jazyka /1961, 1963, 1965, 1970, 1977/; Slovenčina pre každého /1967, 1971/; Hovory s recitátorom /1971/; Hľadanie profilu básne /1972/; Exakte Typologie von Texten /1973/; Úvahy s recitátorom /1974/; Žánre vecnej literatúry /1975/; Retrográdny slovník slovenčiny /1976/; Štruktúra textu /1976/, skriptum; Kapitolky zo štylistiky /1977/; Rétorika /1978, 1980/; Hovory s recitátorom /v češtine 1978/; Dramatický text /1979/; Rýchle čítanie /1980/; Učebnik slovackogo jazyka dľa VUZ-ov /v tlači/; Basic Slovak /1981/. Grafológia a jazyk /v tlači/; Jazyk a reč /v tlači/.

Mistrík Miloš, 16. 5. 1953, pracovník Umenovedného ústavu SAV v Bratislave, redaktor časopisu Slovenské divadlo.

[redacted]acek Jozef, 30. 7. 1937, PhDr. CSc., univ. docent, Katedra ruského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Zo syntaxe frazeologických jednotiek /1972/; Slovenská frazeológia /1978/.

Novák Jozef, 22. II. 1930, PhDr., CSc., univ. docent, Katedra československých dejín a archívnictva, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, vedúci odboru archívnictva.

Slovenské mestské a obecné erby /1967, 1972/; Erby našich miest /1970/; Cechové znaky /1975/; Rodové erby na Slovensku I /1980/.

Novák Ľudovít, 19. 10. 1908, PhDr., DrSc., univ. profesor Katedry slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Prešove.

K otázce jerových střídnic a kontrakce v střední slovenštině /1932/; Prípady rat-, lat- za praslov. *ort-, *olt- v slovenčine /1933/; Fonológia a štúdium slovenčiny /1934/; Dve štúdie o modernej slovenskej poézii z hľadiska spisovnej normy /1935/; Čeština na Slovensku a vznik spisovnej slovenčiny /1938/; Dve štúdie z porovnávacej jazykovedy stredoeurópskej /1940/; Z abecedy organizácie slovenskej kultúry /1941/; K najstarším dejinám slovenského jazyka /1980/.

Ondruš Šimon, 27. 10. 1924, PhDr., CSc., univ. profesor, vedúci Katedry slavistiky a indoeuropeistiky, Filo-

zofické fakulte Univerzity Komenského v Bratislave.

Úvod do slavistiky /1955, 1956, 1959/; Zur Theorie der Semasiologie und Etymologie /1961/; Szláv népek és nyelvek /1962/, spoluautor; Slovenský etymologický slovník /v tlači/; Úvod do štúdia jazykov /1981/, spoluautor.

[redacted]ar Štefan, 15. 10. 1912, PhDr., CSc., vedúci vedecký pracovník, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV v Bratisla[redacted]

Pravidlá slovenského pravopisu /11 vydaní od r. 1953 do r. 1971/; Slovník slovenského jazyka I-VI /1959-1968/, spoluautor a hlavný redaktor.

Podmaka Ladislav, 5. 12. 1948, riaditeľ Divadla pre deti a mládež v Trnave.

Ruttkay Fraňo, 4. 9. 1928, PhDr., DrSc., univ. profesor, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, vedúci Katedry novinárstva.

Daniel G. Licherd a slovenské novinárstvo jeho doby /1961/; Prehľad dejín slovenského novinárstva do roku 1861 /1962/; Samuel Jurkovič - priekopník európskeho družstevníctva /1963, 1965, 1971/; Ľudovít Štúr ako zakladateľ modernej slovenskej žurnalistiky /1966/; Prehľad dejín slovenského novinárstva od najstarších čias po rok 1918 /1968/; Prvé úverové družstvo v Európe /v slov., rušt., angl., 1970/; Novinárske osobnosti I. /1971/; Slovenské robotnícke novinárstvo do konca prvej svetovej vojny /v tlači/; Jozef M. Hruban /v slov., rušt., angl., franc., nemč. v tlači/; Začiatky slovenskej robotníckej žurnalistiky /1976/; Robotnícka žurnalistika v sociálnom a v národnom hnutí Slovákov /1980[redacted]

Sabol Ján, 25. 1. 1939, PhDr., CSc., odborný asistent, Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove.

Základy exaktného rozboru verša /1969/, spoluautor; Prozodická sústava slovenčiny /1977/; Základy akustickej fonetiky /1978, 1979/, spoluautor, skriptum; Úvod do štúdia jazykov /1981/, spoluautor; Metódy fonologického rozboru /v tlači/.

Schulzová Oľga, 2. 3. 1928, PhDr., CSc., univ. docentka, zástupkyňa vedúceho Katedry českého a slovenského jazyka, Filozofická fakulta Karlovej Univerzity v Prahe, prodekanka.

Slovník slovenského jazyka I-VI /1959-1968/, spoluautorka; Slovensko-španielsky, španielsko-slovenský vreckový slovník /1964/; Úvod do fonetiky slovenčiny /1970/; Znelostná asimilácia slovenských spoluhlások /1971/.

Švagrovský Štefan, 11. 3. 1931, PhDr., CSc., univ. docent, Katedra ruského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Ruština pre technikov /1965/, spoluautor; Krátka gramatika ruského jazyka a literatúry /1976/, spoluautor; Náčrt ruskej jednojazyčnej a dvojjazyčnej lexikografie /1978/; Lexikológia ruského jazyka /1979/.

Tkáč Štefan, 25. 7. 1931, výtvarný teoretik.

Slovenské insitné umenie /1966/; Naivní umění v Československu /1967/; Die naive Kunst /1967/; Naive painters of Czechoslovakia /1967/; Svetové insitné umenie /1969/; Insitné umenie /1972/; ... len kameň a drevo /1977/; Ikony zo 16. - 19. storočia na severových. Slovensku /1981/.

Tomčík Miloš, 19. 9. 1922, PhDr., CSc., univ. profesor, člen korešpondent ČSAV a SAV, Literárnovedný ústav SAV v Bratislave.

Slovenská nadrealistická poézia /1949/; Na prelome epoch /1961/; Slovenská literatúra 20. storočia /1966/; Od slovenskej moderny k dnešku /1970/; Básnické retrospektívy /1974/; Literárne dvojobrazy /1977/; Epické súradnice /1980/.

[redacted], 17. 2. 1945, PhDr., odborný asistent, Katedra teórie a dejín žurnalistiky, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Slovenská žurnalistika v rokoch 1918-1944 /1979/, skriptum.

O B S A H